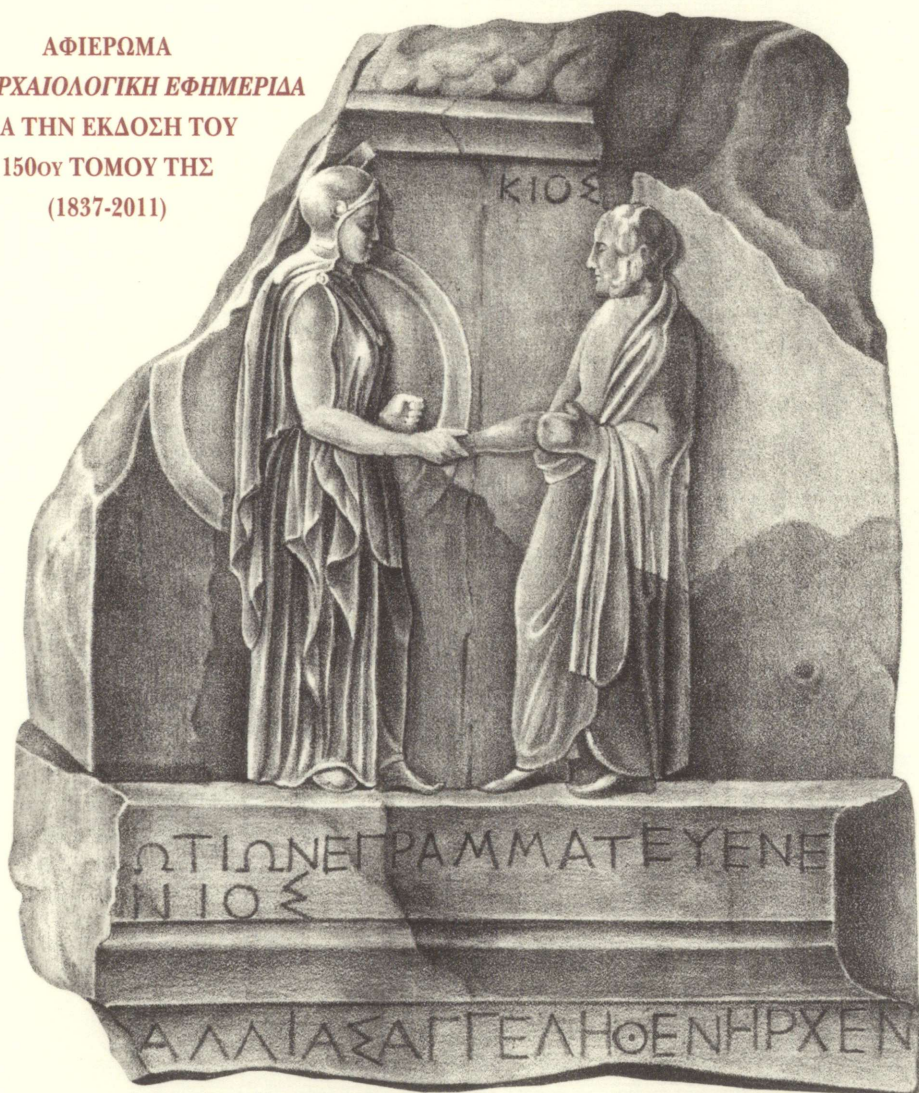

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ
150ου ΤΟΜΟΥ ΤΗΣ
(1837-2011)

Ανεστράφη εν τούτοις ἄνευ Ἀλ. Σακεβίδη.

Τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἑτέρων δ'
εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψη-
φίσμασιν εἰρημένα παλαιοῖς πεπεύραμαι συνα-
γαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν,
ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἧθους καὶ τρόπου
παραδιδούς.

Πλουτ. Νικίας 1, 5

Ο ΜΕΝΤΩΡ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδικρικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας,
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ, ὁ ὁποῖος συντάσσει τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους: 73-76 • ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀρχαιολο-
γικῆς Ἐφημερίδος: 77-86 • ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ, Τὰ βυζαντινὰ δημοσιεύματα τῆς
Ἐφημερίδος: 87-92 • ΠΑΝΟΥ ΒΑΛΑΒΑΝΗ, Ἀνιχνεύοντας τόπους καὶ μνημεῖα στοὺς
τόμους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος: 93-112 • ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΟΥΛΩΤΗ, Τὰ πρῶτα
βήματα τῆς Αἰγαιακῆς προϊστορίας καὶ σταθμοὶ τῆς στὰ πεδία τῆς Ἀρχαιολογικῆς
Ἐφημερίδος: 113-132 • ΜΙΧΑΛΗ ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Ἀναδιφήσεις στὰ
πρῶτα τῆς τεύχη: 133-153 • ΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΝΙΩΤΗ, Ἐπιγραφικὴ καὶ ἀρχαία ἱστορία
στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα: 154-174 • Γεώργιος Σπ. Δοντᾶς (1923 - 26 Δεκ. 2012):
175-177 • Ἐργογραφία Γεωργίου Σπ. Δοντᾶ: 178-182 • ΠΑΝΟΥ ΒΑΛΑΒΑΝΗ, Τὸ μέλ-
λον τῶν ἀνασκαφῶν: 183-187 • ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Περὶ ἀνασκαφῶν: 188-190
• Συμπλήρωση: 190 • Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης: 191-192.

Εἰκ. ἐξωφύλλον: Τὸ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο τῆς ἐπιγραφῆς IG I³ 124, De Cianis, τοῦ 406/5 π.Χ.
Λιθογραφία τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη (1799-1866), (Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική, Δεκέμβριος 1837,
πίν. 24)

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἐλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

ISSN 1105-7181

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ • ΤΕΥΧΟΣ 103 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2012

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους

Ἄνευ γὰρ σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης

- - -

*φόρων καὶ τοιούτων φλυαριῶν
ἐμπεπλήκασι τὴν πόλιν.*

ΣΚΟΤΕΙΝΕΣ ΗΜΕΡΕΣ

Τὸ ἀρχαῖο χωρίο ποὺ παραθέτω γράφτηκε σὺς ἀρχές-ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀνήκει σὸν διάλογο τοῦ Πλάτωνος Γοργίας [ἢ Περί ῥητορικῆς, ἀνατρεπτικός] 519α σὸν ὁποῖο ἐξετάζεται ἡ ρητορικὴ ὡς τέχνη τῶν πολιτικῶν μὲ τὴν ὁποία ἐπιβάλλονται σὺς πολλοὺς καὶ καταπατοῦν τοὺς νόμους ποὺ ἀποβλέπουν σὸ γενικὸ καλόν.

Οἱ ἡμέρες τοῦ 2010, τοῦ 2011, τοῦ 2012 αὐτὸ δείχνουν, ὅτι χωρὶς σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη ἄνθρωποι ἰδιοτελεῖς κατέστρεψαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀνθρώπους της καὶ συγχρόνως οἱ ἴδιοι ἐπιτυγχάνουν νὰ κρατοῦν τὴν ἐξουσία, καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν καὶ τὴν δῆθεν ἀποκατάσταση τῶν ὄσων χωρὶς σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη ἀφάνισαν. Ὡς ἐὰν ὁ δῆμιος μπορεῖ ταυτόχρονα νὰ εἶναι καὶ γιατρός.

Ὁ Μέντωρ δὲν εἶναι πολιτικὸ περιοδικό. Στὶς σελίδες του περι-

λαμβάνει ἴλη πὸ ἀφορὰ τὲς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ τὰ πρόσωπα πὸ ἀπασχολοῦνται μὲ τὲς ἀρχαιότητες, τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς φιλάρχαιους. Οἱ ἀρχαιότητες καὶ ἡ ἐπιστῆμη τους, ἡ ἀρχαιολογία, ἀφορὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, γιὰ ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ πολιτισμοῦ μας, πὸ κανεῖς, γιὰ κανένα λόγο, δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ βλάψει. Καὶ ἡ βλάβη ἔγινε καὶ συνεχίζεται. Ὅπως ἐκεῖνοι πὸ ἔχουν πολλὰ παιδιὰ θὰ πληρώσουν περισσότερους φόρους ἔτσι καὶ τὰ πνευματικὰ ἰδρύματα πὸ διαθέτουν ἐπισημονικὴ περιουσία θὰ πληρώσουν περισσότερους φόρους ἀπὸ τοὺς ἀνώνυμους καὶ πάντα ἄγνωστους καὶ ἀπάτριδες κερδοσκόπους τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης λίστας. Ἀνάμεσα σ' αὐτά, τὰ λίγα, ἰδρύματα εἶναι καὶ ἡ Ἐταιρεία ἡ ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑπέρογκους φόρους πὸ πληρώνει, βλέπει νὰ λιγοστεύουν συνεχῶς τὰ εἰσοδήματά της ἀπὸ τὴ συνεχῆ καὶ καθολικὴ μείωση τῶν μισθωμάτων πὸ εἰσπράττει καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη ἀπὸ τοὺς μισθωτές, τῶν ἀκινήτων της. Ἀκόμη, οἱ τραπεζιτικὲς μετοχῆς πὸ κατέχουμε ἔχουν πάψει, ἐδῶ καὶ χρόνια, νὰ ἀποδίδουν εἰσόδημα.

Ἄλλὰ ἡ οἰκονομικὴ κρίση τῆς Ἑλλάδος εἶχε καὶ ἄλλες συνέπειες τὲς ὁποῖες ἐξαίρει ὡς κατόρθωμα ἓνας πρῶην πλέον πρωθυπουργὸς τῆς χῆρας στὲς 22 Σεπτεμβρίου 2010 σὺ New York Economist Club: «Ἐν ὀλίγοις μετατρέψαμε τὴν κρίση σὲ εὐκαιρία, προκειμένον νὰ προωθήσουμε τὲς ἀπαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, πὸ οἱ προηγούμενες κυβερνήσεις ἀνέβαλλαν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν, φοβούμενες τὸ ἐνδεχόμενον πολιτικὸ κόστος»¹. Στὴν «εὐκαιρία» περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία ἀποδεκατίστηκε, κυριολεκτικὰ, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 4024/2011 γιὰ τὴν ἐργασιακὴ ἐφεδρεία κλπ. Ὅλοι οἱ παλαιοὶ καὶ πεπειραμένοι Προϊστάμενοι τῶν Ἐφορευτῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπολύθησαν ἐνῶ βρισκόνταν σὺ καλύτερον σημεῖον τῆς ἐπισημονικῆς καὶ διοικητικῆς ἀπόδοσός τους. Καὶ γιὰ νὰ φθάσουν ἐκεῖ οὐδᾶσαν ἐπὶ χρόνια, ἐργάστηκαν, μελέτησαν, κοπίασαν, ἤλθαν σὲ σύγκρουση μὲ ἰδιῶτες καὶ μὲ πρόσωπα τῶν κυβερνήσεων, τήρησαν τὸν ὑπαλληλικὸ καὶ ἐπισημονικὸ ὄρκον τους καὶ κράτησαν τὸ ὄνομα τῆς Ὑπηρεσίας ψηλά, ἀκηλίδωτο, ἀνεπίληπτο. Ποιὰ Ὑπηρεσία μπορεῖ νὰ καυχῆθεῖ τὸ ἴδιον γιὰ ἐκείνους πὸ τὴν συγκροτοῦν;

Ἴσως δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ, ὅτι ἀπὸ τὸ 1964 τὰ μέλη τῆς Ὑπηρεσίας πληττύνονται ἀπὸ τὲς κυβερνήσεις στὲς ὁποῖες πρωθυπουργοὶ εἶναι γόνου τῆς ἰδίας οἰκογενείας. Τὸ 1964 μὲ τὸ Ν.Δ. 4352

(πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου) απολύθηκαν τὰ κορυφαία στελέχη τοῦ Κλάδου. Τὸ 1982 μὲ τὸν Ν. 1232 τοῦ ὑπουργοῦ ἐκείνου ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν ὀμηρικὸ χαρακτηρισμὸ οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο (Ιλ. Α 225) (πρωθυπουργός Ἀνδρέας Παπανδρέου) καταργήθηκε ὁ βαθμὸς τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὁ βαθμὸς καὶ ὁ τίτλος τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀπολύθηκαν οἱ Γενικοὶ Ἐφοροί. Τὸ 2011 μὲ τὸν Ν. 4024 (πρωθυπουργός Γεώργιος Α. Παπανδρέου) ἀποδεκατίσθηκε ἡ Ὑπηρεσία μὲ τὴν ἀπόλυση τῶν ἀνωτέρων καὶ ἀνωτάτων μελῶν τοῦ Κλάδου.

Δὲν ξεχνᾶμε ὅτι καὶ τὸ πραξικόπημα τῆς 21 Ἀπριλίου 1967 μὲ τοὺς Α.Ν. 4 καὶ 19 τοῦ 1967 ἀπέλυσε μεγάλο ἀριθμὸ Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν ποὺ ἐπανῆλθαν σὴν Ὑπηρεσία μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας. Φαίνεται ὅτι σὺ τὸ ζήτημα αὐτό, τῆς δίωξης τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ὑπηρεσίας, ὑπάρχουν ἐκλεκτικὲς συγγένειες μετὰ τῶν διαφόρων κυβερνήσεων. Εἶναι φανερό ὅτι ἀπολύονται, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἐκεῖνοι ποὺ ἔστω καὶ ἀδύναμα, ἀντιτίθενται σὺς ἐναντίον τῶν μνημεῖων ἐπιδιώξεις τῶν κυβερνήσεων. Οἱ ἀρχαιότητες, τὰ μνημεῖα, ἀποτελοῦν ἓνα ἐμπόδιο γιὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τὰ ὁποῖα ταυτίζονται μὲ κυβερνητικὰ συμφέροντα². Κάποιοι ὑπουργοὶ ὅταν ἐπιδιώκουν κάτι τὸ βλαπτικὸ γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν παράδοση δὲν προβάλλουν τὴν πραγματικότητα, ποὺ εἶναι τὸ προσωπικὸ τους συμφέρον καὶ τῶν κύκλων μὲ τοὺς ὁποίους συναλλάσσονται ἀλλὰ, προβάλλουν, ἐπιχειρήματα ποὺ καλύπτονται ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ «κύρος» τῶν προσκεκλιμένων σ' αὐτοὺς «ἀρχαιολόγων». Μὲ ἀκέφαλη τώρα τὴν Ὑπηρεσία γιὰ πολλὰ χρόνια μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐμπόδιζε νὰ γίνουν ἡ ὑπαρξη μιᾶς πλειάδος ἐπιστημόνων. Λίγο παλαιότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς Πύλου τὸ 1975, σὴν ὁποία ἀντιτάχθηκε σύσσωμος ὁ Κλάδος μὲ παραίτηση ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τῶν ἀνωτέρων Ἐφόρων. Ἡ τότε Κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει ἀλλὰ δὲν συγχώρησε ποτὲ τὴ στάση τῶν Ἐφόρων τοὺς ὁποίους, ἔστω καθυστερημένα, τιμωρεῖ, σὺ τὸ πρόσωπο τῶν διαδόχων τους.

Ἄλλὰ ἂν ὑπάρχει μία, σὴν οὐσία ἀνέξοδη ἀλλὰ παραγωγική, Ὑπηρεσία σὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ Ἀρχαιολογική. Καὶ αὐτῆς τὰ μέλη ἰσοτίμα ἐπιστημονικῶς μὲ τοὺς ἐκτὸς Ἑλλάδος ἀρχαιολόγους, ἐκδιώκονται. Τὰ μουσεῖα καὶ τὰ κατὰ χῆραν μνημεῖα ὅμως ἔχουν τὴν ἀνάγκη τους, εἶναι ζωντανοὶ ὀργανισμοί. Δὲν συντηροῦνται

ούτε διατηρούνται με έμπορικούς διαχειριστές, όπως τὰ νοσοκομεία δὲν προσδεύουν χωρὶς γιατροὺς καλοὺς. Λογιστήρια χρειάζονται καὶ τὰ μουσεῖα καὶ οἱ Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων καὶ τὰ νοσοκομεία, ἀλλὰ μόνο λογιστήρια. Ἡ ἀνάπτυξή τους καὶ ἡ πρόδοός τους μπορεῖ νὰ γίνει μόνο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὰ δημιούργησαν, τὰ γέννησαν καὶ τὰ συντήρησαν ἀπὸ τὸ 1828 ἕως σήμερα, παρὰ τοὺς πολέμους, τὴν Καταστροφή, τὴς δικτατορίες, τὴν Κατοχή καὶ τὴν ἕως σήμερα λαίλαπα τῆς ἀνάπτυξης, τοῦ Ἐκουγχρονομοῦ καὶ τῆς παγίδευσής μας στὴν Ἐνωμένη Εὐρώπη.

Τὸ τεῦχος τοῦτο τοῦ Μέντορος, παρὰ τὰ ὅσα δυσάρεστα προηγούνται ἔχει καὶ εὐχάριστο περιεχόμενο. Εἶναι οἱ ἕξι ὀμιλίες ποὺ ἔγιναν σὲ Δημόσια Συνεδρία τῆς Ἐταιρείας τῆ Δευτέρα 5 Νοεμβρίου γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ τόμου 150 (2011) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. Οἱ 150 ἐτήσιοι τόμοι εἶναι κατόρθωμα ἐπιστημονικὸ καὶ ἠθικόν. Γιὰ νὰ γίνει χρειάζονται πρόσωπα μὲ πίστη σὸ σκοπὸ τους, ἐπιστημοσύνη καὶ θέληση νὰ ξεπεράσουν μεγάλες ἀντιξοότητες, οἰκονομικὲς κρίσεις, πολέμους, καταστροφές, πάλι πολέμους, κατάρρευση, Κατοχή, φτώχεια καὶ ἀφοῦ ξεπεραστοῦν καὶ ξεχαστοῦν ὅλα αὐτὰ νὰ ξαναβρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ ἐσωτερικὸ ἐχθρὸ χωρὶς ὄνομα.

οὐ πάνυ γε ράδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἂν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μονι κριτῇ περιτυχεῖν.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

1. Δημήτρης Καζάκης, Ἡ Ἑλληνικὴ Πομπηία. Τὸ χρονικὸ μᾶς προαναγγελθείσας χρεωκοπίας (ἐκδ. Τὸ Ποντίκι 2011, 199).

2. Πρβ. Βατοπέδι καὶ περίπτωση πρώην ὑπουργοῦ Ἀμύνης.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

“Όσο πλησιάζουμε πρὸς τὴ συμπλήρωση τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ ’21, τόσο αὐξάνουν οἱ μεγάλες ἐπέτειοι, φωτεινὰ σημάδια τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἑλλάδος. Μνημονεύω μόνο τὰ σχεδὸν συνομήλικα ἰδρύματα, τὴ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἐταιρεία καὶ τὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο καὶ σὰς θυμίζω ὅτι τὸ 2007 γιορτάσαμε σὲ τούτη τὴν αἴθουσα τὰ 170 χρόνια τῆς Ἐταιρείας ποὺ σήμερα εἶναι 175.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2011 συντελέστηκε ἓνα μεγάλο γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπιστημονικὸ γεγονός. Ἐκδόθηκε ὁ 150ὸς τόμος τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Φυσικὰ δὲν προκάλεσε ἐντύπωση σὲ κανέναν ὅτι ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα ἓνα ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ ὁποῖου ἐκδόθηκαν 150 ἐτήσιοι τόμοι. Τὸ Συμβούλιο ὅμως τὸ θεώρησε ὡς ἄξιο μνείας καὶ ἔκρινε τὴ στιγμή κατάλληλη γιὰ ἀνακεφαλαίωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογικῆς πορείας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ 175 χρόνια ποὺ καλύπτουν οἱ 150 τόμοι, πορείας καλῆς ἢ κακῆς, αὐτὸ θὰ τὸ δοῦμε εὐθὺς ἀμέσως. Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς ὀρισμένες θετικὲς ἐπιστῆμες, λ.χ. τὴν ἰατρικὴ, τῆς ἀρχαιολογίας τὰ παλαιὰ δημοσιεύματα καὶ οἱ παλιὲς γιὰ τὶς ἀρχαιότητες εἰδήσεις ἢ ἀπόψεις δὲν ἀχρηστεύονται ποτέ. Πολλὲς φορὲς ἀνακαλύπτουμε ὅτι κάτι ποὺ θεωροῦμε νέο καὶ πρωτότυπο ἔχει εἰπωθεῖ δεκάδες χρόνια πρὶν καὶ μὲ λιγότερα λόγια στὰ παλιὰ περιοδικά. Γι’ αὐτὸ καὶ ἀπόψε τὸ περιεχόμενον τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* θὰ ἐξεταστῆ στὸ σύνολό του. Ὅλα ὅσα περιέχει μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὰ πολὺ παλιὰ μάλιστα ἀποτελοῦν τὴν ἀρχαιολογία τῆς σημερινῆς ἀρχαιολογίας, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ παραδοξολογία.

Ἡ δημιουργία τῆς *Ἐφημερίδος* εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων. Ὅλα στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια κι ἔτσι ξεκινῶ κι ἐγὼ τὴ διήγησή μου. Κατὰ τοὺς 44 μῆνες τῆς διακυβέρνησός του, ἀπὸ 8 Ἰανουαρίου 1828 μέχρι 27 Σεπτεμβρίου 1831, οἱ ἀρχαιολογικὲς εἰδήσεις, κυρίως δωρεὲς ἀρχαίων στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο

τῆς Αἴγινας, γίνονταν γνωστὲς μὲ σύντομες ἀγγελίες στὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* τῆς Αἴγινας. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1829 διορίστηκε Ἐφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ποὺ στεγαζόταν στὸ Ὀρφανοτροφεῖο τοῦ νησιοῦ, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ὁ πρῶτος ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ Ἐφόρου. Ὁ Μουστοξύδης μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη ἴδρυσαν ἓνα περιοδικὸ μικροῦ σχήματος ποικίλων καὶ χρησίμων γνώσεων, τὴν *Αἴγιναία*, ὅπου δημοσίευσε ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς μελέτες, κυρίως ἐπιγραφικὲς καὶ τοπογραφικὲς. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Καποδίστρια ὅλα τερματίστηκαν. Ὁ Μουστοξύδης ἀνεπιθύμητος πλέον Ἑπτανήσιος καὶ Βενετοῦνος, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ ἀντικαποδιστριακοί, γύρισε στὴν Κέρκυρα καὶ ἔπαψε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἀκολούθησε ἀναρχία ἕως τὶς 8 Ἰανουαρίου 1833 ἡμέρα ἀφίξης στὴν Ἑλλάδα τοῦ Ὁθωνος καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας.

Σύντομα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1833 συγκροτήθηκε καὶ πάλι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, τετραμελὴς τώρα, ἀπὸ δύο Γερμανούς, τὸν Adolf Weissenburg καὶ τὸν Λουδοβίκο Ross καὶ δύο Ἕλληνες, τὸν Κυριακὸ Πιπτάκη καὶ τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη. Τὸν ἐπόμενο χρόνο 1834 ἡ Ὑπηρεσία ἔγινε διμελὴς. Ἀπολύθηκαν ὁ Weissenburg καὶ ὁ Κοκκῶνης καὶ ἔμειναν ὁ Ross ὡς Ἐφορος τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ Πιπτάκης ὡς βοηθός του, μὲ ἔδρα καὶ τῶν δύο τὴν Ἀθήνα. Σ' αὐτοὺς προσθέτουμε καὶ τὸν βοηθὸ τοῦ Μουστοξύδη ζωγράφο Ἀθανάσιο Ἰατριδὴ ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀναρχίας ἐκτελοῦσε χρέη Ἐπιστάτου τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας.

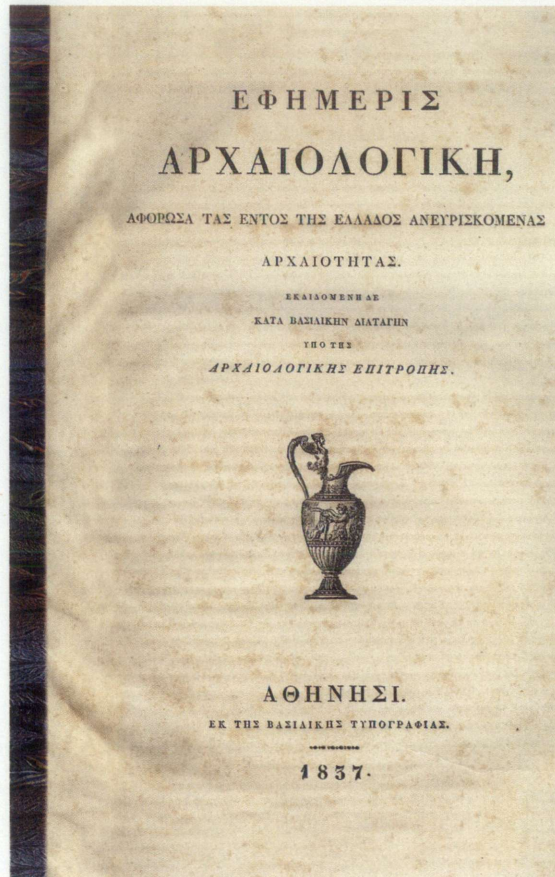
Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν βίασθη πολὺ. Μία ἀτυχὴς ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση τοῦ Πιπτάκη στὴν ἔφημερίδα *Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος* τῆς 7 Ἰουλίου 1836 γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς, προκάλεσε ὀξύτατη ἀντίδραση τοῦ Ross μὲ κατάληξη τὴ δημιουργία θέματος ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας ποὺ ἀπέκτησε πολιτικὴ χροιά καὶ προκάλεσε τὴν παραίτηση τοῦ Ross ἀπὸ τὴ δημόσια θέση του. Εἴμαστε στὸ φθινόπωρο τοῦ 1836 καὶ κύριος τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος γίνεται ὁ Πιπτάκης, λύση πολιτικῆς ἰσορροπίας ἀφοῦ ἔφευγε ἓνας ξένος καὶ τὴ θέση του ἔπαιρνε ἓνας Ἕλληνας ἀγωνιστής. Ἡ Ἀντιβασιλεία ὅμως γιὰ νὰ ἀποκλείσει τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ross

καὶ συγχρόνως γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὸ ἐπιστημονικὸ κενὸ ποῦ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν ἀποχώρησή του, προσπάθησε νὰ δημιουργήσει κάποιον τὸ ἰσοδύναμο, ἔτσι νόμιζε, καὶ αὐτὸ ἦταν ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ*, ἕνα συλλογικὸ ὄργανο, μία μικρογραφία, ἀπὸ κάθε ἄποψη, τοῦ σημερινοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Τὸ ἀποτελοῦσαν πρόσωπα κατὰ τὸ πλεῖστον μεσοπαιδείας, ἀλλὰ ὄχι μετὰ κάποια ἀρχαιολογικὴ προπαιδεῖα, ἐκτὸς τοῦ Πιττάκη τοῦ ὁποῦ ὁμοίως οἱ γνώσεις ἦσαν ἐμπειρικὲς καὶ ἡ μέθοδός του ἀνύπαρκτη. Ἡ Ἀντιβασιλεία ὁμοίως ἐπιθυμοῦσε πολλὰ καὶ ζήτησε εὐρωπαϊκοῦ ἐπιπέδου ἔργο, ὅτι δηλαδὴ¹ «Ζ'. Ἡ Ἐπιτροπὴ κατὰ τὸ ἄρθρον ζ' θέλει ἐκδίδει ἐφημερίδα ἀρχαιολογικὴν, ἐκδιδομένην, εἰ δυνατόν, τοῦλάχιστον ἅπαξ τοῦ μηνός. Εἰς τὴν Ἐφημερίδα ταύτην θέλουν καταχωρίζεσθαι: α^{ον} αἱ ἐγκριθεῖσαι πραγματεῖαι τῶν διαφόρων μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς περὶ καθαρῶς ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων, ὅσα καθυπεβλήθησαν εἰς τὴν ἔρευνάν των, β^{ον} διαφόρων πεπαιδευμένων ἀρχαιολογικῶν πραγματεῖαι, γ^{ον} ἄρθρα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παρουσίας καταστάσεως τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν Ἑλλάδα, περὶ ἐξηγήσεως ἐπιγραφῶν, ἀναγλύφων, ἀγγείων κτλ., γραφόμενα ὑπὸ δύο ἢ περισσοτέρων μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ὑποχρεουμένων ὑπ' αὐτῆς νὰ ἐργάζωνται διὰ ῥητὸν τινὰ καιρὸν εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ἐκδοσιν τῆς Ἐφημερίδος, δ^{ον} ἀντίγραφα ἐπιγραφῶν ἀνεκδότων καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἀντικειμένων, γινόμενα μὲν ὑπὸ τοῦ βοηθοῦ τοῦ γενικοῦ Ἐφόρου κατ' ἐκλογὴν τῆς Ἐπιτροπῆς, ὑπὸ τῆς ὁποίας καὶ θέλουν ἐπεξεργάζεσθαι, ἐκτελούμενα δὲ διὰ τῆς λιθογραφίας».

Ἔως τότε οἱ λίγες ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις νέων εὐρημάτων ποῦ εἶχαν γίνει ἀπὸ τὸν Ross καὶ τὸν Πιττάκη εἶχαν δημοσιευθεῖ γαλλικὰ στὸ περιοδικὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης, ἢ σὺς ἡμερήσιες ἐφημερίδες.

Ἡ «Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ» διατηρήθηκε ἕως τὸ 1838, χωρὶς νὰ προσφέρει κάποιον τὸ οὐσιαστικὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Τὴ φροντίδα τῆς ἀνέλαβαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ Κυριακὸς Πιττάκης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς. Τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἔδειξαν ἀδιαφορία, διότι δὲν εἶχαν τὶς ἀναγκαῖες γνώσεις, ἰκανότητες καὶ ἐνδιαφέρον, ἐνῶ ὁ Πιττάκης καὶ ὁ Ραγκαβῆς πίστευαν ὅτι τὶς εἶχαν.

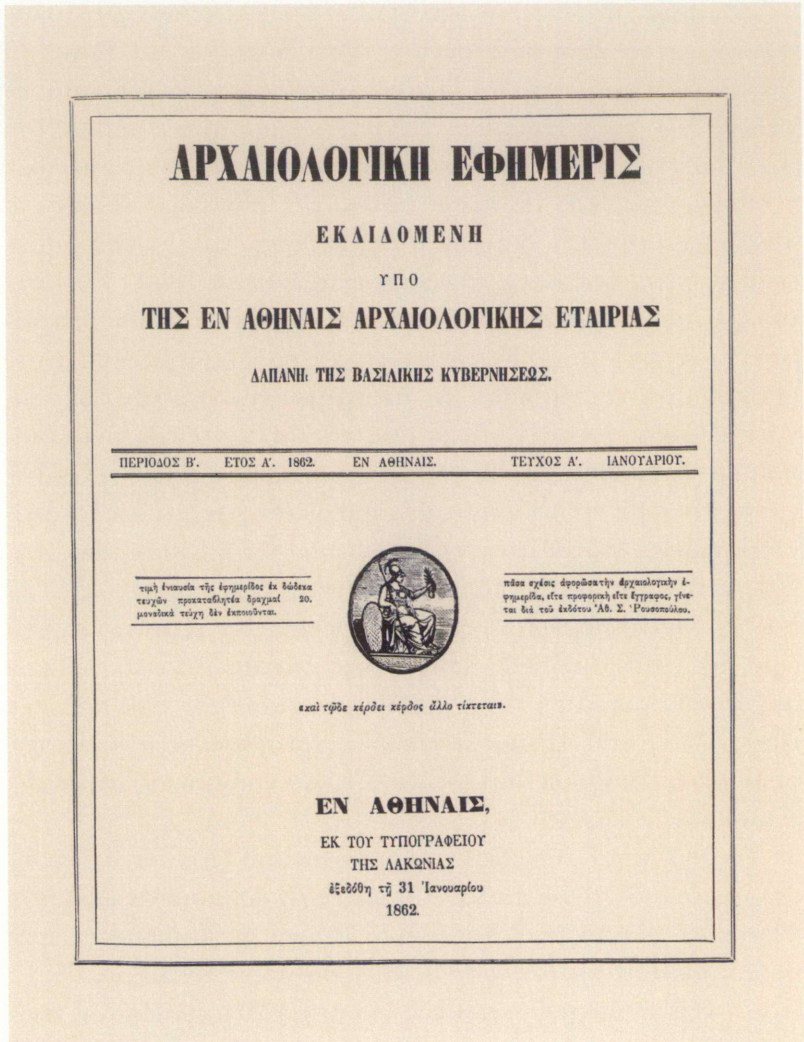
Ἡ ἀρχὴ τῆς Ἐφημερίδος ὑπῆρξε ἀδέξια ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅλα ἔτοι ἄρχιζαν, ἀντιγράφοντας δυτικὰ ἐπιτεύγματα στὴν προσπάθειά μας νὰ μοιάσουμε στὴ Εὐρώπη. Μέγα πρότυπο τῶν δύο συντακτῶν τῆς Ἐφημερίδος ἦταν τὸ *Corpus Inscriptionum Graecarum* τοῦ Boeckh. Παρὰ ταῦτα ἡ ἔλλειψη μεθόδου καὶ γνώσεων εἶναι φανερὴ σὲ ὅλους τοὺς τόμους τῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης περιόδου (1837-1860). Δὲν ἦταν δυνατὸν ὅμως νὰ γίνει ἀλλιῶς. Ὁ Πιττάκης ὄντας Ἐφορος τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου εἶχε τὸ προβάδισμα καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα στὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων, ἰδίως τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως πρόσφερε σὲ ἀφθονία.

Σύντομα, τὸ 1842, οἱ σχέσεις Πιπτάκη καὶ Ραγκαβῆ χάλασαν ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὸν Ross λίγα χρόνια πρὶν. Ὁ Ραγκαβῆς ἐκτοπίστηκε καὶ ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα* καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν νέων ἐπιγραφῶν. Ὁ Πιπτάκης ἔμεινε κύριος τοῦ περιοδικοῦ, γιὰ τὸ ὅποιο κανεὶς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν δὲν ἐνδιαφερόταν καὶ συνέχισε μόνος τὶς δημοσιεύσεις ἕως τὸ 1843, ἔτος πρώτης διακοπῆς τῆς ἔκδοσης γιὰ λόγους δημοσίου χρέους, διακοπῆς ποὺ διήρκεσε ἕως τὸ 1852. Τὸ 1844 ἀποχώρησε καὶ ὁ Ἰατριδῆς ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ἢ ὅποια στερήθηκε τὸν καλλιτεχνικό της συνεργάτη. Τὸ περιοδικὸ στὴν ἐπανεκδόσή του ἔμοιαζε μὲ μιὰ ἔρημο κακοτυπωμένων ἐπιγραφῶν, καὶ τοῦτο γινόταν ἕως τὸ 1860, χρόνια νέας διακοπῆς τῆς ἔκδοσης γιὰ λόγους καὶ πάλι οἰκονομικούς. Ὁ Πιπτάκης εἶναι 62 ἐτῶν ὄριμος μὲ σημερινὰ κριτήρια ἀλλὰ καταβεβλημένος. Μόνος του σχεδὸν γέμισε τὶς 2.106 σελίδες τῆς *Ἐφημερίδος*, μὲ πολλὰ λάθη καὶ ἄπειρες ἀτέλειες ἀλλὰ καὶ μὲ πάθος. Μὲ τὸ περίφημο πλέον ἀκροτελεύτιο ἐξάστιχο σημείωμά του στὸ τελευταῖο τεῦχος της διακηρύσσει τὸν ἔθνικὸ σκοπὸ τῆς μεγάλης, πολύχρονης προσπάθειάς του, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ «τὸ κοινὸν καλὸν καὶ ἢ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης διάδοσις παντὸς Ἑλληνικοῦ γράμματος χάριν τῆς Ἑλληνικῆς εὐκλείας».

Τὸ σημείωμα αὐτὸ δείχνει τὴν πίστη τοῦ Πιπτάκη στὴ χρησιμότητα τοῦ ἔργου του καὶ θυμίζει τὴ φημισμένη ὠδὴ τοῦ Ὅρατιου² γιὰ τὸ δικό του ἔργο: «Exegi monumentum aere perennius»: *Μνημεῖο ἀποτελείωσα κι ἀπὸ χαλκὸ πῶ ἀϊώνιο.*

Τὸ 1861 ὁ λόγιος ὑπουργὸς Παιδείας Μιχαὴλ Ποιτῆς ἀνέθεσε τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐφημερίδος* στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ ὅποια μὲ Γραμματέα τὸν Στέφανο Κουμανοῦδη κι ἓνα δραστήριο Συμβούλιο μὲ μέλη σπουδασμένα εἶχε βρεῖ τὸν δρόμο της ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν 22 ἕως τότε χρόνων τοῦ βίου της.

Τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς νέας *Ἐφημερίδος* ἐκδόθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1862 μὲ ἐπιστημονικὸ Ἐπιμελητὴ τὸν Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο, καθηγητὴ τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ νέα ἔκδοση, σὲ τεύχη, διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ Πιπτάκη.

Ἄλλη ἐμφάνιση, ἄλλοι συνεργάτες, ἄλλη νοοτροπία. Παρὰ τὸ ὅτι οἱ ἐπιγραφῆς ἀποτελοῦν καὶ τώρα κύριο μέρος τοῦ περιοδικοῦ δημοσιεύονται καὶ ἀνασκαφικῆς ἐκθέσεις καὶ μεμονωμένα εὐρήματα. Οἱ συνεργάτες εἶναι γνωστοὶ λόγοι: Στέφανος Κουμανοῦδης, Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, Εὐθύμιος Καστόρηγς, Παναγιώτης Εὐστρατιάδης. Στὰ πρῶτα τεύχη

δημοσιεύει καὶ ὁ Πιπτάκης μικρὲς ἀνακοινώσεις φανερὰ καλλίτερες ἀπὸ τῆς παλαιᾶς *Ἐφημερίδος*. Ἴσως ὀφείλεται ἢ ἀλλαγῆ, ὅπως πιστεύω, στὴν ὑπαρξὴ Ἐπιμελητοῦ, τοῦ Ρουσσοπούλου.

Καὶ αὐτὴ ἡ δευτέρη καὶ ἐπιστημονικότερη περίοδος ὑπῆρξε ἄτυχη. Ἐκδόθηκαν πολὺ τακτικὰ τὰ πρῶτα 12 μηνιαῖα τεύχη καὶ κατόπιν ἄρχισε ἡ καθυστέρηση, ἡ ἔλλειψη πόρων ποὺ ἔφερε μὲ τὸ 17ο τεῦχος τὸ 1874 νέα διακοπὴ τῆς ἔκδοσης.

Θὰ περάσει μία δεκαετία χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τῆς Ἐταιρείας γιὰ νὰ ἀνακοινῶνται τὰ νέα εὐρήματα, ἄφθονα καὶ ἐντυπωσιακά. Ὁ Κουμανούδης γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴν ἔλλειψη ἴδρυσε δύο νέα φιλολογικὰ περιοδικὰ, τὸν *Φιλίστορα* ποὺ κράτησε δύο χρόνια καὶ τὸ *Ἀθήναιο* μακροβιότερο, 10 χρόνια. Πλήθος μελετῶν δημοσιεύθηκαν στὰ δύο αὐτὰ πανεπιστημιακῆς κηδεμονίας περιοδικὰ. Ἐπιγραφὲς κυρίως ἀπὸ τὸν Κουμανούδη καὶ ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν τῆς Ἐταιρείας. Γιατὶ ὅπως ἴσως γνωρίζετε τὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὰ *Πρακτικά*, τὸ ἄλλο μας περιοδικό, περιεῖχε τὴ γενικῆς φύσεως ἐτήσια ὀμιλία τοῦ Γραμματέως μὲ ἐλάχιστα περιγραφικὰ ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ ξεπεράστηκε σὲ λίγα χρόνια ὅταν ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ καινοτομία ὀλοκληρώθηκε πολὺ ἀργότερα μὲ τὴν ἔκδοση, ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, τοῦ ἐτήσιου *Ἔργου* ποὺ κατέχει πλέον σεβαστὴ θέσιν ὡς πρὸς τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐταιρείας.

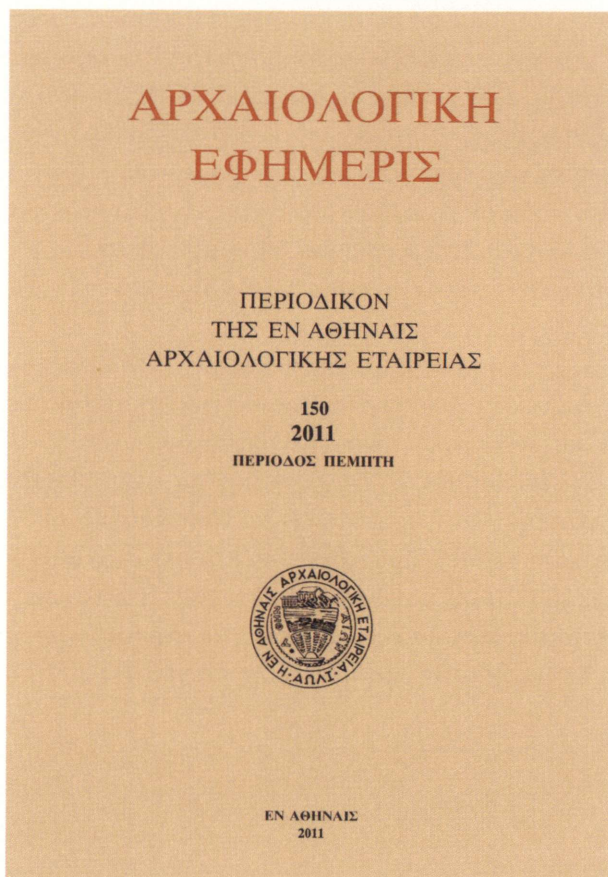
Ἡ νέα ἔκδοση τῆς *Ἐφημερίδος* τὸ 1883 δηλώνει τὸ τέλος τῶν πειραματισμῶν καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς συνεχοῦς ἐπιστημονικῆς ἀνόδου τῆς Ἐταιρείας. Μὲ τὸν τόμο τοῦ 1883 ἀρχίζει ἡ *Τρίτη περίοδος* γιὰ νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς προηγούμενες τοῦ Πιπτάκη καὶ τοῦ Ρουσσοπούλου. Ὁ κύκλος τῶν συνεργατῶν εὐρύνεται. Δὲν εἶναι πλέον μόνον τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐταιρείας ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι Ἔφοροι καὶ οἱ δημοσιεύσεις τους ποὺ ἀφοροῦν τὶς συνεχεῖς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐταιρείας καὶ τὰ ἄφθονα εὐρήματα. Ἐπιμελητὲς τῆς ὕλης εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Κουμανούδης καὶ ὁ Κυριακὸς Μυλωνᾶς. Ἡ κρίση τοῦ 1894 καὶ ἡ ἀποχώρηση τοῦ Κουμανούδη ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία δὲν ἐπηρέασε τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐφημερίδος*. Συνεχίστηκε χωρὶς καθυστέρη-

σεις καὶ πάντα μὲ συνεργασίες τῶν Ἐφόρων. Κάποια στιγμή Ἐπιμελητὴς τῆς ἔγινε ὁ Βασίλειος Λεονάρδος, Κοντικός, Μιστριωτικός, ἀττικιστὴς δηλαδή ἀλλὰ ποὺ προσπάθησε νὰ ξεπεράσει τοὺς μεγαλύτερους τοῦ δασκάλους καὶ συναγωνιστές, ἐπιβάλλοντας στοὺς συνεργάτες τῆς *Ἐφημερίδος* ἀκαμπτους κανόνες γλωσσικῆς καθαρότητος, ὁ κυριότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ὅτι οἱ μελέτες ποὺ ὑποβάλλονταν γιὰ δημοσίευση ἔπρεπε νὰ εἶναι «ἐν γλώσσει καθαρευούσῃ τε καὶ εὐπρεπεῖ συντεταγμένα».

Ὁ Λεονάρδος πέθανε τὸ 1930 καὶ ἡ ἀπουσία του ἔγινε αἰσθητὴ στὴν ὅλη διάταξη τῆς ὕλης, τὴν ἐμφάνιση νέων συνεργατῶν ποὺ ἀπέφευγαν ἔως τότε τὴν *Ἐφημερίδα*, προτιμώντας τὸ νεαρότερο *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* ποὺ εἶχε ἰδρύσει τὸ 1915 ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης.

Ἡ μετέπειτα πορεία τῆς *Ἐφημερίδος* εἶναι τυπικὴ. Τὴ διεύθυνσή της ἔως τὸ 1951 εἶχε ὁ Γραμματεὺς Γεώργιος Οἰκονόμος, ὁποσοδήποτε συντηρητικὸς. Στὰ χρόνια του ἔγιναν οἱ ἐορτὲς τῆς Ἐκατονταετηρίδος ποὺ τιμήθηκαν μὲ τρεῖς τόμους τοῦ περιοδικοῦ μὲ συνεργασίες ἀπ' ὅλο τὸν κόσμον. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Οἰκονόμου τὴ διεύθυνση ἀναλαμβάνει ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἔως τὸ 1979 καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔως τὸ 1988 ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς. Ἐκτοτε τὴν εὐθύνη της ἔχει ἡ ταπεινότης μου, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Οἱ μόνες μου καινοτομίες ἦσαν ἡ ἐπάνοδος τοῦ σχήματός της στὸ ἀρχικὸ τῆς *Ἐφημερίδος* τοῦ 1837, μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ 1883 καὶ περισσότερο βολικὸ γιὰ τὶς βιβλιοθηκὲς μας καὶ τὰ γραφεῖα μας καὶ ἡ ἐντὸς κειμένου εἰκονογράφηση, κάτι ποὺ εἶχε γίνῃ καὶ παλαιότερα. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, 1988-2011 τὴν ἐπιμέλεια τοῦ περιοδικοῦ ἔχει ἡ Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη στὴν ὁποία ὀφείλεται ἡ ὠραία ἐμφάνιση τοῦ περιοδικοῦ.

Κύριο καὶ σπουδαιότατο ζήτημα ποὺ θὰ ἐξεταστῆ ἀπόψε εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν 150 τόμων τῆς *Ἐφημερίδος*. Πέντε διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, βυζαντινολόγος, δύο ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἕνας μυκηναϊολόγος καὶ ἕνας ἐπιγραφικὸς καὶ ἱστορικός, θὰ μᾶς τὸ περιγράψουν καὶ θὰ ἀποτιμήσουν τὴν προσφορὰ τῆς *Ἐφημερίδος* στὴν ἐπιστῆμη τῆς ἀρχαιολογίας. Ἐγὼ περιορίζομαι σὲ μία πολὺ γενικὴ περιγραφή:

Ἡ Ἐφημερίδα ἀντιπροσωπεύει μέγα τμήμα τῆς ὅλης ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς δημιουργίας μέσα σὲ 175 χρόνια. Ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα ἐλληνικὰ περιοδικὰ ποὺ δημοσίευσαν ἀρχαιολογικὲς πραγματεῖες ἀσήμαντα ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τους καὶ φυσικὰ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο μὲ συνολικὸ βίο 70 ἐτῶν ποὺ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες παρουσιάζει ἀνεπίτρεπτες ἀρρυθμίες, ὅπως καὶ τὰ Ἀνάλεκτα. Μεγάλος ἀριθμὸς μελετῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων δημοσιεύτηκε καὶ δημοσιεύεται σὲ ξένα περιοδικὰ γιὰ λόγους προσωπικοῦς, κάτω ποὺ ἄρχισε ἐνωρίς, τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ κύριος λόγος

εἶναι ὅτι ἡ μελέτη τους σὲ ἄλλη γλῶσσα, κυρίως στὰ ἀγγλικά, θὰ γίνεи γνωστὴ στοὺς ξένους ἀρχαιολόγους οἱ ὁποῖοι, ὄχι ὅλοι βέβαια, παρὰ τὸ ὅτι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα δὲν γνωρίζουν οὔτε ἀρχαῖα οὔτε νέα ἑλληνικά. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ζήτημα ποὺ ἀφορᾷ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καὶ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ἀποψινὸ μας θέμα, τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* καὶ τὴ συμβολὴ τῆς στὴν πρόοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆ γνώση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου.

Πρῶτος θὰ μιλήσει ὁ Χαράλαμπος Μπούρας, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου, καὶ θὰ ἀκολουθήσουν ὁ Πάνος Βαλαβάνης καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὁ ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας Χρήστος Μπουλώτης, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Μιχάλης Τιβέριος καὶ τὴ συνεδρία μας θὰ κλείσει ὁ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Princeton Ἄγγελος Χανιώτης. Καὶ οἱ πέντε, ἐταῖροι μας, θὰ μιλήσουν γιὰ τὴν προσφορὰ στὴν Ἑλλάδα τῆς σεβαστῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*.

1. *Ὁ Μέντωρ* 96, 2010, 77.

2. *Ὅρα.* III, 30.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

Οί βυζαντινές σπουδές στην Ελλάδα από την Έπανάσταση και για 80 περίπου χρόνια ήταν πολύ περιορισμένες και είχαν ως αντικείμενο κυρίως τις γραπτές πηγές. Σχετικά όψιμα περιέλαβαν την αρχαιολογία, την μελέτη δηλαδή των υλικών καταλοίπων του Βυζαντίου, κινητών και ακινήτων, που σώθηκαν στην χώρα.

Η καθυστέρηση των βυζαντινών σπουδών οφείλεται στην πολυσυζητημένη στροφή της Έλληνικής κοινωνίας μετά την Έπανάσταση προς την κλασική αρχαιότητα και στην άπαξίωση του προσφάτου παρελθόντος, δηλαδή της τουρκοκρατίας και κατ' επέκταση του Βυζαντίου. Η αλλαγή των αντιλήψεων αυτών έγινε βαθμιαία με την διατύπωση του δόγματος του Παπαρηγόπουλου της έθνικης συνεχείας με αποτέλεσμα σήμερα να έχει έμπεδωθεί ή πεποίθηση ότι το Βυζάντιο ήταν ή Έλληνική αυτοκρατορία του Μεσαίωνα και ότι ο πολιτισμός του, πολυποίκιλος και πλούσιος, έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στην πολιτιστική παράδοση των Ελλήνων και κατ' επέκταση της Εύρώπης.

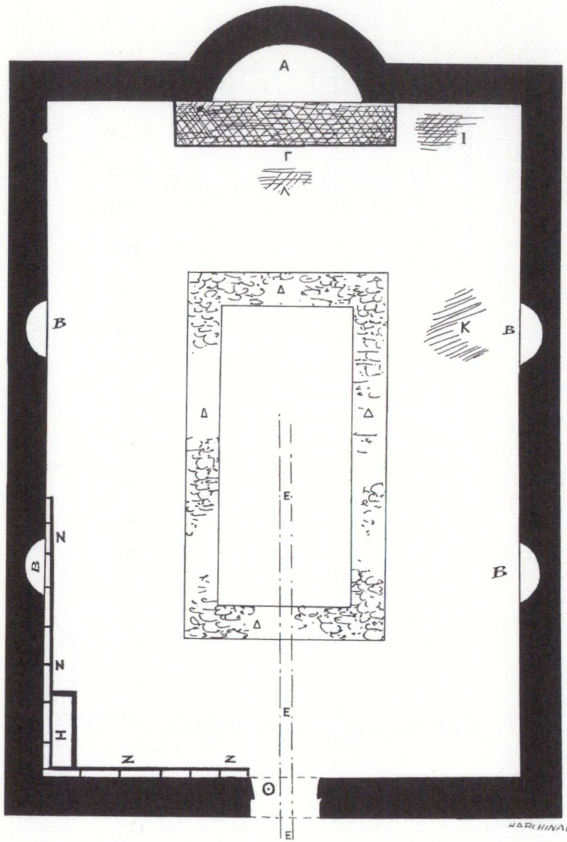
Στις αντιλήψεις αυτές προσαρμόσθηκε και η Αρχαιολογική Έταιρεία. "Αν και ο προσανατολισμός της προς την κλασική αρχαιότητα ήταν σαφής, δεν απέκλεισε την άποδοχή μελετών για την Μεσαιωνική περίοδο με αποτέλεσμα σήμερα να θεωρούμε ότι η *Εφημερίς* καλύπτει ισότιμα και διαχρονικά όλα τα αρχαιολογικά θέματα της χώρας.

Γενικότερα οί βυζαντινές σπουδές και μάλιστα της τέχνης καθυστέρησαν και έφεραν άποτελέσματα κυρίως από ξένους μελετητές στα τέλη του 19ου αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι το πρώτο δημοσίευμα στην *Αρχαιολογική Έφημερίδα* είναι του ρώσου αρχιμανδρίτη Αντωνίνου το 1856 «περί των υποδομών της Σωτείας του Λυκοδήμου». Πολύ άργότερα κατά την δεκαετία του 1890 θα έμφανισθούν και οί πρώτες έλληνικές δημοσιεύσεις στην *Έφημερίδα* επί βυζαντινών θεμάτων, αλλά

μικρῆς σημασίας. Προηγούμενα ἄρθρα τῶν Βέη, Γιαννόπουλου καὶ Σακελλίωνος εἶχαν ὡς ἀντικείμενο ὄχι τὴν τέχνη ἀλλὰ τὴν χριστιανικὴ ἐπιγραφικὴ.

Ἐξετάζοντας στὸ σύνολον τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* κατὰ τὰ τελευταῖα 100 χρόνια διαπιστώνομε ὅτι ἡ πλειονότητα ἀφορᾷ στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Αὐτὸ ἴσως ἀντανακλᾷ διεθνεῖς προηγηθεῖσες τάσεις, ὅταν κύριος ἐκφραστὴς τῆς βυζαντινῆς τεχντροπίας (στὺλ) ἐθεωρεῖτο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Στὰ καθ' ἡμᾶς, ἡ προτίμηση στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὠφείλετο στὸν ἄμεσο δεσμὸ τῆς Ἑταιρείας μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἔφερνε στὸ φῶς τὰ ἐρείπια μεγάλων κτηρίων, κυρίως παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ πρῶτα σοβαρὰ δημοσιεύματα γιὰ τὸ Βυζάντιο στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* ἦταν αὐτὰ τοῦ Φιλαδελφέως γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν βασιλικῶν τῆς Νικοπόλεως κατὰ τὴν τετραετία 1914-1918.

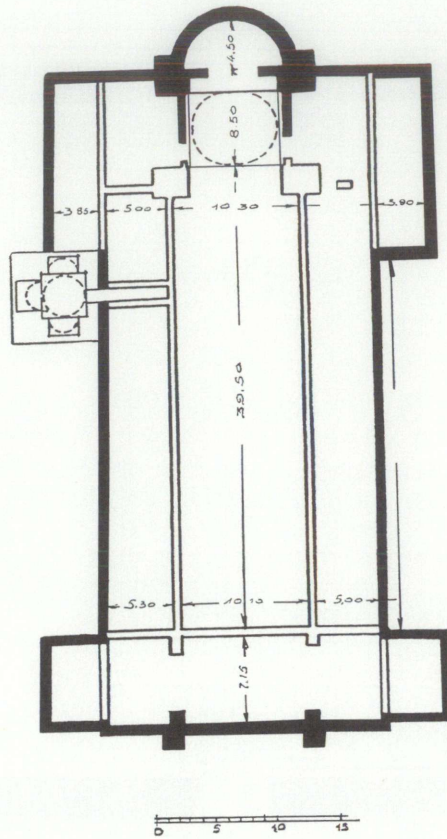
Τὰ ἐπόμενα δείχνουν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Ὑστατὴ Ἀρχαιότητα καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο ἔγινε γνωστὴ κυρίως μέσω τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Μετὰ τὸν Φιλαδελφέα, τὸ 1919, ὁ Γεώργιος Σωτηρίου ἀνέσκαψε καὶ δημοσίευσε τὴν μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ τοῦ προσαρτημένου μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου ἀνοίγοντας νέο κεφάλαιο στὴν τυπολογία τῶν ξυλοστεγῶν βασιλικῶν καὶ στὶς γνώσεις γιὰ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐκκλησία εἶχε ψηφιδωτὰ δάπεδα, ἐγκάρσιο κλίτος καὶ ὑπερυψωμένο φωταγωγὸ πάνω ἀπὸ τὸ Ἅγιον Βῆμα. Ἀργότερα ὁ Σωτηρίου ἀνέσκαψε τὶς δύο πρῶτες μεγάλες βασιλικὲς τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν τὶς ὁποῖες καὶ δημοσίευσε κατὰ ὑποδειγματικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τρόπο στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ 1929. Στὸν ἴδιο τόμο ὁ Σωτηρίου συνέθεσε ἓνα ἀναλυτικὸ κατάλογο τῶν ξυλόστεγων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἦταν μία πρωτότυπη ἐργασία μὲ πλήθος συγκρίσεων καὶ πλήρη βιβλιογραφία γιὰ ὅλα τὰ μέχρι τότε γνωστὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τῆς χώρας, τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰῶνος. Στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου μελετήματος δόθηκαν στοιχεῖα καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ἀφιερῶθηκαν στὴν νέα θρησκεία.

Βασιλική «Ἁγίων Ἀποστόλων» Νικοπόλεως. ΑΕ 1914, 256.

Τὰ δημοσιεύματα στὴν *Ἐφημερίδα* γιὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς συνεχίσθηκαν: Τὸ 1944 ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου παρουσίασε τὴν βασιλικὴ τοῦ Ἰοβιανοῦ στὴν Κέρκυρα μὲ τὴν σχετικὴ ἐπιγραφὴ καὶ τὸ 1939 ὁ Ἰωάννης Τραυλὸς τὴν βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου τῶν Ἀθηνῶν, κτίσμα μὲ πολλὰς φάσεις, ἀνασκαμμένο πρὸ 60 ἐτῶν ἀπὸ τὸν Στέφανο Κουμανούδη.

Ἀκολούθησαν δημοσιεύματα τῆς *Ἐφημερίδος* γιὰ πολὺ σημαντικὰ μνημεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τῶν Φιλίππων, τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, τοῦ Μαστιχάρη, τῆς Ἀντιμαχείας καὶ τῆς Καρδάμυνας στὴν Κῶ, τῆς Καρπάθου καὶ παρὰ τοὺς Μολάους.

Βασιλική Ἴλιουσοῦ. ΑΕ 1929, 209.

Ἡ πρώτη δημοσίευση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἰσταμένων μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων ἔγινε καὶ πάλι διὰ τῆς *Ἐφημερίδος*. Τὴν θεωροῦσε ἐπιστημονικῶς ἀπαραίτητη καὶ τὴν προώθησε πολὺ ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐξέδιδε πρὸς τοῦτο δικό του περιοδικό. Στὴν *Ἐφημερίδα* τότε δημοσιεύθησαν κάποια σημαντικὰ μνημεῖα, ὅπως ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο καὶ δύο Βοιωτικὲς ἐκκλησίαι ἀπὸ τὸ ζεῦγος Σωτηρίου, ἡ Παναγία στὴν Σκριποῦ καὶ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος τῶν Θηβῶν.

Τὴν μέθοδο τοῦ Ὁρλάνδου ἀκολούθησαν ἀργότερα πολλοὶ ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα

τους για βυζαντινές κυρίως ἐκκλησίες παρουσιάσθηκαν μέσω τῆς *Ἐφημερίδος*. Βιαστικὰ σημειώω τὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, τοὺς Ἁγίους Ἰάσονα καὶ Σωσίπατρο Κερκύρας, τὴν Σκοπιανὴ Ζακύνθου, τὸν Ταξιάρχη Κάτω Τρίτους Λέσβου, τὴν Ἁγία Παρασκευὴ παρακλαύριο τοῦ Ὄσιου Μελετίου καὶ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Ἀρτοκωστᾶς. Σημαντικὲς ἦταν οἱ μελέτες τοῦ Ἄνδρέα Ευγγόπουλου καὶ τοῦ Ἀριστείδη Πασαδαίου, γιὰ μνημεῖα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Συναφῆ μὲ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι καὶ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν μελέτες στοὺς τόμους τῆς *Ἐφημερίδος*. Εἶναι θέματα τοπογραφίας, συνόλων (κᾶστρων ἢ καὶ πόλεων), εὐκαιριακῶν ἀνασκαφῶν ἢ καταγραφῆς παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, καὶ τὰ ὁποῖα χειρίσθηκαν κλασικοὶ ἀρχαιολόγοι ὅπως ὁ Γ. Μπακαλάκης, ὁ Ν. Κοτζιάς, ἡ Ε. Μαρκῆ καὶ ὁ Κιτσάκος.

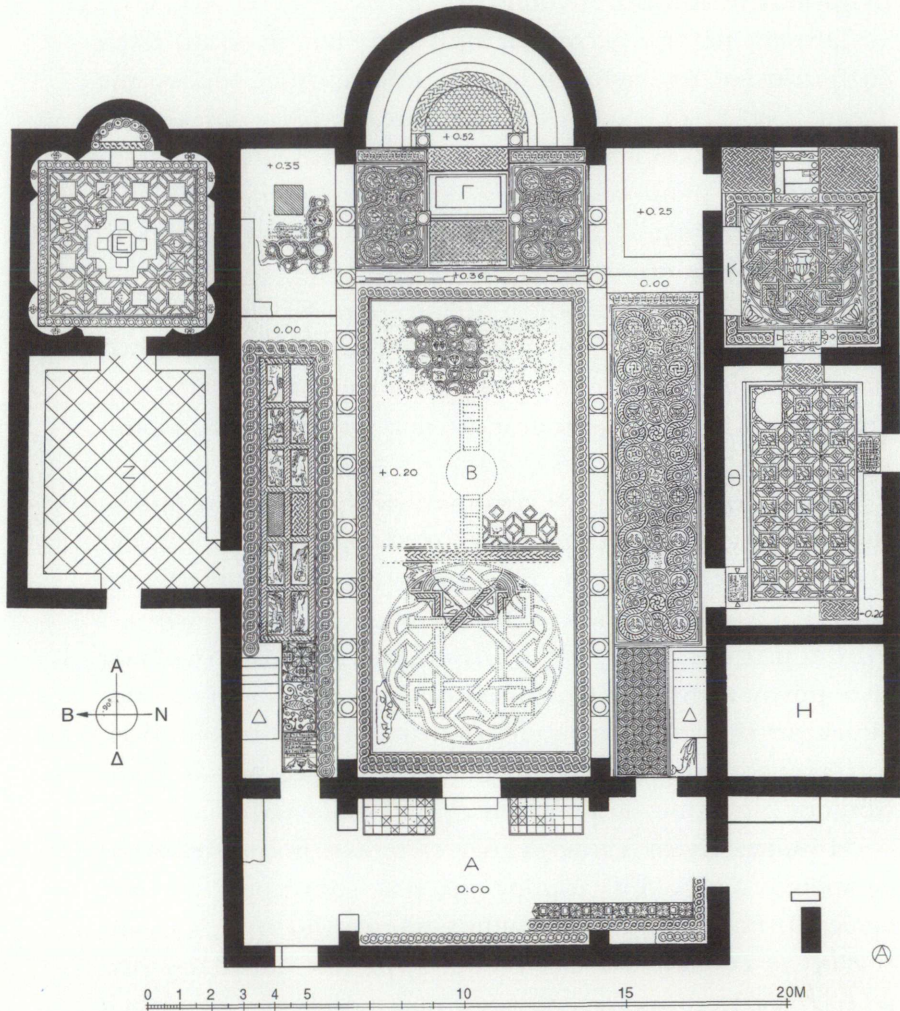
Ἐγκυρα καὶ ἐνδιαφέροντα ἄρθρα σχετικὰ μὲ γλυπτὰ, παλαιοχριστιανικὰ τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου καὶ μεσοβυζαντινὰ τῶν Ὀρλάνδου, Ευγγόπουλου, Πελεκανίδη καὶ Πάλλα δημιούργησαν τὴν ἀφετηρίαν μελετῶν ποὺ γνωρίζουν τώρα ἰδιαίτερη ἀνθηθῆ.

Τέλος ἡ ζωγραφικὴ. Οἱ εὐκαιρίες γιὰ ἔρευνες στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ εἶναι στὴν Ἑλλάδα πολὺ μεγάλες δεδομένου ὅτι ἔχουν ἐδῶ διασωθεῖ πλεῖστα σύνολα τοιχογραφιῶν καὶ μεγάλος ἀριθμὸς φορητῶν εἰκόνων. Στὸν τομέα αὐτὸν τὰ ἄρθρα στὴν *Ἐφημερίδα* εἶναι σχετικῶς λίγα· μόνον 18 τίτλοι. Περιλαμβάνουν ὅμως κάποια πρωτοπορικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοὺς μελετήματα τοῦ Ἀ. Ευγγοπούλου, τοῦ ζεύγους Σωτηρίου, τῆς Μαρίας Θεοχάρη καὶ τοῦ Πελεκανίδη ποὺ διατηροῦν καὶ σήμερα τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀξία.

Ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* δὲν εἶναι ἓνα βυζαντινολογικὸ περιοδικό. Στοὺς 150 τόμους τῆς ποὺ ἐορτάζουμε, στέγασε ὅμως ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἀριθμὸ μελετῶν γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Βυζαντίου, ἔργα τῶν δασκάλων δύο γενεῶν, τὸν πυρήνα τῶν σπουδῶν ποὺ πιστεύω ὅτι ἀκμάζουν σήμερα στὴν χώρα. Λόγω τῶν ἀνεκτίμητων ἀρθρῶν τῆς γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη ποὺ περιελάμβανε, ἡ *Ἐφημερὶς* κυκλοφοροῦσε καὶ στὸ ἐξωτερικὸ μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἄγνωστα

για πολλά χρόνια μεσαιωνικά ελληνικά μνημεία να περάσουν στην διεθνή βυζαντινολογική βιβλιογραφία και να δώσουν ώθηση στις σχετικές σπουδές.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

«Κάτοπις τῆς βασιλικῆς τοῦ Μασιχάρη μετὰ τῆς διακοσμῆσεως τῶν δαιπέδων αὐτῆς», τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου (*Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1966, πίν. 1).

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΟΥΣ ΤΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

Παραλαμβάνοντας τη σκυτάλη, ή μάλλον καλύτερα τη δάδα από τον καθηγητή κ. Μπούρα, μιὰ πού ή σημερινή συνάντηση μπορεί να παρομοιαστῆ με έορταστική λαμπαδηδρομία, θὰ ήθελα να εύχαριστήσω τον κ. Γεν. Γραμματέα, για την πρόσκλησή του, γεγονός που μου έδωσε την εύκαιρία να ανοίξω όλους τους τόμους τῆς *Αρχαιολογικής Εφημερίδος*, να φυλλομετρήσω τους περισσότερους και να διαβάσω πολλά άρθρα που δὲν γνώριζα.

Αὐτὸ ήταν μιὰ διαδικασία έντελῶς διαφορετική από τον τρόπο που πολλοὶ από μᾶς μελετοῦμε τὰ τελευταία χρόνια, αφού έχουμε γίνει πλέον κυνηγοὶ παραπομπῶν και ύποσημειώσεων, ἀδυνατώντας λόγω έλλειψης χρόνου να διαβάσουμε μεγάλα συνεχῆ κείμενα, να έμβαθύνουμε στον τρόπο σκέψης και στη μεθοδολογία τοῦ συγγραφέα και να ἀπολαύσουμε σιβαρὸ και ἀκραφνῆ έλληνικὸ ἀρχαιολογικὸ λόγο.

Ἀπὸ τὴν ἀναδίφηση στους τόμους τῆς *Αρχαιολογικής Εφημερίδος* θὰ ήθελα σήμερα να μοιραστῶ μαζί σας κάποιες ἀπὸ τις σκέψεις, τις έντυπώσεις και τὰ αίσθήματα που μου δημιουργήθηκαν. Ἀναγκαστικὰ θὰ περιοριστῶ στις μεγάλες ἀνασκαφές και σὲ ζητήματα τοπογραφίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στὴν Ἀθήνα και τὴν Ἀττικὴ και έπλεκτικὰ στὴν περιφέρεια.

Στους κυριαρχούμενους ἀπὸ τις δημοσιεύσεις έπιγραφῶν τόμους τῆς πρώτης περιόδου, παρεισφρύουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν και κάποια άρθρα που ἀναφέρονται γενικότερα σὲ ἀρχαιότητες. Ἔτσι, στὰ πρώτα τεύχη έχουμε ἀπὸ τον Ραγκαβῆ και τον Πιττάκη τρεῖς «Συνοπτικὰς έκθέσεις περὶ τῆς τύχης τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὰ τελευταία ἔτη», ἓνα εἶδος ύπηρεσιακῶν ἀναφορῶν θὰ λέγαμε, ἀναμενόμενων ὡστόσο ἀπὸ μιὰ ύπηρεσία που μόλις εἶχε συσταθεῖ και για μιὰ χώρα που μόλις εἶχε ἐξέλθει ἀπὸ τον μακρὸ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας¹.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ,
 ΑΦΟΡΩΣ ΤΑΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΝΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑΣ
 ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ.

Ἐκδίδεται ἀπασ τοῦ μηνός.

1857.

Τυπῶται 3 δραχμῆς ἑκάστον τετράδιον διὰ τοὺς ἐντός
 τῆς Ἑλλάδος καὶ 5 διὰ τοὺς ἐκτός.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
 ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΤΗ.

Εἰς τὰς λαμπράς τῆς Ἑλλάδος ἡμέρας ἡ ἐλευθερία προήγαγεν ὅλα τὰ ὄρατα ταῦτα ἔργα τῆς τέχνης, τῶν ὑποίων τὰ συντρίμματα σήμερον καλύπτουν τὴν γῆν μας ὁ ξένος δεσποτισμὸς τὰ ἐβεβήλωσε καὶ τὰ κατηδάφισε, καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἀναπέμειτο πάλιν νὰ τοῖς ἀποδώσῃ τὴν ἀνήκουσαν αὐτοῖς τιμὴν, καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ ἐπάνω των τὴν προστατὴν αἰγίδα τῆς. Ἄμα βωμαϊκὴ δύναμις ἐκβεβήλωσε τὸν Ἑλληνικὸν ἔθνισμόν, ἀμέσως ἡ τέχνη ἀπωλέσασα τὴν παρθενικὴν τῆς κομψότητα καὶ τὴν ἀρχικὴν χάριν τῆς, ἐνεδύθη τῶν κατακτητῶν τὴν ἀλαζόνα μεγαλοπρέπειαν, καὶ ἀσθεῶς ἐκολώθωνε τὰ ἱερώτατα τῆς ἀρχαίας δόξης μνημεῖα, διὰ νὰ τοῖς ἐπιβλήῃ τῆς δούλης κολακείας τὸν χαρακτήρα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὅσοι διετήρουν ἀκόμη εἰς τὰς καρδίαις των σπινθήρα Ἑλληνικοῦ αἰσθήματος, μετ' αἰσχύνῃς καὶ ἀγανακτῆσεως ἔδλεπον εἰς τὰς ἡμέρας τῶν θριάμβων τῆς 'Ρώμης τοὺς

Ἡ πρώτη μελέτη τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς γραμμένη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ.

Ἀξίζει νὰ διαβάσει κανεὶς αὐτὲς τὶς ἐκθέσεις τῶν πρωτοπόρων τῆς ἐπιστήμης μας, ποὺ μὲ συντροφιά τὸν Πausanias περιηγοῦνται Ἀττικὴ, Πελοπόννησο καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα, ὄχι μόνο γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν κατάστασιν τῶν μνημείων ποὺ ἀντίκριζαν ἀλλὰ καὶ νὰ καταλάβῃ τὶς ἰδεολογικὰς ἀφετηρίας τους. Κυρίως ὅμως γιὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὸ πάθος τους, ἓνα πάθος ποὺ παρὰ τὶς ἀντιξοότητες δὲν ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὶς ἐπελθοῦσες γενεὲς τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἐπιβιώνοντας σθεναρὸ μέχρι σήμερα².

Στὰ πρῶτα τεύχη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος φιλοξενοῦνται καὶ οἱ ἐκθέσεις γιὰ τὶς πρῶτες ἔρευνες, κυρίως καθαρισμούς, ποὺ λαμβάνουν χώραν στὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τοὺς Πιπτάκη καὶ Ρός, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν διάλυσιν τοῦ τουρκικοῦ προμαχώνος τῶν Προπυλαίων, ποὺ ὀδήγησε στὴν ἀποκά-

λυψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης³. Ἡ συγκεκριμένη ἐργασία ἀπεικονίζεται σὲ ὕδατογραφία τοῦ 1835, ἔργο τοῦ δανοῦ ζωγράφου M. Rothe⁴.

Στὰ πρῶτα τεύχη περιγράφεται ἐπίσης καὶ ἡ πρώτη ἐπίσημη ἀνασκαφὴ ποὺ ἀρχίζει στὶς 10 Ἀπριλίου 1833 μὲ χρήματα «φιλαρχαϊκῆς τινὸς ἐταιρείας»⁵. Ἐγινε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τὸ πρῶτο εὔρημα «ἦν τὸ ἀμέσως μετὰ τὸ μεσαιότατον τῆς ζωφόρου αὐτῆς ἐπόμενον τμήμα ἢ τὸ ἐλλεῖπον ἐκ τῆς συλλογῆς τῶν ἐλγινικῶν μαρμάρων καὶ ἀναπληροῦν τὸ κενὸν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου»⁶. Πρόκειται γιὰ τὸν λίθο VI τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου μὲ τοὺς τέσσερις θεοὺς (Ποσειδῶνα, Ἀπόλλωνα, Ἄρτεμη καὶ τμήμα τῆς Ἀφροδίτης), ποὺ εἶχε πέσει στὸ ἔδαφος καὶ ἀποκρυβεῖ πρὸ τῆς ληστρικῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἑλγιν⁷.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1857, ἀρχίζει, δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἡ ἐκκένωσις, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Πιπτάκης, τοῦ Ὁδείου τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ⁸. Ἡ παρουσίαισός της στὴν ΑΕ εἶναι ἀντάξια σύγχρονης μεθοδολογίας. Ἐντυπωσιάζουν οἱ συσχετισμοὶ ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων μὲ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν, καθὼς καὶ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν στρωμάτων καταστροφῆς. Ἰδιαίτερος δὲ αὐτοῦ μὲ τὰ καιάλοιπα τῆς καμένης στέγης, ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς Meinel καὶ Κορρέ νὰ ὑποστηρίξουν, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, ὅτι τὸ Ὁδεῖον ἦταν ὄχι μερικῶς ἀλλὰ πλήρως στεγασμένο⁹.

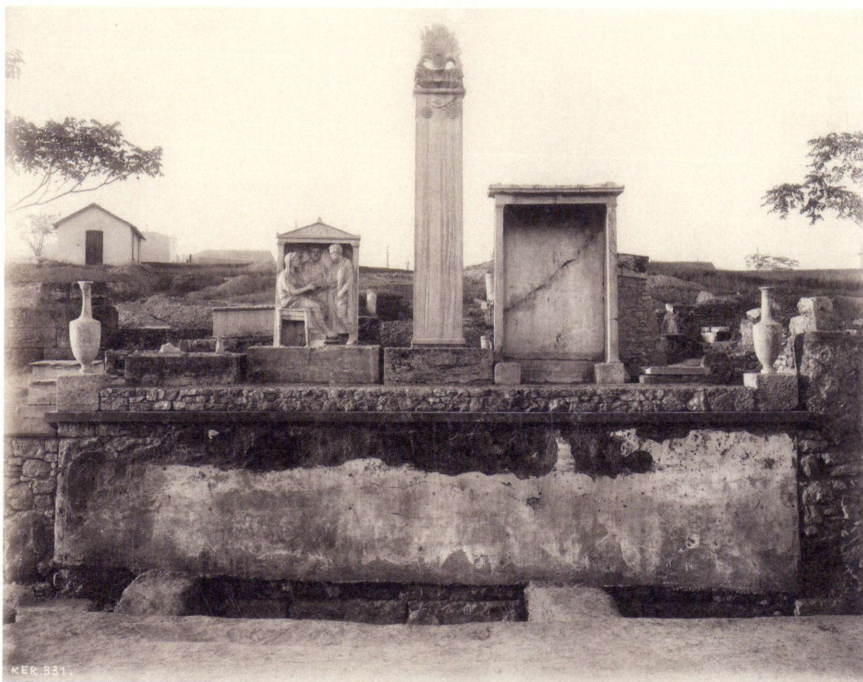
Ἀπὸ τὸ 1862, ὅποτε ξεκινᾷ ἡ δεύτερη περίοδος ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ, οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἔχουν διευρυνθεῖ. Τὴ χρονιά αὐτὴ λαμβάνουν χώραν δύο μεγάλα ἀρχαιολογικὰ γεγονότα, ποὺ βρίσκουν τὴν πρώτη παρουσίαισός τους στὴν ΑΕ. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἔναρξη «τῆς ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ ἀνασκαφῆς», ποὺ ἐπετεύχθη μὲ ἔρανο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ φιλαρχαίους καὶ φιλοκάλλους¹⁰. Ἡ ἔρευνα στὸν χῶρο συνεχίστηκε ἔκτοτε κατὰ διαστήματα μὲ ἐπίκεντρο τὴ λυκούργεια καὶ τὶς ἐπόμενες φάσεις, γιὰ νὰ ἐπανέλθει τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ πλαίσιο τῆς ἀναστίλωσης μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τῆς κ. Χρ. Παπασταμάτη, ποὺ μᾶς δίνουν νέα στοιχεῖα κυρίως γιὰ τὴν περὶ κλεία φάση

Τὸ Διονυσιακὸ θέατρο μετὰ τὴν ἀποκάλυψή του γύρω στὸ 1879. Φωτογραφία Μουσα. Μπενάκη. *ΑΕ* 1987, σ. 62, εἰκ. 17.

τοῦ θεάτρου, τὸ κοῖλο τοῦ ὁποῖου, ὅπως δέχεται ὅλο καὶ περισσότερο ἢ σύγχρονη ἔρευνα, θὰ εἶχε ὀρθογώνια μορφή¹¹.

Τὸ δεύτερο μεγάλο γεγονός τοῦ 1862 ἦταν ἡ ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου στὸν Κεραμεικὸ, ποὺ ἀφορμήθηκε ἀπὸ ἓνα τυχαῖο γεγονός: Γράφει ὁ καθηγητῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ διευθυντῆς τοῦ περιοδικοῦ Ἀθ. Ρουσόπουλος σὲ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι»¹²: «Τύχη τινί, ἐξήλθον εἰς φῶς σπουδαῖα εὐρήματα διὰ τὴν τοπογραφίαν καὶ ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν. Τῶν ἀμμοφόρων τις δηλαδὴ ἐκείνων, οἵτινες ἐκ τῶν ρευμάτων πληροῦντες τὰ ἀμάξια τῶν ἄμμου φέρουσι τοῖς οἰκοδόμοις πρὸς παρασκευὴν ἀμμοκονίας, ἐννοήσας ὅτι ὁ λόφος τῆς Ἁγίας Τριάδος ἔνε ἀμμώ-

Πρόσοψη τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῶν Ἡρακλειωτῶν μετὰ τὴν ἀνασκαφή. Φωτογραφία τοῦ ΔΑΙ.

δης, προσερχόμενος καὶ ἀνορύττων ἐγέμιζεν εὐμαρῶς τὸν φόρτον του, ὅτε παρόντος τινὸς θεατοῦ προσέκρουσεν εἰς μάρμαρον κοσμήματα φέρον. Οὗτος δὲ ἀπελθὼν ἐμήνυσεν τῷ κυρίῳ τοῦ χωρίου ὅτι ἀγάλματα εὐρέθησαν. Ὁ κύριος προσελθὼν καὶ ἀνασκάψας ἔφερεν εἰς φῶς στήλην μακρὰν ἰσταμένην ἢ ὁποῖα ὑπὸ τὸ πολυτελὲς ἀνθέμιον καὶ τὸν λοιπὸν ἀρχιτεκτονικὸν κόσμον ἔφερεν τὴν ἐπιγραφὴν ΑἸΓΑΘΩΝ ΑἸΓΑΘΟΚΛΕΟΥΣ»¹³.

Ἡ ἔρευνα τοῦ Κεραμικοῦ, ποὺ συνεχίστηκε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Στ. Κουμανούδη, πέρασε κατὰ τὸ 1910 στὰ χέρια τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, διαδοχῇ ποὺ συνοδεύεται μὲ ἄρθρο τοῦ Α. Brückner στὴν ΑΕ αὐτῆς τῆς χρονιᾶς γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν σαρκοφάγων ποὺ ἀνῆκαν στὸν περίβολο τῶν Ἡρακλειωτῶν. Τὴν ἱστορία τῆς πρώτης φάσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμικοῦ διεξήλθε ἀναλυτικὰ ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς σὲ τεῦχος τοῦ *Μέντορος*¹⁴.

Ἀπεικόνιση τῆς Πεπλοφόρου μετὰ τὴν εὕρεσίν της τὸ 1886 μὲ ἐξαιρετικὴ τὴ διατήρησιν τοῦ ἀρχικοῦ χρωματισμοῦ της. *ΑΕ* 1887, πίν. 9. Σχ. Gilliéron.

Κατὰ τὴν τρίτη περίοδο τῆς ἔκδοσης τῆς *ΑΕ*, ἀπὸ τὸ 1883 κέ., τὸ περιοδικὸ ἀποκτᾶ πᾶ τὴν πλήρη ἐπιστημονικὴ του ταυτότητα καὶ τὴν εἰκόνα ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ σύγχρονα τεύχη. Περιέχει κυρίως μελέτες, ἀφοῦ τώρα πλέον οἱ ἐκθέσεις τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν δίδονται στὰ *ΠΑΕ* ποὺ ἐκδίδονται συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1870. Στὴν *ΑΕ* βρίσκουν φιλόξενο χῶρο ἄρθρα γιὰ τὰ σπουδαιότερα νέα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, ὅπως π.χ. αὐτὸ τοῦ Π. Καββαδία γιὰ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο¹⁵.

Στην ΑΕ τοῦ 1886 παρουσιάζεται ἐπίσης τὸ μεγαλύτερο εὔρημα τῆς ἐποχῆς: Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀποθέτη τῶν κορῶν στὰ ΒΔ τοῦ Ἐρεχθείου¹⁶. Ὁ Καββαδίας γράφει: «Τὴν 24ην Ἰανουαρίου, ὄψε τῆς ἡμέρας ἡ σκαπάνη ἔπληξεν ἀληθῆ φωλεὰν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἐν μετὰ τὸ ἄλλον ἐξήχθησαν τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν. Ἦσαν ταῦτα δέκα καὶ τέσσερα ἀγάλματα πάντα γυναικείου τύπου, μεγέθους διαφόρου. Ὀκτὼ ἐξ αὐτῶν ἔσωζον ἐπὶ τὰ κεφαλὰς, ζωηρὰν δὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον διειτήρουν καὶ τὴν πολυχρωμίαν. Ἡ σκαπάνη ἐνταῦθα ἐθαυματουργεῖ»¹⁷. Στὸν ἐπόμενο τόμο τοῦ 1887 παρουσιάζονται τὰ ἴδια τὰ ἀγάλματα μὲ ὠραῖα σχέδια τῆς πολυχρωμίας τῆς Πεπλοφόρου, θέμα ποῦ ἐπανῆλθε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τὸν Ἰούνιο τοῦ 2012, μὲ ἔκθεση δίπλα στὸ πρωτότυπο ἄγαλμα ἐνὸς ἐγχρώμου ἀντιγράφου¹⁸.

Στὸν πρῶτο τόμο τοῦ 20οῦ αἰ. ἔχουμε τὴ δημοσίευση τοῦ Βαλέριου Στάη γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σουνίου. Ὁ Στάης ὀλοκληρώνει τὸν καθαρισμὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ γειτονικοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ταύτισε ὀρθὰ τοὺς δύο ναοὺς¹⁹. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ 1917 μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ 15 μέτρων βάθους ἀποθέτη μπροστὰ στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος, ποῦ περιεῖχε τοὺς περίφημους κούρους ἀλλὰ καὶ χιλιάδες ἄλλα εὔρηματα κεραμικῆς, εἰδωλίων, γραπτῶν πινάκων, σκαραβαίων κ.ἄ., ἡ δημοσίευση τῶν ὁποίων ἐπικεῖται ἀπὸ τὴν κ. Ζέτα Θεοδωροπούλου, ἕναν περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν εὔρεσή τους²⁰.

Ἀπὸ τὶς ἐκτὸς Ἀττικῆς ἔρευνες τῆς ἐποχῆς, θὰ σταθοῦμε στὴν ἀνασκαφὴ ποῦ ἔκανε τὸ 1892 ὁ Χρ. Τσουντίας στὸ Ἀμυκλαῖο γιὰ τὴν ἐποσημάνση τῆς θέσεως τοῦ μεγάλου λακωνικοῦ ἱεροῦ, ποῦ ταύτισε μὲ τὸν λόφο τῆς Ἀγ. Κυριακῆς, μετὰ τὴν ἀνεύρεση ἐνοφράγιστων κεραμίδων²¹. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἐνεργοποιήθηκε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀπὸ τὸν κ. Ἀ. Δεληβορριά καὶ τὴν ὀμάδα του καὶ ἔχει ὡς στόχο τὴν ἀνεύρεση στοιχείων γιὰ τὴν ἀναπαράσταση ἐνὸς ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα τῆς Ἀρχαϊκῆς τέχνης, τοῦ θρόνου τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος, ποῦ βρισκόταν ἐκεῖ²².

Τὸ 1897 ἀρχίζει καὶ ἡ μεγάλη ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηριάδη. Ἐκτὸς τῶν ἐτήσιων ἐκθέσεων στὰ ΠΑΕ, σὲ

Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος 1898. (Ι.Α. Παπαποστόλου, *Θέρμος*, εἰκ. 15.)

συνθετικὸ ἄρθρο του στὴν *ΑΕ* τοῦ 1900 ἐρμηνεύει μὲ ἐξαιρετικὴ ἐμβρίθεια τὰ πρῶμα κατάλοιπα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, θεωρώντας τον «έναν ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Ἑλλάδος»²³. Ἴδιαίτερος ἀσχολεῖται μὲ τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ, θέμα ποῦ ὀλοκληρώνει μὲ νέα μελέτη στὸν τόμο τοῦ 1903²⁴. Τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ συνέχισε ἀπὸ τὸ 1915 ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος καὶ ἐπανάλαβε προσφάτως ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ.Α. Παπαποστόλου, ὁ ὁποῖος διόρθωσε ἀρκετὰ ἡμαρτημένα τῶν προδρόμων του καὶ ἔδωσε τὰ συμπεράσματα τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας ἀνασκαφῆς σὲ μνημειώδη τόμο ἀλλὰ καὶ σὲ τρία ἄρθρα στὴν *ΑΕ*²⁵.

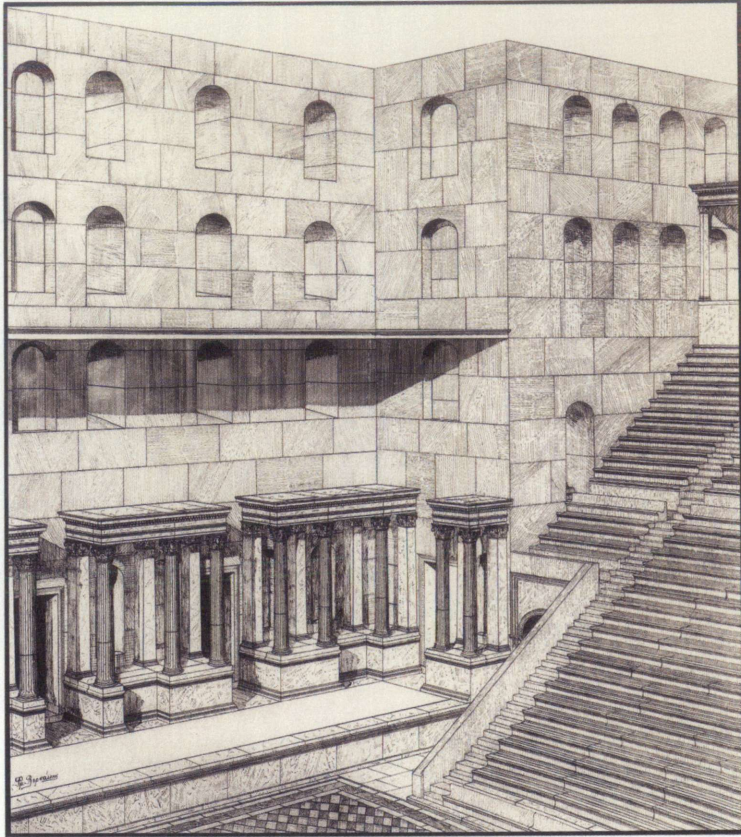
Στὴν ἐπικαιρότητα βρίσκεται καὶ ὁ τόμος τῆς *ΑΕ* τοῦ 1902, γιὰτὶ ἐκεῖ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων, μερίμνη τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ ἄμεση δημοσίευση ἔχει στόχο,

Ἡ μετόπη με τὶς τρεῖς ἔνθρονες θεότητες ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο. *ΑΕ* 1903, πίν. 6. Σχ. Gilliéron.

ὅπως ἀναφέρεται σὲ δήλωση στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου, τὴν «διευκόλυνσιν τῆς μελέτης τῶν σπουδαίων εὐρημάτων καὶ ἐρεύνης παρὰ πάντων καὶ ἰδίᾳ παρὰ τῶν μὴ δυναμένων νὰ ἴδωσι καὶ νὰ μελετήσωσι τὰ ἀρχέτυπα»²⁶.

Ἀκολούθως θὰ σταθῶ στοὺς τόμους τοῦ 1912 καὶ 1913, γιὰτὶ περιλαμβάνουν μελέτες ἐνὸς ἀρχαιολόγου, ὄχι ἰδιαίτε-
 ρως γνωστοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ πρόωρος θάνατος σὲ ἡλικία 40
 ἐτῶν στέρησε τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀπὸ μιὰ σπουδαία
 προσωπικότητα. Ὁρθῶς ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς ἀνέδειξε τὸ
 ἔργο του σὲ τεῦχος τοῦ *Μέντορος*²⁷. Πρόκειται γιὰ τὸν Φρ.
 Βερσακίη, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς δεκατρεῖς ἐργασίες τοῦ
 ὁποίου στὴν *ΑΕ* ἀναφέρονται σὲ μνημεῖα τῶν νοτίων προπό-
 δων τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ κυρίως στὸ Ἡρώδειο²⁸, στὴ στοὰ

Σχεδιαστική αναπαράσταση μέρους του έσωτερικού του Ήρωδείου από τὸν Φρειδερίκο Βερόσκη. *ΑΕ* 1912, 161-182, πίν. 9.

τοῦ Εὐμένους, τῆς ὁποίας γιὰ πρώτη φορὰ τεκμηριώνει τὴν ὀρθὴ ταύτιση τῶν Κουμανούδη καὶ Νταϊρφυελντ, μὲ ἀρχιτεκτονικὲς συγκρίσεις πρὸς τὴ στοὰ τοῦ Ἀττάλου στὴν Ἀγορά²⁹. Ἐπίσης, μελετᾷ καὶ σχεδιάζει τὴ στοὰ τοῦ Ἀσκληπιείου³⁰ καὶ τὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Νικία, τοῦ ὁποίου ταυτίζει τὴ θέση, τὴν ἴδια ἐποχὴ πού τὸ κάνει ἀνεξαρτήτως καὶ ὁ W. B. Dinsmoor³¹.

Ἀπὸ τοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ 1914-1922 θὰ ἀπομονώσουμε τὰ ἄρθρα πού ἀναφέρονται στὴν ὀκταετῆ ἀνασκαφικὴ ἀπόπειρα ἀποκάλυψης καὶ ταύτισης τοῦ Ὁδείου τοῦ

Περικλέους από τον Π. Καστριώτη σε οικόπεδα Α και ΝΑ του Διονυσιακού θεάτρου, που είχαν απαλλοτριωθεί από την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία³². Τα άρθρα είναι γεμάτα από την αγωνία του ανασκαφέα να πείσει ότι τα πενήχρα κατάλοιπα που αποκαλύπτει κάτω από επιχώσεις 6 μ. σχετίζονται με το 'Ωδεΐο, ενώ δεν κρύβει και την απογοήτευσή του από την αντιμετώπιση που δέχεται. 'Η ταύτιση επιβεβαιώθηκε με τη συνέχιση της ανασκαφής από τον 'Αναστάσιο 'Ορλάνδο κατά τα έτη 1928 έως 1931³³.

Δεν είναι δυνατόν να ανατρέξει κανείς στους τόμους αυτής της περιόδου, χωρίς να σταθεί στο έργο δύο μεγάλων αρχαιολόγων της εποχής, που με τις ανασκαφές και τις εργασίες τους στην 'Εφημερίδα προώθησαν έξαιρετικά την αρχαιολογική έρευνα. Πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη και 'Αντώνιο Κεραμόπουλλο. 'Ιδίως ο δεύτερος δημοσιεύει από το 1903 έως το 1937 32 άρθρα για τα πάντα, από νεολιθικά εργαλεία μέχρι νομίσματα και για τόπους και μνημεία από το Λύκαιον όρος έως την 'Αχρίδα, δείχνοντας σφριγηλό πνεύμα, έξαιρετική όξυνση και βαθιά αρχαιογνωσία. Πρωτοποριακές για την εποχή αί «'Ανασκαφαί και έρευναί εν τη 'Ανω Μακεδονία» δημοσιευμένες το 1932 και 1933³⁴.

'Ο τριπλός τόμος της έκονταετηρίδος που εκδίδεται το 1937 είναι φυσικά ιδιαίτερος, καθώς περιέχει 98 μελέτες των σημαντικότερων αρχαιολόγων της εποχής. Θα σταθώ μόνο στην εργασία του Β. Νταϊρπελντ, όπου ο μέγας έρευνητής, υπό τον τίτλο «Meine Tätigkeit für die griechische Archäologische Gesellschaft» περιγράφει την επί 60 χρόνια προσφορά του στις έρευνες της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας³⁵. 'Εχει ένδιαφέρον ή αναγραφή του τόπου συγγραφής στο τέλος του άρθρου ως Leukas - Ithaka, γιατί μέχρι το τέλος πίστευε ότι ή όμηρική 'Ιθάκη ταυτιζόταν με τη Λευκάδα.

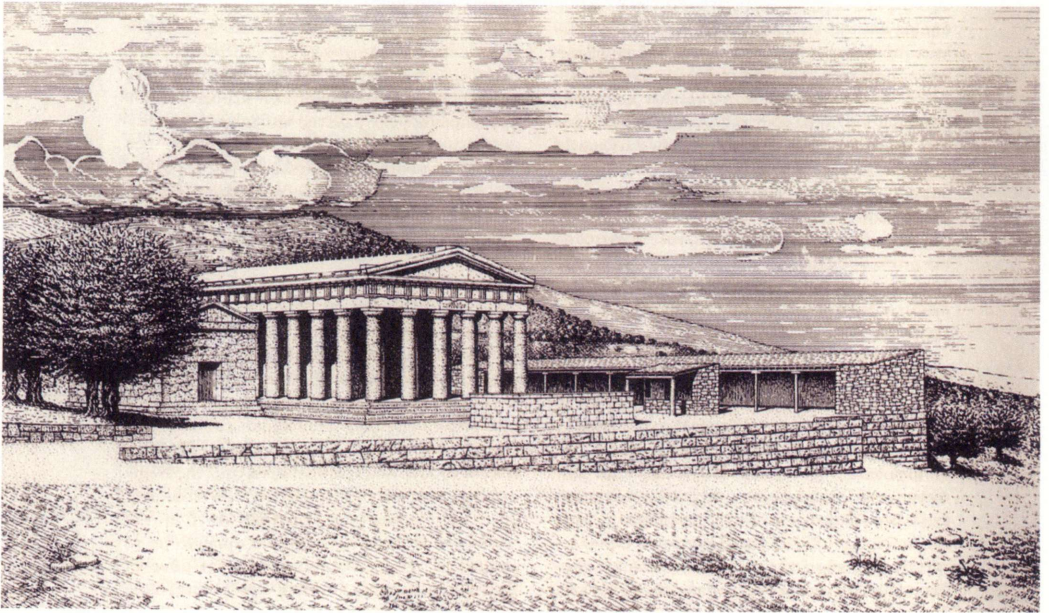
Μετά τον πόλεμο ή 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς καθίσταται όλοένα και περισσότερο περιοδικό μελετών, ενώ οι μικρές ανασκαφές ή πρωτογενείς εκθέσεις περιορίζονται σε είδικό τμήμα του περιοδικού, τα 'Αρχαιολογικά Χρονικά. 'Από τα μεταπολεμικά τεύχη θα σταθούμε σε δύο μελέτες του 'Ι. Τραυλοῦ³⁶: Το 1950/51, ή εργασία του για το Τελεστήριο της 'Ελευσίνας

συνοδεύεται από τὰ πολὺ γνωστὰ σὲ ὄλους μας σχέδια τῶν φάσεων του, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τότε, παρὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας³⁷. Ὁ ἴδιος τὸ 1973 δημοσιεύει ἄρθρο γιὰ τὴν πυρπόληση τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρουλῶν καὶ τὴν ἐπισκευή του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ³⁸. Ὅμως ὁ καθηγητὴς κ. Μπούρας σὲ πρόσφατη μελέτη του ἐπανέρχεται σὲ παλαιότερη ἄποψη τῆς Α. Frantz ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνος ἔγινε ἀπὸ τοὺς Βησιγότους τοῦ Ἀλάρικου τὸ 396. Πιστεύει μάλιστα ὅτι ἡ πυρπόληση καὶ ἡ ἀπολάξεση τῶν μετοπῶν ἔγιναν ταυτοχρόνως, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φανατισμοῦ τῶν νεοπροσύλητων στὸν Χριστιανισμὸ Βησιγότων³⁹.

Στὸν τόμο τοῦ 1958 ἔχουμε μία δημοσίευση τάφων. Στέκομαι σ' αὐτὴ γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη τόσο συστηματικὴ ἑλληνικὴ δημοσίευση νεκροταφείου, ποὺ γι' αὐτὸ ἔχει δεχθεῖ πολλὲς παραπομπές. Πρόκειται γιὰ τὴν πολυσέλιδη ἐργασία τοῦ Σεραφεῖμ Χαριτωνίδη «Ἀνασκαφὴ κλασικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖα Συντάγματος», καὶ συγκεκριμένα στὴ γωνία Σταδίου καὶ Καραγεώργη Σερβίας, στὸ οἰκόπεδο, ὅπου χτίστηκε ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰωάννη Βικέλα⁴⁰.

Στὸν τόμο τοῦ 1970 περιέχεται μία μεγάλη προκαταρκτικὴ ἔκθεση τῶν τριῶν πρώτων χρόνων ἀνασκαφῆς τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζαγοράς στὴν Ἄνδρο, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Καμπίτογλου, ἡ μόνη νομίζω στὰ Ἑλληνικά⁴¹. Πρὸ ὀλίγων μηνῶν φιλοξενήθηκε ἐδῶ μεγάλο συνέδριο τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅπου ἀποτιμήθηκε ἡ συμβολὴ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς στὴν ἔρευνα.

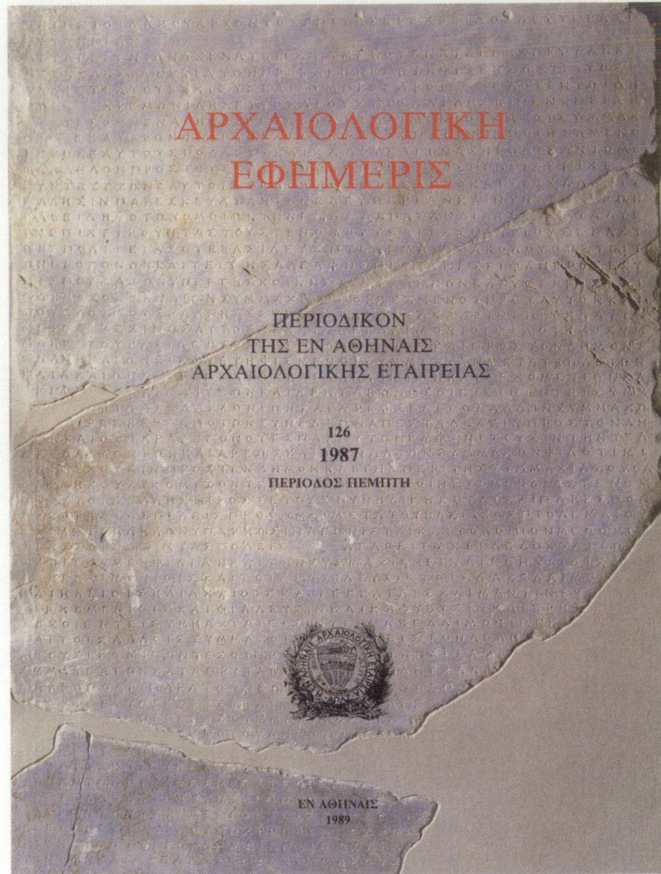
Ἀπὸ τὴν τελευταία, τὴν πέμπτη περίοδο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, θὰ σταθοῦμε ἰδιαίτερος στὸν ἐορταστικὸ τόμο τῶν 150 χρόνων της, δηλ. αὐτὸν τοῦ 1987, ὅπου ὁ νῦν Γενικὸς Γραμματεὺς ἐκτὸς τῆς «Ἰδεογραφίας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», ὅπου παρουσιάζεται ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀντιλήψεων ποὺ διαμόρφωσαν τὶς ἀρχές τοῦ Ἰδρύματος, μᾶς δίνει καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸ 1813 κέ., ποὺ συνέχισε ὁ ἴδιος μὲ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ γνωρίζουμε⁴².

Ἐναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνούντα κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (σχ. Κ. Ἡλιάκη). *ΑΕ* 1987, 270, εἰκ. 2.

Καὶ θὰ τελειώσουμε τὴν παρουσίαση τῆς προσφορᾶς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος μὲ μία καινοτομία τοῦ περιοδικοῦ ποῦ ἐγκαινιάζεται τὸ 1959 καὶ ἐμφανίζεται συχνότερα τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀφιέρωση ὁλόκληρου τόμου σὲ μία μόνον ἐργασία. Τὸ 1959 δημοσιεύεται τὸ θεμελιώδες ἔργο τῶν Δημ. Εὐαγγελίδη καὶ Σωτ. Δάκαρη γιὰ τὴν λεγόμενη «Ἱερὰ Οἰκία» τῆς Δωδώνης. Ἡ ἔρευνα γιὰ τὸ σημαντικότερο ἱερὸ τῆς Ἠπείρου συμπληρώθηκε πολὺ πρόσφατα μὲ τὶς ἐργασίες τῶν Dieterle, Μουστάκη καὶ Μυλωνόπουλου⁴³.

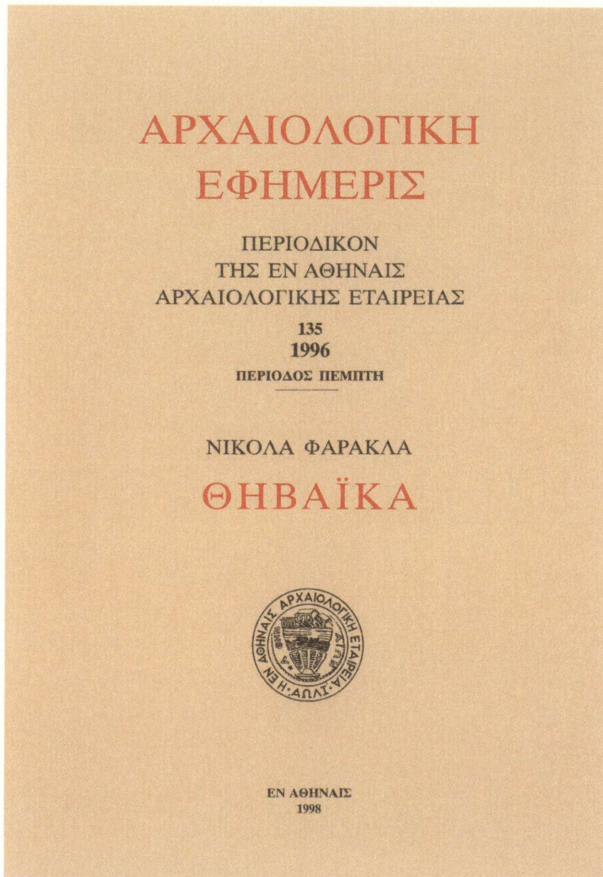
Ἡ καινοτομία ἐπαναλήφθηκε στὸν τόμο τοῦ 1996, ποῦ φιλοξένησε τὸ ἔργο τοῦ κ. Νικ. Φαράκλα *Θηβαϊκά*, καὶ κατόπιν μὲ τὶς ἐργασίες τῆς κ. Μ. Μπρούσκαρη γιὰ τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τὴ δημοσίευση τῶν

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς τοῦ 1987.

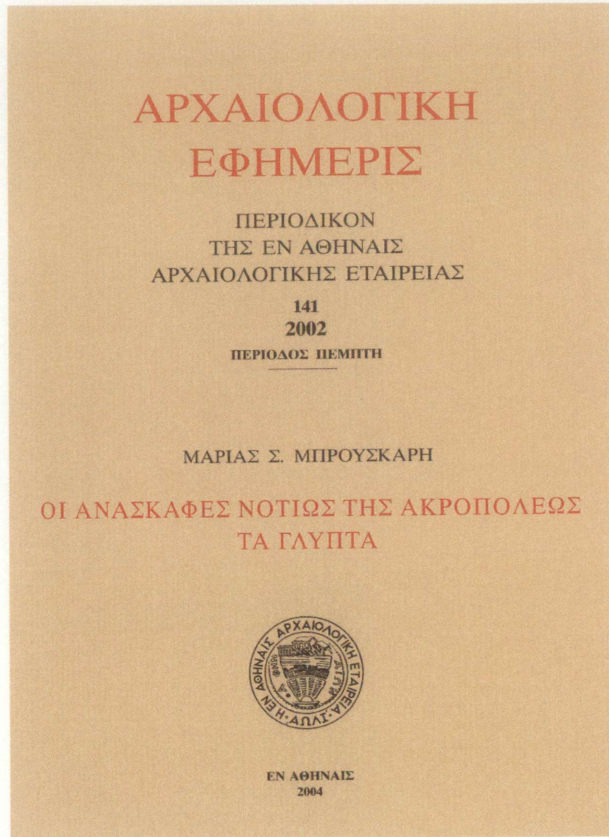
ἀνασκαφῶν μπροστὰ στὸ Ἡρώδειο, ποὺ εἶχαν διεξαχθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Μηλιάδη κατὰ τὰ ἔτη 1955-1961 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ 2002⁴⁴. Τέλος, τὸ 2005, μὲ τὴ δημοσίευση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ κ. Εὐ. Βιβλιοδέτη γιὰ τὸν δῆμο Μυρρινουίντος, ὅπου μᾶς προσφέρεται ἡ συνολικὴ εἰκόνα ἐνὸς ἀκόμη ἀττικοῦ δήμου, μετὰ τὶς μονογραφίες γιὰ τὸν Ραμνούντα, τὸ Σούνιο καὶ τὶς Ἀχαρνές⁴⁵.

Ὅσα ἀκούσατε κυρίες καὶ κύριοι ἐν πάσῃ συνόψει καὶ περιλήψει ἀποτελοῦν ἓνα μέρος μόνον ἀπὸ τὴν προσφορὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος στὸν χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν καὶ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς τοῦ 1996.

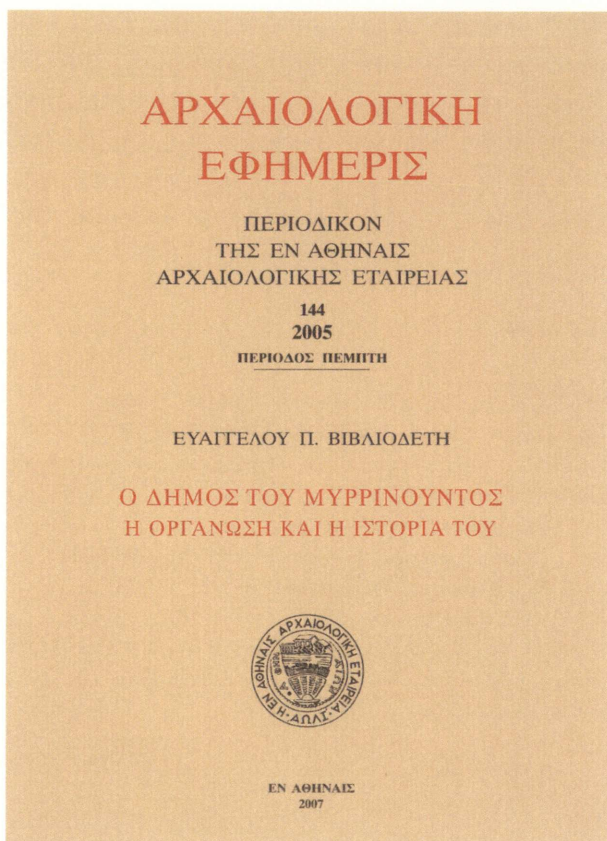
τῶν μνημείων. Ὑπάρχουν ἑκατοντάδες ἀκόμη μικρὰ καὶ μεγάλα ἄρθρα, ποὺ θεραπεύουν ὅλες τὶς πτυχές τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐπιστητοῦ⁴⁶. Τὴν τελευταία περίοδο, παρὰ τὴν ἀναγκαστικὴ στροφὴ μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἔρευνας πρὸς ξενόγλωσσα περιοδικά, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει θεματοφύλακας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἔχοντας ἀπόλυτη συνέπεια ὡς πρὸς τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν μελετῶν ποὺ φιλοξενεῖ, καὶ διατηρώντας μὲ πίστη καὶ ἀφοσίωση τὴ μακρὰ ἐκδοτικὴ τῆς παράδοση. Νομίζω ὅτι μὲ τὶς σημερινὲς παρουσιάσεις γίνεται σαφὲς ὅτι τὸ περιοδικὸ ὑπῆρξε ὁ στύλος

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς τοῦ 2002.

τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ποὺ μὲ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴς μεταμορφώσεις του ἀντικατοπτρίζει ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας σὲ διάστημα 175 χρόνων⁴⁷.

Πρὶν τελειώσω, θὰ ἤθελα νὰ μοιραστῶ μαζί σας καὶ κάποιες γενικότερες σκέψεις ποὺ μοῦ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἀναδίφηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. Οἱ τόμοι 150 χρόνων δὲν εἶναι μόνον ἓνας ψυχρὸς ἀριθμὸς. Ὅποιος γνωρίζει ἀπὸ ἐπιστημονικὴ παραγωγή, μπορεῖ νὰ φανταστεῖ πόσος ἐρευνητικὸς μόχθος ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ ἐργασία (δακτυλογράφηση, ἐπιμέλεια, διορθώσεις, ἐκτύπωση, βιβλιοδεσία) κρύβονται πίσω ἀπὸ ἓνα τόσο μακρὸ ἔργο. Μέσα ὅμως στὶς σελίδες

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς τοῦ 2005.

τους, μέσα ἀπὸ τὴν ὕλική παρουσία κάθε πνευματικοῦ ἔργου, ὑπάρχουν αὐτὰ τὰ μικρὰ μαῦρα στίγματα σὲ λευκὸ φόντο. Ὑπάρχουν τὰ κείμενα, οἱ περιγραφές, οἱ χρονολογήσεις, οἱ ἰδέες καὶ οἱ ἀπόψεις, οἱ ἀντιρρήσεις καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς διαφονίες, οἱ παραπομπές καὶ ἡ βιβλιογραφία. Μέσα ἀπ' ὅλ' αὐτὰ προωθεῖται αὐτὸ ποῦ λογίζεται ὡς ἔρευνα, ὡς ἐπιστημονικὸς διάλογος, ὡς συνέχεια τῆς ἐπιστήμης.

Μελετώντας τὰ ἔργα καὶ παραπέμποντας σ' αὐτὰ γινόμαστε οἱ κληρονόμοι μιᾶς πνευματικῆς παράδοσης. Ταυτοχρόνως, συγγράφοντας καὶ δημοσιεύοντας γινόμαστε δημιουργοὶ καὶ κληροδότες αὐτῆς τῆς μεγάλης παράδοσης πρὸς τὸ μέλ-

λον. Αὐτὴ ἢ συνεχῆς μεταλαμπάδευση μᾶς δίνει τὸ αἶσθημα ὅτι τὰ ἔργα εἴτε τῶν παλαιῶν εἴτε τὰ δικά μας, μᾶς ξεπερνοῦν καὶ κινοῦνται αὐτόνομα στὸν χρόνο. Εἶναι τὸ αἶσθημα ὅτι μέσω τῶν μελετῶν, τῶν παραπομπῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας εἴμαστε ὅλοι ἐνταγμένοι στὴν ἴδια ἀλυσίδα ποῦ δηλώνει τὴ συνέχεια τῆς ἐπιστήμης, τὴ συνέχεια τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Γῶγος 2008: Σ. Γῶγος, *Τὰ ἀρχαῖα Ὀδεῖα τῆς Ἀθήνας* (2008).

Greco 2010: E. Greco (ἐπιμ.), *Topografia di Atene I* (2010).

Μεγάλες Σιγμές: Π. Βαλαβάνης (ἐπιμ.), *Μεγάλες σιγμές τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας* (2007).

Περιεχόμενα: *Περιεχόμενα Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1837-2011* (Α΄-Ε΄ περίο-
δου). Παράρτημα σελίδων 62 στὸν τόμο τῆς ΑΕ 2011.

Ἰδεογραφία: Β.Χ. Πετράκος, Ἰδεογραφία τῆς Ἐν Ἀθήνας Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ΑΕ 1987, 25-197.

Travlos, *Athens*: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971).

Travlos, *Attika*: J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988).

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ

1. ΑΕ 1837, 5-13, 21-29, 57-63. Τὸ κείμενο τοῦ Ραγκαβῆ ἔχει ἀνατυπωθεῖ σὲς πρῶτες σελίδες τοῦ ἑορταστικοῦ τόμου τῆς ΑΕ 126, 1987.

2. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Β.Χ. Πετράκος, *Ὁ Μέντωρ* 47, 1998, 74-113.

3. ΑΕ 1838, 1707-1714. *Ὁ Μέντωρ* 44, 1997, 75-77 καὶ 47, 1998, 85-86.

4. *Ὁ Μέντωρ* 47, 1998, 86 καὶ 100, 2011, εἰκ. 5. *Μεγάλες σιγμές*, 40 εἰκ. 7.

5. Γιὰ τὴν Φιλαρχαϊκὴ ἑταιρεία βλ. ΕΔΑΕ 2, 1988, 23. *Ὁ Μέντωρ* 47, 1998, 85 καὶ 81, 2006, 132.

6. ΑΕ 1837, 1, 5-13.

7. Γιὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς βλ. *Ὁ Μέντωρ* 47, 1998, 85 καὶ 73, 2004, 147-148 καὶ 81, 2006, 132-134.

8. ΑΕ 1858-1860, 1707-1714.

9. Τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας τοῦ Ὀδείου βλ. Travlos, *Athens*, 378-386. Γῶγος 2008, 97-137. Greco 2010, 195-200.

10. ΑΕ 1862, 94-98, 128-147, 209-220. *Ἰδεογραφία*, 60.

11. Τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, βλ. Travlos, *Athens*, 537-562. Γῶγος 2008, 29-65. Greco 2010, 166-169.

12. *AE* 1862, 279-283, 295-302.

13. Πρόκειται γιὰ τὴν κεντρικὴ ἀνθεμωτὴ στήλη ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο τῶν Ἡρακλειωτῶν Ἀγάθωνος καὶ Σωσικράτους παιδιῶν τοῦ Ἀγαθοκλέους, δύο νέων ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου ποὺ κατέφυγαν ὡς πρόσφυγες στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 364 π.Χ. Γιὰ τὸν περίβολο καὶ τὸν διάκοσμό του βλ. U. Knigge, *Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας* (1990) 120-122.

14. Β.Χ. Πετράκος, *Ὁ Μέντωρ* 48, 1998, 117-172 καὶ 52, 120-121. Πρβ. Ἄ. Κεραμόπουλλος, Ἐκθεσις περὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Κεραμεικοῦ, *Ὁ Μέντωρ* 48, 173-205. *Ἰδεογραφία* 87, 91-94. Travlos, *Athens*, 299-322. J. Stroszeck, στὸ *Μεγάλες Στιγμές* 58-69. Εἰκόνες τοῦ Κεραμεικοῦ τῆς ἐποχῆς βλ. Β.Χ. Πετράκος (ἐπιμ.), *Τὰ Ἑλληνικὰ Μνημεῖα. Φωτογραφίες τοῦ 1910* (2004) εἰκ. 68-81.

15. *AE* 1884, 49-59. Γιὰ ἄλλες δημοσιεύσεις τοῦ Καββαδία στὴν *AE* βλ. *Περιεχόμενα* 15.

16. *AE* 1886, 74-82. Βλ. καὶ Φ. Μαλλούχου-Tufano στὸ *Μεγάλες σιγμές*, 51-53.

17. Φ. Μαλλούχου-Tufano, *Μεγάλες Στιγμές*, 52.

18. Γιὰ τὶς κόρες τῆς Ἀκρόπολης, τὶς προτάσεις ἐρμηνείας καὶ τὸν χρωματισμὸ τους βλ. K. Karakasi, *Archaische Koren* (2001). M. Meyer, *Kore und Kouros: Weihgaben für die Götter* (2007). V. Brinkmann, *Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur* (2003). Idem, *Πολύχρωμοι Θεοί. Κατάλογος ἔκθεσης τοῦ ΕΑΜ* (2007) 43-51. B. Schmaltz, *Die Kore Akropolismuseum inv. 682. Versuch einer Rekonstruktion*, *JdI* 124, 2009, 75-134.

19. *AE* 1900, 113-150.

20. *AE* 1817, 168-213. Βλ. ἐπίσης Travlos, *Attika*, 406-429. Μ. Οἰκονομάκου, *Τὸ Ἴερό τοῦ Σούνιον* (1991). Eadem, *Σούνιον* (2003). H.R. Goette, *Ὁ ἀξιόλογος δῆμος Σούνιον. Landeskundliche Studien in Süd-Ost Attika* (2000).

21. *AE* 1892, 1-26.

22. Γιὰ τὴν τελευταία ἔρευνα βλ. Ἄ. Δεληβορριάς, στὸ Ἄ. Βλαχόπουλος (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία. Πελοπόννησος* (2012) 540-543 καὶ <http://amykles-research-project.wikidot.com/start>

23. *AE* 1900, 161-211.

24. *AE* 1903, 71-96.

25. Τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Κ. Ρωμαίου στὴν *AE* βλ. *Περιεχόμενα* 52. Τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Ἰ. Παπαποστόλου *Περιεχόμενα* 30. Πρβ. Idem, *Ὁ Μέντωρ* 88, 2008, 73-96.

26. *AE* 1902, 145-172. Πρβ. Β.Χ. Πετράκος, *ΕΔΑΕ* 14, 1991, 19-22. Κατάλογος ἔκθεσης ΕΑΜ: Ν. Καλτσᾶς, Ε. Βλαχογιάννη, Π. Μπούγια (ἐπιμ.), *Τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθέρων. Τὸ πλοῖο, οἱ θησαυροί, ὁ μηχανισμὸς* (2012).

27. *Ὁ Μέντωρ* 26, 1993, 118-121. Σύντομο βιογραφικὸ τοῦ Βερασάκη βλ. *Ὁ Μέντωρ* 100, 2011, 112 καὶ φωτογραφία του ὁ.π. εἰκ. 102.

28. *AE* 1912, 161-182.

29. *AE* 1912, 173-182. Β.Χ. Πετράκος, *AE* 1989, 96. Γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Εὐμένους βλ. Travlos, *Athens* 523-526. Greco 2010, 194-195.

30. *AE* 1913, 52-74. Πρβ. καὶ *Ίδεογραφία* 104-109. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὴ στοὰ τοῦ βλ. Travlos, *Athens* 127-139. Greco 2010, 180-183.
31. Γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Νικία βλ. W.B. Dinsmoor, *AJA* 14, 1910, 459-484. Travlos, *Athens* 357-360. Greco 2010, 192-193. Ὅλες τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Βεροσάκη στὴν *AE*, βλ. *Περιεχόμενα* 7-8.
32. *AE* 1914, 23-25, 143-166. 1915, 145-155. 1922, 25-38. Πρβ. *Περιεχόμενα* 17. Φωτογραφία τοῦ Καστριώτη στὸ *Ὁ Μέντωρ* 100, 2011, εἰκ. 52.
33. *ΠΑΕ* 1931, 25-36. 1932, 27-28. Travlos, *Athens* 386-391. Greco 2010, 161-163.
34. Τὰ δημοσιεύματα τοῦ Κεραμόπουλλου στὴν *AE* βλ. *Περιεχόμενα* 17 καὶ τοῦ Κουρουνιώτη 19-20.
35. *AE* 1937, 1-13. Στὸ ἔργο καὶ τὴν προσφορά τοῦ Νταϊρπφελντ ἔχει ἀφιερωθεῖ τὸ τεῦχος 11 τοῦ *ΕΔΑΕ* (1990) μὲ συμβολὲς τῶν Κι. Herrmann καὶ Β.Χ. Πετράκου.
36. Στὸ ἔργο καὶ τὴν προσφορά τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ ἔχει ἀφιερωθεῖ τὸ 29ο τεῦχος τοῦ *Μέντωρος* (1994), μὲ συμβολὲς τῶν Δοντᾶ, Μπούρα, Δεληβορριά, Πετράκου καὶ Κόκκου.
37. *AE* 1950/51, 1-16. Βλ. καὶ Ἰ. Τραυλός, Κ. Κουρουνιώτης, Συμβολὴ εἰς τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ ἐλευσινιακοῦ τελεστηρίου, *ΑΔ* 16, 1935-36, 1-42. Travlos, *Attika* 91-169.
38. Ἰ. Τραυλός, *AE* 1973, 218-236.
39. Ch. Bouras, *ΔΧΑΕ* ΛΓ', 2012, 1-6.
40. *AE* 1958, 1-152.
41. *AE* 1970, 154-233.
42. *AE* 1987, 265-298.
43. Βλ. τελευταία βιβλιογραφία *ThesCRA* VII (2011) *Festivals and Contests*, Gr. 9, Fest und Agon am Orten der Weissagung: Dodona (J. Mylonopoulos).
44. *AE* 2002, 1-114. Γιὰ τὴν περιοχὴ βλ. καὶ Travlos, *Athens* 361-364. Greco 2010, 200-207.
45. Ἡ γνώση μας γιὰ τὸν Μυρρινούντα συμπληρώνεται μὲ τὴν παρουσίαση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο του, ποῦ γίνεται ἀπὸ τὸν Εὐ. Βιβλιοδέτη στὴν *AE* 2007, 79-129.
46. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ ἐποχὲς καὶ κατὰ τόπους βλ. Β.Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς. 1837-1987. Ὁ Μέντωρ* 100, 2011.
47. Γιὰ τὰ σάδια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας βλ. Β.Χ. Πετράκος, στὸ *Μεγάλες στιγμὲς* 2007, 18-33.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ
ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ
ΣΤΑ ΠΕΔΙΑ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

Τὸ δεσποτικὸ ἀνάστημα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα – τὸν αἰῶνα τοῦ Ρομαντισμοῦ –, φέροντας βαθὺ τὸ στίγμα τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς ματιᾶς τοῦ Βίνκελμαν, δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ τὴν αἰγαιακὴ προϊστορία τὴν ἐποχὴ πού κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* τὸ 1837, σημαδιακὴ χρονιά καθὼς, παράλληλα μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας θὰ ἀποτελέσει τὸ κύριον ἐπιστημονικὸ ὄργανο, ιδρύεται τότε καὶ τὸ Ὅθωνεῖο Πανεπιστήμιον. Οὔτε ὅμως καὶ κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπόμενες δεκαετίες εἶχε ἡ προϊστορία ὁρατὰς προοπτικὰς. Ἄλλωστε ὁ κλασικιστικὸς προσανατολισμὸς τοῦ νεαροῦ βασιλεῦς βασιλεῖ Ὅθωνα, πού ἔφτασε στὸν τόπον μας τὸ 1833, ὡς ἑλληνικὸ παρελθὸν δὲν νοοῦσε, στὴν οὐσία, παρὰ μόνον τὴ λαμπρὴ κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ ὅ,τι αὐτὴ ἀντιπροσώπευε σὲ πραγματικὸ ὅσο καὶ συμβολικὸ ἐπίπεδο· μόνον αὐτὴ πριμοδοτοῦσε, εἰς βάρος ἀκόμη καὶ τῶν ὁρατῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἀθήνας. Αὐτὴ ἦταν πού ἔδινε ἰδεολογικὰ ἐρεῖσματα στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος.

Μέσα ὅμως στὸ κλασικιστικὸ αὐτὸ πνεῦμα, τὴν ἰδεολογικὴν/ἰδεοληπτικὴν τάσιν καὶ σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς ὑπῆρχε καὶ μία ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, καθοριστικὴ γιὰ τὴν «ἀφάνεια» τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας: Μέχρι ἐκεῖνες τὴν δεκαετίες ἡ Προϊστορία τελοῦσε στὴν ἀχλὺ ἐνὸς μυθικοῦ-ἡρωικοῦ παρελθόντος, ἀσαφεῦς χρονικά, διαθλαστικὸς καθρέφτης τοῦ ὁποίου καὶ ὄριόν του ἀποτελοῦσαν τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη. Ὁ ὅρος «μινωικὸς» γιὰ τὸν ἀπώτερον πολιτισμὸ τῆς Κρήτης, εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ παλιότερα, μὲ ἀσαφὴ ὥστόσο τὸ χρονικὸ του πλαίσιον καὶ τὸ ὑλικὸ περιεχόμενον του. Τὰ πάντοτε ὁρατὰ κυκλώπεια τεῖχη Μυκηνῶν καὶ Τίρυνθας εἰκονογραφοῦσαν ἐπιβλητικὰ ἕναν κόσμον ὅπου

κινούνταν μεγάλα ήρωικά αναστήματα, κεντρίζοντας τη φαντασία, χωρίς όμως και να ενεργοποιούν την ανασκαφική οκαπάνη. Το 1841 έκδηλώθηκε, βέβαια, το ενδιαφέρον της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας για τις Μυκήνες – τέσσερα χρόνια δηλαδή μετά την ίδρυσή της –, όποτε και στάλθηκε ο έφορος του Κεντρικού Μουσείου Κυριακός Πιπτάκης με έντολη να επιθεωρήσει και να αποκαλύψει όσες από τις εκεί αρχαιότητες ήταν δυνατόν, πράγμα που έκανε καθαρίζοντας το έσωτερικό του τάφου του 'Ατρέα, ελευθερώνοντας την Πύλη των Λεόντων από τις επιχώσεις και επιχειρώντας να ανασκάψει τον θολωτό της Κλυταιμνήστρας. Αυτή του όμως η δραστηριότητα δεν άφησε ουσιαστικά γραπτά ίχνη στην *Εφημερίδα Αρχαιολογική* της εποχής ή οποία, έτσι κι αλλιώς, εύθυς έξ αρχής, με πρωτοστάτη τον ίδιο, είχε θέσει ως κύριο στόχο της τη συγκέντρωση και παρουσίαση κάθε είδους επιγραφών για την κατάδειξη της διαχρονικότητας του έλληνισμού με όχημα τη γλώσσα. Και ούτε βρήκε άμεσα ανασκαφική συνέχεια. 'Από την άλλη, η Νεολιθική εποχή και ο νησιωτικός Κυκλαδικός πολιτισμός δεν απασχολούσαν κανέναν τότε ούτε καν ως έννοιες. Το ίδιο συνέβαινε και με τους άλλους πολιτισμικούς κύκλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. Εύρηματα από το προϊστορικό παρελθόν που έρχονταν σποραδικά και τυχαία στο φως προκαλούσαν άμηχανία, καθώς ήταν ξεκομμένα από τις χρονικές και πολιτισμικές συνιστώσες τους, άρα και έρμηνευτικά μετέωρα. Ειδικότερα, τα κυκλαδικά είδώλια, που άρχισαν να γίνονται γνωστά από τα τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου, θεωρούνταν έργα ακαλαίσθητα, πρωτόγονα, βαρβαρικά – και τουτό μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, όποτε, κι αφού προηγήθηκαν οι ανασκαφές του Χρήστου Τσούντα στις Κυκλάδες, έκτιμήθηκαν με το μέτρο των άριστουργημάτων ως έργα νεωτερικής, αφαιρετικής γλυπτικής, απρόσμενα «μοντέρνας» για τα δεδομένα της προϊστορίας. Και τούτη η μεταστροφή χρωστούσε ούκ όλίγα στον κυβισμό και την αναθεωρητική, φρέσκια ματιά εικαστικών δημιουργών όπως ο Πικάσο και ο Μπράκ.

Το αρχαιολογικό όμως σκηνικό άρχισε να αλλάζει άρδην την τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνα, με τη δυναμική

«ἀνακάλυψη» τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας καὶ τῆ συνακόλουθη, ἐντυπωσιακῆ εἰσβολή της στὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη τοῦ τόπου μας ὡς τοῦ πολιτισμικοῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, σπιβαροῦ προθαλάμου τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, μὲ κορυφώσεις καὶ ὑψηλὰ ἐπιτεύγματα – τὸ κλασικὸ παρελθὸν τῶν ιστορικῶν χρόνων ἀποζητοῦσε τὸ ἀπώτερο, τὸ προϊστορικὸ παρελθὸν του. Καὶ ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφείλεται κυρίως στὶς ἀνασκαφές, ἀφενός, τοῦ Σλῆμαν, στὴν Τροία (ἀπὸ τὸ 1870), στὶς Μυκῆνες (1876), στὴν Τίρυνθα (ἀπὸ τὸ 1884) καὶ στὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Ὁρχομενοῦ (1881), καὶ ἀφετέρου τοῦ Ἔβανς στὴν Κνωσὸ ἀπὸ τὸ 1900 καὶ ἐξῆς.

Ἄν ὅμως Σλῆμαν καὶ Ἔβανς ἐξασφάλισαν στὴν αἰγαιακὴ προϊστορία τὶς πρῶτες γερεὺς βάσεις καὶ μία ἄμεση διεθνὴ προβολή, μὲ κάθε εἶδους δημοσιεύματα, ἀνταποκρίσεις στὸν ξένο Τύπο, διαλέξεις κ.ο.κ., ὁ δικός μας θρακιώτης Χρῆστος Τσοῦντας, τὴν ἴδια περίοδο – ἔφορος ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1883 καὶ καθηγητὴς ἀρχαιολογίας στὸ Καποδιστριακὸ ἀπὸ τὸ 1904 –, διεύρυνε καθοριστικὰ τὸ πεδίο της, κινούμενος ὡς ἀκάματος ἀνασκαφέας καὶ ἐρμηνευτὴς τὸ ἴδιο καλὰ ἀνάμεσα σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς πολιτισμούς, τὸν μυκηναϊκὸ, τὸν κυκλαδικὸ τῆς 3ης χιλιετίας καὶ τὸν νεολιθικὸ – τῶν δύο τελευταίων ὑπῆρξε μάλιστα πρωτοπόρος στὴν ἀνακάλυψή τους καὶ ἐμπνευσμένος θεμελιωτὴς τῆς μελέτης τους.

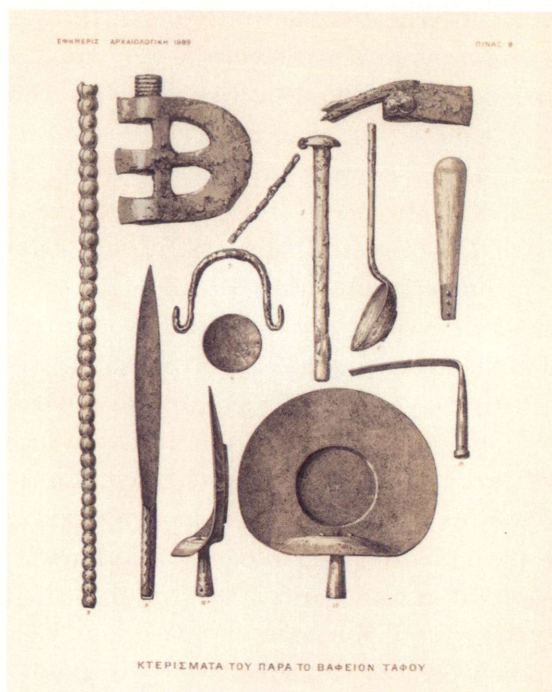
Εἶναι σημεδιακὸ γιὰ τὴν ἐν γένει ἑλληνικὴ συμβολὴ στὸν χῶρο τῆς προϊστορίας ὅτι μὲ τὸν Χρῆστο Τσοῦντα πρωτανοίγει ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* τὸ 1885 τὶς σελίδες της στὸν προϊστορικὸ αἰγαιακὸ κόσμον – στὸ μεταξύ, τὸ περιοδικὸ διανύει τὴν τρίτη δυναμικότερη ἐπιστημονικὴ περιόδου του (1883-1923), μὲ τὴ νέα ὀνομασία του ἤδη ἀπὸ τὸ 1861 καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη ἔκδοσής του. Πρόκειται γιὰ μελέτη τοῦ Τσοῦντα τιτλοφορούμενη «Οἱ προϊστορικὸι τάφοι ἐν Ἑλλάδι», ποὺ συστεγάστηκε στὸν ἴδιον τόμον μὲ ἀκόμη τέσσερα ἄρθρα τοῦ κλασικῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ πρώτη του ὅμως παρουσία στὴν *Ἐφημερίδα*, ὡς νεοδιόριστου τότε ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, εἶχε γίνει δύο χρόνια νωρίτερα, τὸ 1883, μὲ ἑπτὰ ἄρθρα, ὅλα σχετικὰ μὲ τοὺς ιστορικοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τέσσερα ἐπιγραφικῆς θεματικῆς. Ἀπὸ

τὸ 1887 μέχρι καὶ τὸ 1906, ὅποτε ἀφήνει ὁ Τσοῦντας τὸ τελευταῖο ἀρχαιολογικὸ του σίγμα στὴν *Ἐφημερίδα*, μὲ τὸ ἄρθρο «Ἦρωσ ἐπὶ Βλαύτη», οἱ πληθωρικὲς μελέτες του, συνδυάζοντας συνήθως τὸ στοιχεῖο τῆς ἀνασκαφικῆς ἐκθεσῆς μὲ τὸν ἐμβριθὴ ἐρμηνευτικὸ στοχασμὸ, στρέφονται πλέον, σχεδὸν ἀποκλειστικά, στὴν προϊστορία, καί, εἰδικότερα, στὸ δίπτυχο μυκηναϊκὸς κόσμος καὶ κυκλαδικὸς πολιτισμὸς.

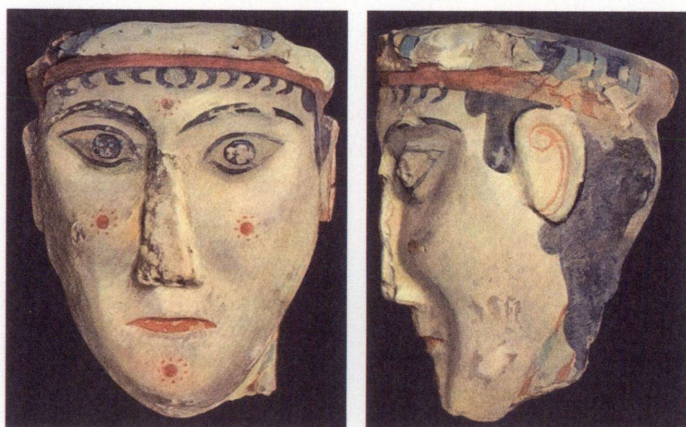
Εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἔντονης ἀνασκαφικῆς του δραστηριότητος στὶς Μυκῆνες πρώτιστα (μέσα στὴν ἀκρόπολη καὶ σὲ τάφους ἔξω ἀπὸ αὐτήν), ὅπου στάλθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1886, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σταματάκη, γιὰ συστηματικὲς ἐρευνες, καὶ στὴ συνέχεια στοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Βαφειοῦ Λακωνίας καὶ τοῦ Κάμπου Μεσσηνίας, στὶς Κυκλάδες καὶ στὶς νεολιθικὲς ἀκροπόλεις Σέσκλου καὶ Διμηνίου. Καὶ εἶναι αὐτές του οἱ πολυσημαντεῖς ἀνασκαφὲς καὶ τὰ συναφῆ δημοσιεύματα ποὺ σμίλεψαν καθαρὰ τὸ προφίλ του ὡς προϊστοριολόγου, τοῦ πρώτου στὴν οὐσία τοῦ τόπου μας, παρόλο ποὺ στὸ ξεκίνημά του, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος, πατοῦσε τὸ ἴδιο στέρεα στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ὡς γνήσιο ἐπιστημονικὸ τέκνο τοῦ 19ου αἰώνα, δημοσιεύοντας μάλιστα τὸ 1928 τὴν ὀγκώδη μονογραφία *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης*.

Τὸ πρῶτο καὶ ἐκτενέστερο θεματικὸ σῶμα τῶν ἄρθρων του στὴν *Ἐφημερίδα* στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο, καὶ εἰδικότερα σὲ ἀνασκαφικὰ χρονικὰ καὶ ἐπίλεκτα εὐρήματα ἀπὸ τὴ δράση του στὶς Μυκῆνες καὶ στοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Βαφειοῦ καὶ τοῦ Κάμπου. Ἐνδεικτικὰ ἄς ἀναφερθοῦν ἐδῶ κάποιοι τίτλοι: «Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηνῶν» (1887), «Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις» (1888), «Ἐκ Μυκηνῶν» (1891), «Γραπτὴ στήλη ἐκ Μυκηνῶν» (1896), «Μῆτραι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν» (1897), «Κεφαλὴ ἐκ Μυκηνῶν» (1902), «Περὶ τοῦ ἐν Βαφειῷ τάφου» (1888), «Ἐρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ» (1889), «Τάφος θολωτὸς ἐν Κάμπῳ» (1891).

Ἡ ἀνασκαφικὴ αὐτὴ ἐμπειρία τοῦ Τσοῦντα, τὰ συναφῆ δημοσιεύματά του στὴν *Ἐφημερίδα*, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γόνιμη ἀφομοίωση τῶν στοιχείων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ

Χ. Τσούντας, «Έρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ», ΑΕ 1889.

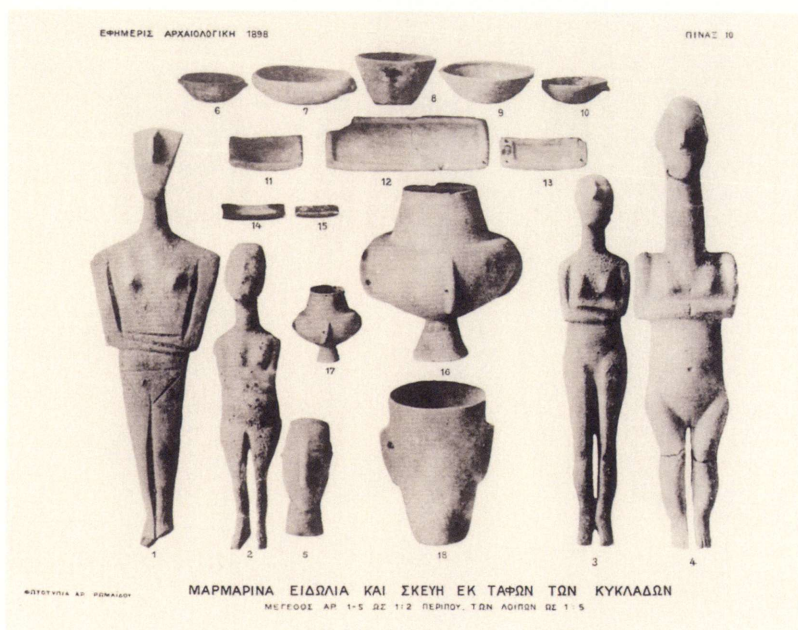
Χ. Τσούντας, «Κεφαλή ἐκ Μυκηθῶν», ΑΕ 1902.

Σλήμαν σὲ Μυκῆνες καὶ Τίρυνθα, ἀποτέλεσαν τὴ στέρεη βάση τῶν δύο μονογραφιῶν του γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ, ποὺ τὶς ἐξέδωσε ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο: Ἡ πρώτη μὲ τίτλο *Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός* (1893) ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῆς Ἑστίας, ἢ ἄλλη, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Irving Manatt, τιτλοφορούμενη *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (1897) ἀπὸ ἐκδοτικὸ οἶκο τῆς Βοστώνης καὶ μὲ πρόλογο τοῦ Dörpfeld.

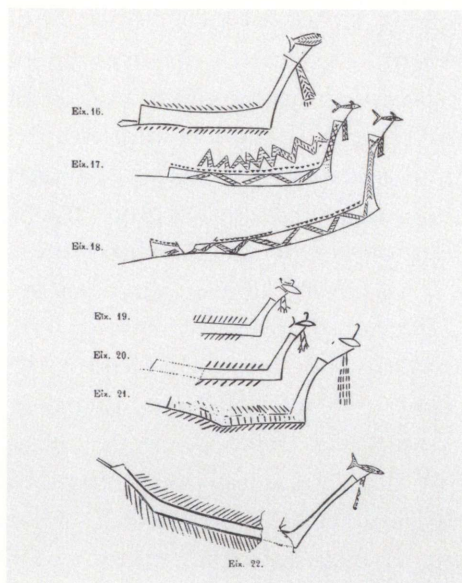
Ἄναμφίβολα συνέβαλε ὁ Τσοῦντας καθοριστικὰ στὴ διεύρυνση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀρχαιολογικοῦ τοπίου καὶ στὴν ἐμβάθυνσή του· ὡστόσο, μὲ δύο διεξοδικὰ ἄρθρα του στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τῶν ἐτῶν 1898 καὶ 1899, τιτλοφορούμενα «Κυκλαδικὰ» καὶ «Κυκλαδικὰ II» ἀντίστοιχα, ἔφερε δυναμικὰ στὸ προσκήνιο τὸν ἀγνοημένο πρωτοκυκλαδικὸ κόσμο, προσδίδοντάς του γιὰ πρώτη φορὰ διακριτὴ ταυτότητα. Τὰ ἄρθρα του αὐτά, ποὺ ἀποτελοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴ ληξιαρχικὴ πράξι «γέννησης» τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ τῆς 3ης χιλιετίας καὶ πολύτιμη ἕως σήμερα παρακαταθήκη γιὰ τοὺς εἰδικούς, βασίστηκαν στὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές του σὲ πολυάριθμους τάφους τῆς Σίφνου, Σύρου, Πάρου, Ἄντιπάρου, Δεσποτικοῦ καὶ Ἀμοργοῦ καθὼς καὶ στὶς δύο ὄχυρωμένες ἀκροπόλεις στὴ Χαλανδριανὴ τῆς Σύρου καὶ τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Σίφνου. Ξεκινώντας τὸ ἄρθρο τοῦ 1898 μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων τῆς Ἀμοργοῦ πρωτοεισάγει καὶ τοὺς ὄρους «κυκλαδικὸς» καὶ «κυκλαδικὴ ἐποχὴ», ἐξηγώντας τὸν λόγο στὴν πρώτη κιόλας ὑποσημείωση: «Μεταχειρίζομαι τὸ ὄνομα τοῦτο ὡς μᾶλλον ἀρμόζον ἀντὶ τῶν Ἀμοργινῆ ἢ Προμυκηναϊκῆ ἐποχῆ, ὧν τὸ μὲν πρῶτο εἶναι λίαν περιορισμένον, τὸ δ' ἕτερον λίαν γενικὸν καὶ ἀόριστον. Ὡσαύτως καλῶ *κυκλαδικὸς* τοὺς ἄλλως *καρικοὺς* λεγόμενους τάφους». Πέρα ἀπὸ τὴν τυπολογία τῶν τάφων, τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν λογῆς ἄλλων εὐρημάτων, προβαίνει μὲ τὰ δύο ἄρθρα του σὲ μία κατὰ τὸ δυνατόν, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, σφαιρικὴ θεώρηση τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, θίγοντας τὸ ζήτημα χρονολογικὰ καὶ ἐπιχειρώντας τὴν ἔνταξή του στὸ γενικότερο πολιτισμικὸ πλαίσιο τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου.

Τὸ νεολιθικὸ του στίγμα μόλις καὶ ἄφησε ὁ Τσοῦντας στὴν

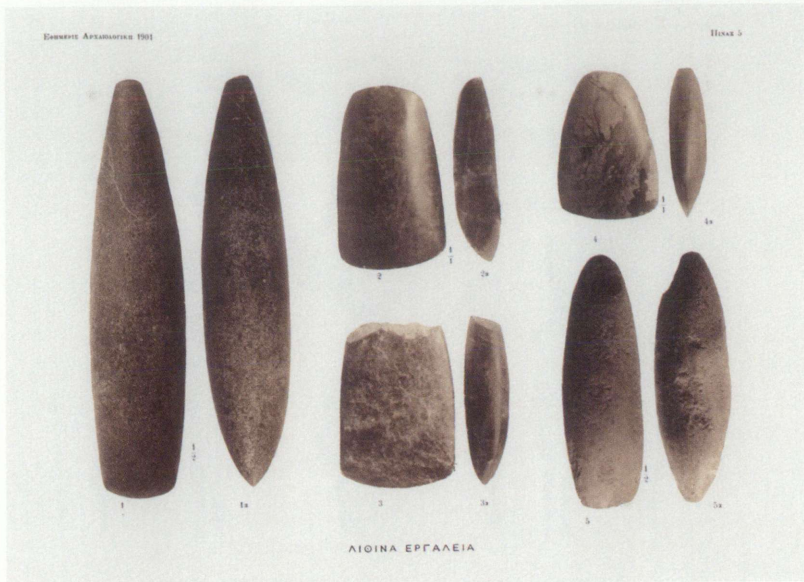

Χ. Τσούντας, «Κυκλαδικά», ΑΕ 1898.

Χ. Τσούντας, «Κυκλαδικά II», ΑΕ 1899.

X. Τσουντας, «Λίθινα έργαλεϊα ἐκ Πελοποννήσου», ΑΕ 1901.

Ἐπισημασμένη ἡ ἀνακάλυψη τῶν λίθινων ἐργαλείων ἐκ τῆς Μεγαλοπόλεως ἐκ τῆς Ἐφημερίδας τοῦ 1901 μὲ ἓνα μικρὸν τοῦ ἀρθροῦ, «Λίθινα ἐργαλεϊα ἐκ Πελοποννήσου», ὅπου δημοσιεύει τέσσαρες πελέκεις –τυχαῖα εὐρήματα στὴν περιοχὴ τῆς Μεγαλόπολης. Περισσότερο ὅμως σημαντικὴ καὶ ἀπὸ τὰ λίθινα ἐργαλεϊα αὐτὰ καθεαυτὰ εἶναι ἡ ἐμμεση ἐπισήμανση ποὺ κάνει στὸ τέλος τοῦ ἀρθροῦ τοῦ γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐρευνητικῆς στροφῆς καὶ στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ: «[...] τὸ εὐρημα τῆς Μεγαλοπόλεως ἔχει ἀληθῶς σημασίαν πολὺ μεγαλειτέραν τῆς ἀπλῆς ἀνακαλύψεως ἑνὸς ἢ πλείονων λιθίνων ἐργαλείων· ἀκτὶς φωτὸς ἐκπεμπομένη ἐξ αὐτοῦ διασχίζει τὸ ἀχανὲς σκότος, τὸ ὁποῖον περιβάλλει εἰσέτι τὴν λιθίνην ἐποχὴν τῆς Ἑλλάδος». Καὶ τὸ σκότος αὐτὸ ἐμελλε νὰ φωτισθῆ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο, μὲ τὶς συστηματικὰ ἀνασκαφὰς τοῦ στὶς θεσσαλικὰς νεολιθικὰς ἀκροπόλεις Σέσκλου (1900) καὶ Διμηνίου (1903), ποὺ ἐνῶ δὲν φιλοξενήθησαν μὲ ἀρθρα τοῦ στὴν Ἐφημερίδα, στεγαστήσαν τὸ 1908 στὴν πρωτοποριακὴ μονογραφία τοῦ Αἰ προῖστορικὰ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, ποὺ εἶναι ἕκδοσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ καίρια σημασία τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως αὐτὴ καταφάνηκε μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ βελτίωση στελέχωσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὁδήγησαν στὴν ἐντατικοποίηση τῆς ἀνασκαφικῆς δραστηριότητος καὶ σὲ ἄλλες προϊστορικὲς θέσεις. Τὸ προϊστορικὸ παρελθὸν κέρδιζε ὀλοένα καὶ περισσότερο ἔδαφος, γεγονὸς ποὺ καθρεφτίζεται εὐκρινῶς καὶ στὶς σελίδες τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*.

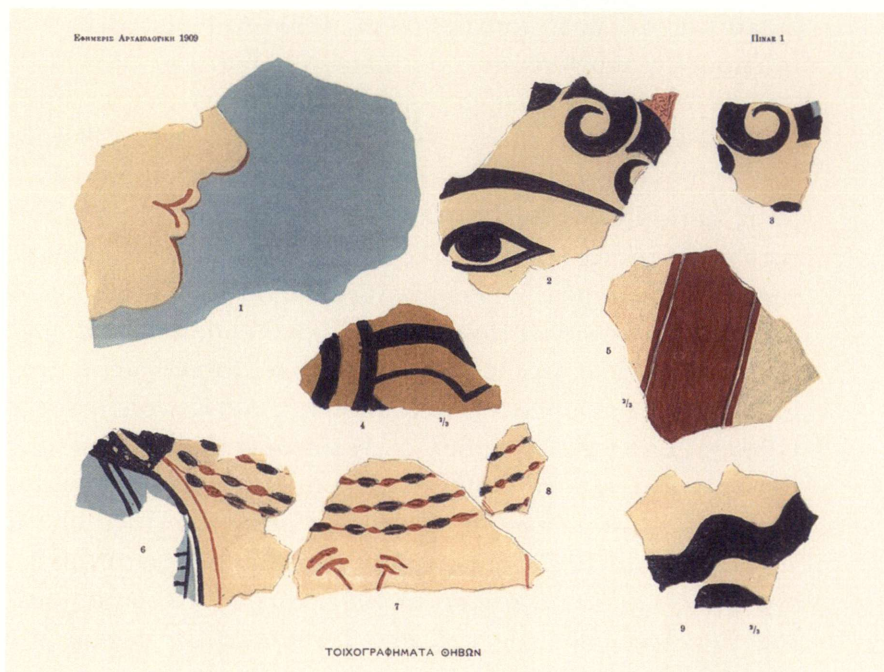
Ἀπὸ τὴν αὐγὴ κιόλας τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὰ σχετικὰ ἄρθρα πληθαίνουν αἰσθητὰ, καὶ μάλιστα σὲ μία πολυφωνικὴ τώρα παρουσία ἔγκριτων ἀρχαιολόγων τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἀνδρέας Σκιαῶς δημοσιεύει τὸ 1902 τὸ ἄρθρο του «Τύμβος προϊστορικὸς ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν», ἐνῶ τὸ 1906 ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης τὸ ἄρθρο «Ἀνασκαφὴ θολωτοῦ τάφου ἐν Βόλῳ». Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ καθῶς καὶ μὲ τὴ δημοσίευση τῶν δύο θολωτῶν στὸ Διμήνι ποὺ εἶχε ἀνασκάψει παλαιότερα ὁ Στάης (βλ. ΑΜ 1886 καὶ 1887), ἡ Θεσσαλία ἀποδεικνύεται ὡς τὸ βορειότερο ὄριο τῆς μυκηναϊκῆς ἐπικράτειας καὶ μάλιστα ὡς πιθανὸ τότε, πολυδύναμο ἀνακτορικὸ κέντρο – γεγονὸς ποὺ ἐπαληθεύεται μὲ τὶς ἀνασκαφὲς οἱ ὁποῖες συνεχίζονται ὡς τὶς μέρες μας. Μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία ποὺ ἀποκόμισε ὁ Κουρουνιώτης ἀπὸ τὸν ἡγεμονικὸ, πλούσια κτερισμένο θολωτὸ στὴ συνοικία Καπακλῆ τοῦ Βόλου, καὶ τὴν ἄσκησὴ του στὴ σχετικὴ προβληματικὴ, μετακινούμενος πρὸς νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο, ἀνασκάπτει λίγο ἀργότερα ἕναν ἄλλον μυκηναϊκὸ θολωτὸ τάφο στὴν περιοχὴ τῆς Τραγάνας, δημοσιεύοντας τὰ ἐξαιρετικὰ γιὰ τὴν ἐν γένει μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία πορίσματά του πάλι στὴν *Ἐφημερίδα* μὲ τὸ ἄρθρο του «Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος» (1914). Ὁ πρῶτος ἐρευνητὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Θέρμου, Γεώργιος Σωτηριάδης, ἔχοντας καταθέσει στὴν *Ἐφημερίδα* τῶν ἐτῶν 1900, 1903 καὶ 1905 τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἐκεῖ ἀνασκαφὲς του, ἀφήνει κι αὐτὸς τώρα τὸ προϊστορικὸ ἶχνος του στὸ ἴδιο ἔντυπο μὲ τὸ ἄρθρο του «Προϊστορικὰ ἀγγεῖα Χαιρωνείας καὶ Ἐλατείας» (1908).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος, ἀνασκαφικὰ δραστήριος τὴν ἴδια δεκαετία, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα,

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΘΟΛΩΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΒΟΛΟΥ

Κ. Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή θολωτού τάφου ἐν Βόλῳ», ΑΕ 1906.

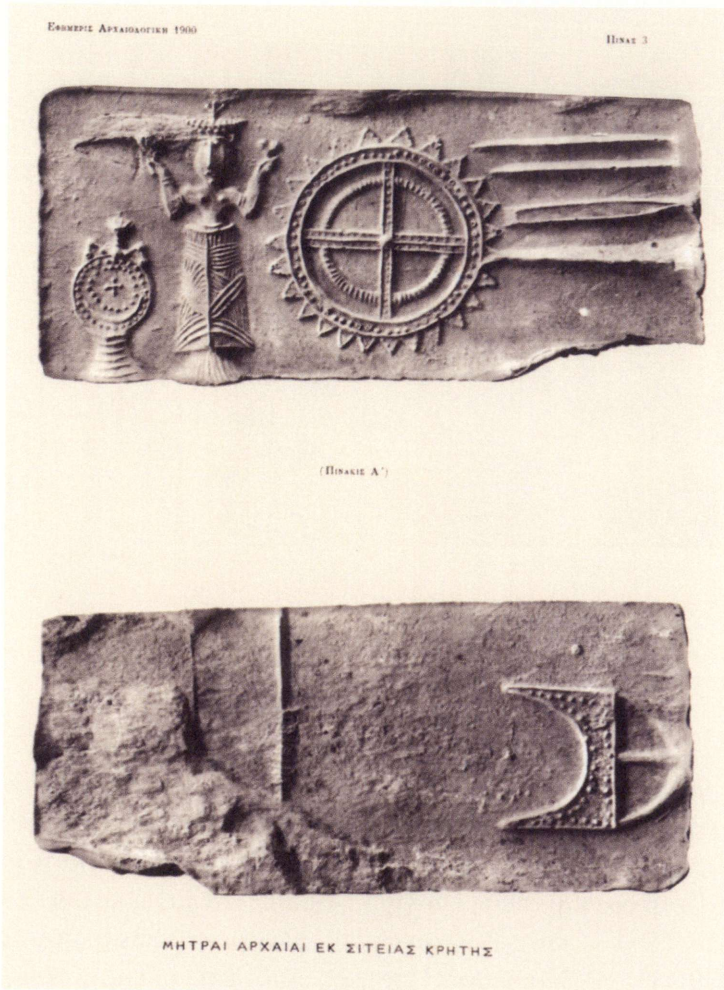

Ἄ. Κεραμόπουλλος, «Ἡ οἰκία τοῦ Κάδμου», ΑΕ 1909.

στή Θήβα, δίνει ἔντονα τὸ μυκηναϊκὸ «παρῶν» στὴν *Ἐφημερίδα* μὲ τρία ἄρθρα του – «Λείψανα τοῦ τείχους τῆς Καδμείας» (1907), «Ἡ οἰκία τοῦ Κάδμου» (1909), ὅπου παρουσιάζει τὰ πρῶτα ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές του σὲ ἓνα ἀνακτορικοῦ χαρακτήρα οἰκοδόμημα μέσα στὴ σύγχρονη πόλη, ὁδὸς Πελοπίδου, καὶ «Μυκηναϊκοὶ τάφοι ἐν Αἰγίνῃ καὶ Θήβαις» (1910). Ὁ χαλκέντερος αὐτὸς ἀρχαιολόγος, ποὺ μέχρι τὸ 1937 δημοσίευσε στὴν *Ἐφημερίδα* καὶ μόνο περισσότερα ἀπὸ 30 ἄρθρα, κι ἐνῶ δὲν ἔπαψε κι αὐτὸς ὡς ἐπιστημονικὸ τέκνο τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ κινεῖται ἄνετα στὸν χῶρο τῆς ἐπιγραφικῆς καὶ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως ἄλλωστε οἱ περισσότεροι ἀρχαιολόγοι τῆς ἠρωικῆς ἐκείνης γενιᾶς, ἀναδείχθηκε, πιστεύω, στὸν χρονικὰ δεῦτερο, μετὰ τὸν Τσουντὰ, προϊστοριολόγο τοῦ τόπου μας. Ἐστιάζοντας θεματικὰ στὴν προσφιλή του Θήβα θὰ δημοσιεύσει στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ 1930 ἓνα ἀπὸ τὰ ὠριμότερα, κυριολεκτικὰ πρωτοπο-

ριακό για την εποχή του, άρθρο με τίτλο «Αί βιομηχανίαί καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάδμου», στὸ ὁποῖο, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τοῦ Καδμείου, ἀλλὰ καὶ πρακτικὲς γνωστὲς ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς Ἑγγυῆς Ἀνατολῆς, ἀναπτύσσει τὴ θεωρίαν γιὰ τὶς συντονισμένους ἐργαστηριακὰς καὶ οἰκονομικο-ἐμπορικὰς δραστηριότητες τῶν μυκηναίων ἀνάκτων ὡς ἀπαραίτητη βάση τῆς ἀνακτορικῆς ἐξουσίας – θεωρία ποὺ ἐπαληθεύτηκε περίτρανα μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β τὸ 1952, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀνεύρεση ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ πρόσφατα, στὴν ἴδια τὴ Θήβα πολυάριθμων ἀρχαιολογικῶν πινακίδων – τρίτες ἀριθμητικὰ μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου. Στὸν Κεραμόπουλλον χρωστᾶμε ἀκόμη, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸ ἐρευνητικὸ ἀνοιγμα βορείωτερα, στὴν προϊστορικὴ Μακεδονία. Ἐνα συνθετικὸν ἄρθρον τοῦ φιλοξένησε ἡ *Ἐφημερίδα* τοῦ 1927-28, μὲ τίτλον «Μακεδονία προϊστορικὴ», ἐνῶ μία δεκαετία ἀργότερα, τὸ 1937, κλείνει ὁ Κεραμόπουλλος τὴν παρουσία του στὸ ἴδιον ἔντυπον μὲ τὸ ἄρθρον τοῦ «Μακεδονικὰ ἐγχωρίου κατασκευῆς ἐργαλεῖα».

Πάνω ἀκριβῶς στὴ στροφή ἀπὸ τὸν 19ο στὸν 20ὸ αἰῶνα σήμανε καὶ ἡ ὥρα τῆς μινωικῆς Κρήτης. Τὸ 1900 – χρονιὰ ἐναρξῆς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἐβανς στὴν Κνωσὸν – δημοσιεύει ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἓνα ἐνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ γιὰ μινωικὰς μῆτρεις μὲ τίτλον «Μῆτραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας τῆς Κρήτης» καὶ τὸ 1903 ἓνα δεύτερον, τιτλοφορούμενον «Αἱ μῆτραι τοῦ Παλαικάστρου Σητείας». Μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἄρθρα πρωτοπαίνει ὁ μινωικὸς κόσμος στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, ὅπου στὴ συνέχεια θὰ δημοσιεύει ὁ Ξανθουδίδης ἀνασκαφικὰς εἰδήσεις καὶ εὐρήματα μὲ τὸν τίτλον «Ἐκ Κρήτης», μέχρι τὸ 1909, ἀλλὰ καὶ θεματικὰ ἄρθρα ὅπως «Σφραγίδες Κρητικαί» (1913), μὲ τελευταῖον τὴν ἀνασκαφήν του στὴ μινωικὴ ἔπαυλη στὸ Νίρου Χάνι, «Νίρου Μινωικὸν Μέγαρον» (1922). Τὴν ἴδια περίοδον, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸ 1904 ἕως τὸ 1918 ἀνασκάπτει ὁ Ξανθουδίδης, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τοὺς πλούσιους σὲ κτερίσματα τάφους τῆς Μεσσαρᾶς, καταθέτοντας τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του στὸ βιβλίον τοῦ *The Vaulted Tombs of Mesara* (1924), μὲ πρόλογον τοῦ Ἐβανς – μονογραφία ποὺ φώτισε τότε σὲ μεγάλον βαθμὸν τὴ Προανακτορικὴν ἐποχὴν.

Σ. Ξανθουδίδης, «Μήτραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας τῆς Κρήτης», ΑΕ 1900.

Ἀπὸ τὴν Κρήτη πάλι, ὁ Ἰωσήφ Χατζηδάκις δημοσιεύει στὴν *Ἐφημερίδα* τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴ Νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἀνασκαφὴ τοῦ στὴν Τύλισο, μὲ τὸ ἄρθρο «Τύλισος Μινωικὴ» (1912).

Τὴ μινωικὴ σκυτάλη, ποὺ συχνὰ γίνεται κρητομυκηναϊκὴ ἢ μυκηναϊκὴ, θὰ πάρει ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος μὲ μεγάλη σειρὰ ἄρθρων τοῦ στὴν

Σ. Μαρινάτος, «Αί μινωικαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι», ΑΕ 1937.

Ἐφημερίδα τῆς τέταρτης περιόδου (1924-1986), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄς σημειωθοῦν ἐδῶ ἐνδεικτικὰ τὰ πολυσέλιδα «Γοργόνες καὶ Γοργόεια» (1927-28), «Αἱ θαλασσογραφικαὶ παραστάσεις τῆς Κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς» (1930), «Αἱ μινωικαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι» (1937) καὶ «Τὸ μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου» (1939-41). Ὁ Νικόλαος Πλάτων, ἀπὸ τὴν πλευρά του, θὰ ἀφήσει τὸ μινωικὸ στίγμα του στὴν Ἐφημερίδα μὲ δύο ἄρθρα καθοριστικῆς βαρύτητας: γιὰ τὴ μινωικὴ θρησκεία τὸ ἓνα – «Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ λατρείας τῶν σταλακτιτῶν» (1930) –, γιὰ τὸ περίπλοκο μινωικὸ χρονολογικὸ οὐστῆμα τὸ ἄλλο – «Τὰ προβλήματα χρονολογήσεως τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων» (1968) –, ἀξιοποιώντας στὸ δεύτερο τὴν πολυετὴ ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία του στὴν Κρήτη καί, εἰδικότερα, στὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου, πὺ μία πρώτη συνθετικὴ παρουσίαση τῶν ἐκεῖ ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων ἔκανε μὲ τὴ μονογραφία του Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974), στὴ σειρὰ δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Πλάι στὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 μέχρι καὶ τὸ 1969, θὰ στεγάσει ἐπανελημμένως «προϊστορικὰ» στὴν *Ἐφημερίδα* ὁ ἀείμνηστος Γενικὸς Γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Γεώργιος Μυλωνᾶς, μὲ σειρά ἀρθρῶν τοῦ ποῦ διακρίνονται γιὰ τὸ θεματικὸ τους εὔρος. Μὲ τὸ πρῶτο κίβλας, «Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἱστορικὰ ἑλληνικὰ φύλα» (1930), ἐπιχειρεῖ ὁ νεαρὸς τότε Μυλωνᾶς βουτιὰ στὰ βαθιά, σὲ μία ἀπόπειρα σύνδεσης προϊστορικῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων καὶ γραπτῆς παράδοσης, ἐνῶ στὸ ἄρθρο τοῦ «Ἡ Πρωτοελλαδικὴ καὶ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ» (1937) συνθέτει μὲ ὀξυδέρκεια μία ἀπὸ τὶς πρῶτες σφαιρικὲς θεωρήσεις τῶν ἐν λόγῳ ἐποχῶν. Στὴν *Ἐφημερίδα* θὰ πρωτοδημοσιευθοῦν ἀκόμη οἱ ἀνασκαφές τοῦ στὸν πρωτοελλαδικὸ Ἅγιο Κοσμᾶ (1951 καὶ 1952), ἀλλὰ καὶ θὰ βροῦν θέση, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, οἱ ἐργασίες τοῦ στὶς Μυκῆνες (1958, 1962, 1969), ὅπου ἦταν διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μέχρι τὸ 1988, ὅποτε καὶ συνέχισε τὸ ἐκεῖ ἔργο ὡς διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς Σπύρος Ἰακωβίδης. Ὁ τελευταῖος μάλιστα, σὲ ἓνα λίαν ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ 1987, μὲ τίτλο «Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς Μυκῆνες», θὰ συνθέσει τὸ χρονικὸ τῆς δραστηριοποίησης τοῦ κορυφαίου ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος τοῦ τόπου μας στὴν ἐμβληματικὴ αὐτὴ μυκηναϊκὴ θέση.

Μινωικὸς καὶ μυκηναϊκὸς κόσμος ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τὸ προϊστορικὸ παρελθὸν τοῦ τόπου μας (Παλαιολιθικὴ, Νεολιθικὴ, Πρώιμη καὶ Μέση Χαλκοκρατία) φιλοξενοῦνται ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 καὶ κυρίως τοῦ 1960 μέχρι σήμερα ὅλο καὶ συχνότερα, ὅλο καὶ περισσότερο πολυφωνικὰ στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*. Οἱ ἀποχρῶντες λόγοι ἐπὶ τοῦ προκειμένου πολλοί: Ἀπὸ τὴ μία, ἡ ἀκόμη ἀρτιότερη στελέχωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἡ κατάτμηση τῶν γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς χώρας σὲ πολλὲς ἀρχαιολογικὲς ἐφορεῖες, καὶ ἡ διεξαγωγή, κατὰ συνέπεια, περισσοτέρων ἀνασκαφῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀνθησιμὸς ποῦ γνώρισαν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 καὶ ἐξῆς οἱ προϊστορικὲς σπουδές, μὲ προϊοῦσα τὴν ἐξειδίκευση σὲ συγκεκριμένους ἐποχὰς καὶ τομεῖς τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ἀναστήματα ποὺ ἄφησαν σημαντικὸ ἔργο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀρχῆς γενομένης μὲ τὸν Δημήτρη Θεοχάρη καὶ τὸ ἀνασκαφικὸ ἄρθρο του «Ἀσκηταριδὸ» (1953-54 Γ), τὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου ποὺ δημοσίευσε στὸν ἴδιο τόμο τὸ ἄρθρο «Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητομυκηναϊκὸν ἐμπόριον», καὶ τὸν Σεραφεῖμ Χαριτωνίδη μὲ τὰ ἄρθρα του «Δύο μυκηναϊκοὶ τάφοι ἐν τῷ χωρίῳ Πρίφτιανι, παρὰ τὰς Μυκήνας» (1952) καὶ «Μυκηναῖος ἀγγειογράφος» (1953-54 Β), θὰ στεκόμουν ἐδῶ ἐνδεικτικὰ σὲ μερικοὺς ἀκόμη ἀρχαιολόγους τῆς παλιᾶς φρουρᾶς, ἂν καὶ νεώτεροι αὐτοί, ὅπως οἱ: Γιάννης καὶ Ἐφη Σακελλαράκη, Κωστῆς Δαβάρας, Ἄγνη Σακελλαρίου, Ἄγγελικὴ Λεμπέση, Χρῖστος Ντούμας, Ἀντώνης Ζώης, Γιώργος Χουρμουζιάδης, Γιώργος Κορρές, Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη καὶ Αἰκατερίνη Μαυριγιαννάκη.

Ἀπὸ αὐτοῦς, ὁ Κωστῆς Δαβάρας καὶ ὁ ἀείμνηστος Γιάννης Σακελλαράκης φιλοξενήθηκαν πολλάκις στὴν Ἐφημερίδα μὲ ἐμβριθῆ ἄρθρα, πρισματικῆς ὀπτικῆς – ὁ πρῶτος προσανατολισμένος σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη, ὁ ἄλλος ἀμφικλινῆς ἀνάμεσα στὴν προσφιλή του Κρήτη καὶ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι τὰ ἄρθρα τοῦ Σακελλαράκη «Ἐλεφάντινον πλοιάριον ἐκ Μυκηνῶν» (1971), «Τὸ προσχέδιον τῆς σφραγίδος CMS I, 220 ἐκ Βαφειοῦ» καὶ «Τὸ θέμα τῆς φερούσης ζῶον γυναικὸς εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν σφραγιδογλυφίαν», ποὺ δημοσιεύθηκαν μαζὶ στὸν ἴδιο τόμον τῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1972, ἀποτελοῦν ἕως σήμερα ὑποδειγματικὲς στὸ εἶδος τους μελέτες, εἰδικότερα δὲ οἱ δύο τελευταῖες, γιὰ τὴν ὀξύνοια καὶ συνδυαστικὴ ἰκανότητα ποὺ τὶς χαρακτηρίζουν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ περισσότερα ἄρθρα τοῦ Κωστῆ Δαβάρου, ἀπὸ τὰ ὅποια ξεχωρίζω ἐδῶ τὰ: «Χάλκινοι μινωικοὶ λάτρες τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ» (1971) καὶ «Μινωικὸ κηριοφόρον πλοιάριον τῆς συλλογῆς Μητροστάκη» (1984).

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ μινωικὴ Κρήτη εὐτύχησε στὴ σκαπάνη καὶ τῇ γραφίδῃ πολλῶν ἀρχαιολόγων. Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἐξάρω ἐδῶ τὰ «Φαιστιακὰ» (1965) τοῦ Ἀντώνη Ζώη καὶ τὰ ἄρθρα τῆς Ἀγγελικῆς Λεμπέση «Ὁ οἰκίσκος τῶν

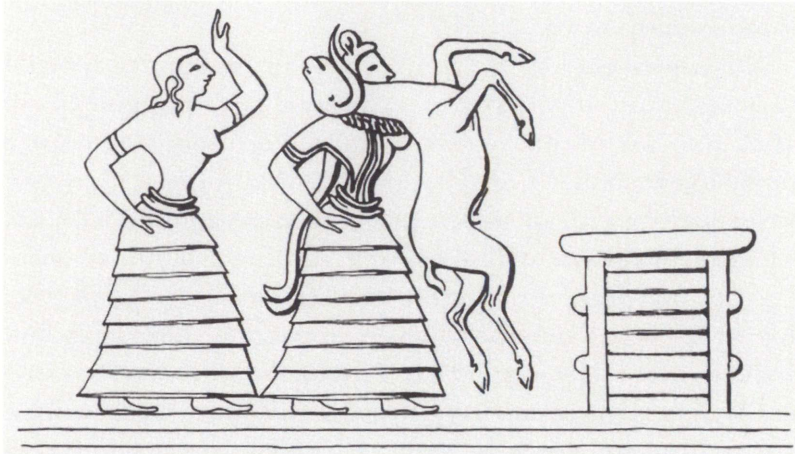
α

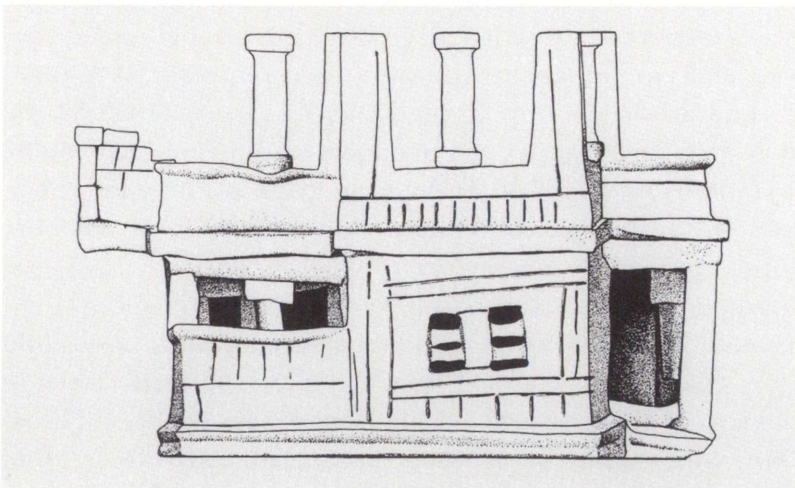
β

γ

†Ι. Σακελλαράκης, «Τὸ θέμα τῆς φερούσης ζῶν γυναικὸς εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκῆν σφραγιδογλυφίαν», ΑΕ 1972.

†Α. Λεμπέση, «Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν», ΑΕ 1976.

Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις» (1981) –, ἄρθρο ποὺ θίγει ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ μακραίωνα ἱερὸ στῆ Σύμη Βιάννου, ὅπου γεφυρώνεται λατρευτικὰ ἡ 2η χιλιετία μὲ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους.

Τὸ γεφύρωμα τῶν δύο ἐποχῶν ποὺ ἐπιτεύχθηκε σὲ ἐπίπεδο γλώσσας χάρις στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β τὸ 1952 ἀπὸ τὸν Michael Ventris, ὁπότε καὶ ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος ἦταν ἓνας κόσμος φθεγγόμενος ἐλληνικά, γεγονός ποὺ μετέθεσε πρὸς τὰ πίσω τὴ γραπτὴ παράδοση τῆς γλώσσας μας μέχρι τὸν 14ο αἰώνα π.Χ., δὲν ἀξιώθηκε νὰ φιλοξενηθεῖ ὅσο ἴσως θὰ ἔπρεπε στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*. Καὶ οἱ λόγοι, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, προφανεῖς: ἀφενός, ἡ διαχείριση τῶν πρώτων μεγάλων ἀρχαιολογικῶν συνόλων Κνωσοῦ καὶ Πύλου γινόταν ἀπὸ Ἄγγλους καὶ Ἀμερικανοὺς ἐπιστήμονες ἀντίστοιχα, καί, ἀφετέρου, ἡ δημιουργία τοῦ εἰδικοῦ, ἐρμητικοῦ κλάδου τῆς Μυκηολογίας, ποὺ ἀπαιτοῦσε γερὴ φιλολογικὴ, γλωσσολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ σκευὴ τῶν μελετητῶν – σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ξένων μέχρι πρόσφατα –, οἱ ὁποῖοι προτιμοῦσαν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, νὰ δημοσιεύουν σὲ ἐξειδικευμένα ἐπιστημονικὰ ἔντυπα. Ὡστόσο, δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β δημοσιεύει ὁ Carl Blegen στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* (1953-54 Α'), ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στῆ μνήμη τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, τὸ ἄρθρο «An Inscribed Tablet from Pylos», ὅπου πραγματεύεται τὴν περίφημη φυλλόσχημη πινακίδα μὲ τοὺς τρίποδες (ἀριθ. 641) ἀπὸ τὸ μεγάλο, πρόσθετο σύνολο πινακίδων Γραμμικῆς Β ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1952 στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τιμητικὴ προσφορά στὸν Οἰκονόμο, «who had from the outset taken the keenest interest in the inscribed tablets from Pylos», προσέλαβε καὶ ἓναν χαρακτήρα ἄκρως συμβολικὸ, ἀφοῦ ἐρχόταν ὡς πρόσθετη ἐπιβεβαίωση ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν πινακίδων ἦταν, ὄντως, ἐλληνικὴ. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ, εἶναι

τὸ γεγονός ὅτι στὸν ἴδιο τόμο στεγάστηκε καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Κωνσταντίνου Κτιστόπουλου «Ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν κειμένων», γραμμένο, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1952, χωρὶς καμία ἀναφορὰ στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β καὶ μὲ πνεῦμα σκεπτικιστικὸ ἀπέναντι στὶς ὁρατὲς δυνατότητες ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος. Μία δεκαετία ἀργότερα θὰ δημοσιεύσει ὁ Θεόδωρος Σπυρόπουλος τὸ ἄρθρο του «Παρατηρήσεις ἐπὶ ἐνὸς ιδεογράμματος τῶν πινακίδων τῆς Πύλου» (1963), ἐνῶ ἡ τελευταία κατάθεση Γραμμικῆς Β ἐντοπίζεται στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ 1966 μὲ τὸ πολυσέλιδο, μεστὸ ἄρθρο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ «Ὁ Γάναξ τῶν πινακίδων», ὅπου μέσα ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ἐπιγραφικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ ὁμηρικῶν μαρτυριῶν, ἐπιχειρεῖται ἡ σκιαγράφηση τῶν ἐξουσιῶν τοῦ μυκηναίου ἄνακτα, τοῦ ὁποῦ ὅμως ἀρνεῖται ὁ συγγραφέας τὸν θρησκευτικὸ ρόλο. Τὸ ἴδιο ἰσχνὰ θὰ περάσει στὶς σελίδες τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας* τὸ ἄλλο μεγάλο καὶ αἰνιγματικὸ ἀκόμη κεφάλαιο τῆς μινωικῆς γραφῆς καὶ γλώσσας (ἱερογλυφική, Γραμμικὴ Α), μὲ ἄρθρα σοποραδικὰ – τὸ ἐμβριθέστερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ συνάμα τὸ πιὸ πρόσφατο μὲ τίτλο «Linear A Inscriptions from the Syme Sanctuary, Crete» (2008) συνυπογράφουν ὁ Jean-Pierre Olivier, ἡ Polymnia Muhly καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Λεμπέση.

Ἐπισκοπώντας τοὺς τόμους τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* – ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ ἐξῆς – διαπιστώνει κανεὶς εὐκόλα ὅτι ἡ Θήρα, καὶ εἰδικότερα τὸ Ἀκρωτήρι ὡς ἡ ἐντυπωσιακότερη ἴσως ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀξιώθηκε ἕναν πλούσιο ἀμητὸ μελετῶν τόσο ἀπὸ τὸν Χρίστο Ντούμα καὶ τοὺς συνεργάτες του (π.χ. Χριστίνα Τελεβάντου, Μαρίτσα Μαρθάρη, Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα), ὅσο καὶ ἀπὸ ξένους ἀρχαιολόγους (Peter Warren, Lyvia Morgan), γεγονός ἀπόλυτα κατανοητὸ ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη τὴν πανοραμικὴ θέαση στὸν κόσμον τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου ποὺ ἔφεραν οἱ ἐκεῖ ἀνασκαφές.

Κι ἐνῶ δικοὶ μας ἀρχαιολόγοι, πέρα ἀπὸ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, τὰ ΠΑΕ, τὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* καὶ τελευταῖο χρονικὰ τὰ *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, δημοσιεύουν συχνὰ ἄρθρα τους σὲ ἔγκριτα περιοδικὰ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν

Σχολῶν, ξένοι συνάδελφοι τίμησαν κατὰ καιροὺς τὴν *Ἐφημερίδα* μὲ προϊστορικὲς μελέτες τους. Ὁ Charles Picard (1937), ὁ Doro Levi (1953-54 Γ), ὁ Alan Wace (1953-54 Α), ὁ Carl Blegen (1953-54 Α), ὁ Henri van Effenterre (1979), ἡ Sarah Immerwahr (1985), ὁ Louis Godart (1974) καὶ οἱ ἤδη ἀναφερθέντες Peter Warren (1979) καὶ ἡ Lyvia Morgan (1983) εἶναι μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς.

Κλείνοντας: Ἀπὸ τὴν ἐδῶ σύντομη περιήγησή μας προκύπτει, πιστεύω, καθαρὰ ὅτι ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, στὴ μακρὰ, πολύτομη διαδρομὴ της, καθρεφτίζει εὐθέως καὶ πολυφωνικὰ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ κομμάτι τῆς «βιογραφίας» τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας, τοὺς προσανατολισμούς, τὶς τροπές της, τὶς ἐπιταχύνσεις της, κι ἀκόμη τὶς ἐπιστημονικὲς ἐξειδικεύσεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἡ σημασία ὅμως τοῦ προϊστορικοῦ αὐτοῦ κομματιοῦ ἀξιολογεῖται ἀκόμη καλύτερα στὶς πραγματικὲς του διαστάσεις, ἂν ἰδῶθεϊ καὶ στοὺς ἀριθμητικὸς συσχετισμούς του μὲ τὴν πάντα δεσπίζουσα κλασικὴ ἀρχαιολογία, τὴν ἐπιγραφικὴ τῶν τριῶν πρώτων περιόδων, ἀλλὰ καὶ τὴ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία. Ἀπὸ τὰ ἐναυσματικὰ ἄρθρα τοῦ Χρήστου Τσοῦντα, τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, μέχρι σήμερα παρελαύνουν στὶς σελίδες τῆς *Ἐφημερίδος* κάθε εἴδους μελέτες, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελοῦν κυριολεκτικὰ σταθμούς στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ἄν ὁ μυκηναϊκὸς καὶ μινωικὸς κόσμος κατέχουν τὴν πρωτοκαθεδρία, κι ἀπὸ κοντὰ ὁ κυκλαδικὸς, καθόλου δὲν παραγνωρίστηκαν ἄλλες πολιτισμικὲς ἐποχές – καὶ κυρίως ἡ Νεολιθικὴ. Συνάμα ὅμως, θὰ ἔλεγα ὅτι στὶς σελίδες τῆς *Ἐφημερίδος* καταγράφηκε, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ προσωπογραφία Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ κάποιων ξένων ἀρχαιολόγων, ποὺ ὑπηρέτησαν καὶ ὑπηρετοῦν ὅλα τὰ εἶδη ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας.

Μὲ τοὺς 150 τόμους της ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* εἶναι, ὄντως, πολὺ παλιά. Εἶναι ὅμως καὶ ἐξίσου νέα, ἔχοντας τὴν ἱκμάδα ποὺ ἔχει ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*. Νὰ εὐχηθοῦμε, λοιπόν, καὶ στοὺς 300 τόμους, κι ἀκόμη πῶς πολὺ, *ἐς λυκάβαντας ἀπειρεσίους!*

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ. ΑΝΑΔΙΦΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΡΩΤΑ ΤΗΣ ΤΕΥΧΗ

Τὸ 1837 εἶναι ἓνα κομβικὸ ἔτος γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τοῦ τόπου. Τῇ χρονιᾷ αὐτῇ ιδρύεται ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ἐκδίδεται τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἀρχαιολογικὸ περιοδικό, μὲ βασικὸ τίτλο *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* καὶ θεοπίζεται ἔδρα ἀρχαιολογίας στὸ πρῶτο ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο. Τὰ γεγονότα αὐτά, ὡς γνωστόν, δὲν σχετίζονται μεταξύ τους καὶ συμπτωματικὰ συνέπεσαν τὴν ἴδια χρονιά. Ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία* ιδρύθηκε μὲ ιδιωτικὴ πρωτοβουλία μὲ σκοπὸ «ἐν γένει μὲν νὰ πλουτισθῇ ἡ Ἐπιστῆμη ὅ,τι πλεῖστον καὶ ὅ,τι ταχιστον, ἐν μέρει δὲ νὰ ἐπιταχυνθοῦν αἱ ἀνασκαφαί, αἱ ἀνεγέρσεις καὶ συμπληρώσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων» (Β. Πετράκος, *ΑΕ* 1987, 27, τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 131 κέ.), ἐνῶ ἡ *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* ἐμφανίστηκε ὕστερα ἀπὸ κρατικὴ παρέμβαση μὲ σκοπὸ νὰ καθίστανται γνωστὲς οἱ ἐκάστοτε ἀποκαλυπτόμενες ἀρχαιοτῆτες στὸν ἀρχαιολογικὸ κόσμον, στοὺς ἀρχαιοφίλους καὶ γενικὰ σὲ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους. Περιεῖχε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἱστορικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὶς περιστάσεις εὑρέσεως τῶν ἀποκαλυπτομένων ἀρχαιοτήτων ... «ὅπως δ' ἐκτάκτως καὶ τυχαίως καὶ τινὰς ἐπιστημονικὰς εἰκασίας» (Α.Γ. Καλογεροπούλου – Μ. Προῦνη-Φιλίπ, *ΑΕ* 1973, ρλβ'. Πρβ. Β. Πετράκος, *ΑΕ* 1987, 27. Γιὰ τὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογικὴν*, βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 141 κέ.). Εἴκοσι τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν πρωτοεμφάνισή τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* καὶ πὺδ συγκεκριμένα τὸ 1861, τὸ ἴδιο τὸ κράτος ἀναθέτει τὴ φροντίδα τῆς ἔκδοσής της στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ἀναλαμβάνοντας ὅμως τὸ ἴδιο τὴ σχετικὴ δαπάνη. Τότε ἦταν ποὺ πῆρε καὶ τὸ σημερινό της κύριο ὄνομα *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς*, ὅπως βλέπουμε στὸν πρῶτο σχετικὸ τόμον ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1862 (Καλογεροπούλου-Προῦνη-Φιλίπ, ὅ.π. ρξ' κέ. καὶ Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 231 κέ., 249 κέ., 668 κέ.). Ἐπομένως ἐφέτος

γιορτάζουμε τὰ 150 χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ὡς περιοδικοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τὰ 175 ἀπὸ τὴν πρωτοεμφάνισή της.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία εἶναι, ὡς γνωστόν, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα «ἐπιστημονικὰ» σωματεῖα τῆς χώρας ποὺ ἐπιζοῦν ὡς τὶς μέρες μας. Στὸ πρῶτο της καταστατικὸ δὲν προβλεπόταν ἡ ἔκδοση κάποιου περιοδικοῦ. Ἐπομένως ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία δὲν ἀκολούθησε τὸ *Instituto di Corrispondenza Archeologica* ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ στὴ Ρώμη ἑννέα χρόνια νωρίτερα καὶ πὺδ συγκεκριμένα τὸ 1829. Τὸ Ἴνστιτούτο αὐτό, ποὺ ἰδρύθηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ πρώτου πρεσβευτῆ στὴ Ρώμη Christian von Bunsen καὶ μὲ κινητήριον μοχλὸν τὸν Eduard Gerhard, ἀμέσως μὲ τὴν ἴδρυσή του ἄρχισε νὰ ἐκδίδει δύο περιοδικά, τὰ *Annali dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica* (τὸ μετέπειτα *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*) καὶ τὸ *Bulletino dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica* (τὸ μετέπειτα *Mittheilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung*) καὶ μία σειρὰ τῆν *Monumenti inediti publicati dall' Instituto di Corrispondenza Archeologica* (τὴ μετέπειτα *Antike Denkmäler*). Στὶς προθέσεις τοῦ ἱνστιτούτου αὐτοῦ ἦταν νὰ ἐκδώσει καὶ τόμους μὲ σύμμεικτα. Ἔτσι τὸ 1832 κυκλοφόρησε τὸ *Memorie dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica*, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν εἶχε συνέχεια. Ἐνας δεύτερος καὶ τελευταῖος τόμος βγήκε μόλις τὸ 1865. Ἀνάμεσα στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ στὸ *Instituto di Corrispondenza Archeologica* ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὀρισμένες ἀξιοσημεῖωτες ὁμοιότητες. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἱδρύματα ξεκίνησαν ἀπὸ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μὲ πρωταγωνιστὲς ἀρχαιολάτρες, καλλιεργημένους καὶ οἰκονομικὰ εὐρωστούς ἀστούς, μέλη τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων, ὅπως διπλωμάτες, πολιτικοί, τραπεζίτες, καλλιτέχνες. Ἐπίσης, ἀνάμεσα στοὺς βασικοὺς σκοποὺς ἴδρυσης καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἱδρυμάτων ἦταν ἡ ἀνακάλυψή καὶ ἡ προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων. Ὡστόσο στὸ καταστατικὸ τοῦ *Instituto di Corrispondenza Archeologica* – τὸ ὁποῖο ἀπὸ ἓνα διεθνὲς ἀρχικὰ ἱδρυμα θὰ μετεξελιχθεῖ, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸ 1859 καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1871 ἕως τὸ 1874 στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἴνστιτούτο –

εἶχε συμπεριληφθεῖ καὶ ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ διάχυση τῶν σχετικῶν γνώσεων στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο. (Γιὰ τὸ *Instituto di Corrispondenza Archeologica* καὶ γιὰ τὴ μετεξέλιξή του στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, βλ. Fr. W. Deichmann, *Vom internationalen Privatverein zur preussischen Staatsanstalt. Zur Geschichte des Instituto di Corrispondenza Archeologica. Das Deutsche Archaeologische Institut. Geschichte und Dokumente* 9, Mainz am Rhein 1986· πρβ. G. Maurer, *Preussen am Tarpejischen Felsen : Chronik eines absehbaren Sturzes. Die Geschichte des deutschen Kapitols 1817-1918*, Regensburg 2005 καὶ A. Rieche [ἐπιμ.], *Die Satzungen des Deutschen Archäologischen Instituts 1828 bis 1972. Das Deutsche Archaeologische Institut. Geschichte und Dokumente* 1, Mainz am Rhein 1979). Κάτι ἀνάλογο θὰ ἐπιχειρήσει ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς καὶ γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή της, καθὼς πρόσθεσε στοὺς σκοποὺς τῆς Ἐταιρείας καὶ τὸν ἐπιστημονικόν. «[Ἡ Ἐταιρεία] ἀσχολεῖται περὶ ἀρχαιολογικὰς καὶ ἱστορικὰς ἐρεῦνας, καὶ ἐκδίδει ὑπομνήματα περὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων» (Β. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της 1837-1987*, Ἀθήναι 1987, 222). Ὡστόσο ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἀπαλείφθηκε ἀπὸ τὸν ὀργανισμὸ τῆς Ἐταιρείας τοῦ 1862, ὅταν Γενικὸς Γραμματέας τῆς ἦταν ὁ πολὺς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ἄνθρωπος ποὺ στὸν ὀργανισμὸ τῆς εἰσήγαγε μίαν ἐντελῶς πρωτοποριακὴν διάταξιν. Τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονται σὺς ἀνασκαφὰς τῆς Ἐταιρείας «...θέλουσιν εἶναι προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς φιλαρχαίους, οἵτινες δύνανται ἐλευθέρως νὰ ἀντιγράψωσιν αὐτὰ καὶ ἀπεικονίζωσι καὶ ἐκδίδωσι, συμμορφούμενοι πρὸς τὰ ἰδίως περὶ τούτου κανονισθησόμενα· οὐδὲν δὲ προτεραιότητος δικαίωμα διατηρεῖ ἑαυτῇ ἡ Ἐταιρεία» (Πετράκος, ὁ.π. 233, τοῦ ἴδιου *ΑΕ* 1987, 53 κέ.). Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τῆς παραπάνω πραγματικὰ πρωτοποριακῆς διάταξης, τὴν ὁποία οἱ διάδοχοι τοῦ Κουμανούδη φρόντισαν νὰ ἐξοβελίσουν, εἶναι ἄγνωστο ὡς σήμερα ὄχι μόνον στὸν τόπον μας ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν ἴδρυσιν τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολο-*

γκής σημαντικό ρόλο έπαιξε τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν Νεωρίων ποὺ βρέθηκαν τὸ 1834 στὸν Πειραιά, στὴ θεμελίωση τοῦ Τελωνείου. Τὸ συμβᾶν αὐτὸ ταλάνισε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία γιὰ ὀρισμένα χρόνια στὰ πρῶτα τῆς βήματα καὶ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνση τὸ 1836 ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τοῦ Ludwig Ross. Ὁ Ross, μὴ ὑπάρχοντος κατάλληλου ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ περιοδικοῦ, ἔδωσε, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐνημερώσει τὴν προϋσταμένη του ἀρχή, τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν στὸν August Böckh, ὁ ὁποῖος καὶ τὶς δημοσίευσε σὲ «ἀλλότριον» ἔντυπο. (Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν Νεωρίων, βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀνταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 84 κέ., 100 κέ., 503 κέ.). Τότε ἀκριβῶς προέκυψε ἐπιτακτικὴ ἢ ἀνάγκη ἢ ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία «νὰ ἀποκτήσῃ... ἐπιστημονικὸν ... περιοδικόν, διὰ τοῦ ὁποῖου νὰ γίνωνται γνωστὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τὰ νέα εὐρήματα» (Καλογεροπούλου - Προῦνη-Φιλίπ, ὀ.π. ρκ). Ἔτσι γεννήθηκε ἡ *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ*, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον τὸ παλιότερο ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ποὺ συνεχίζει νὰ ἐκδίδεται ἕως σήμερα ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ παλιότερα διεθνῶς ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ ποὺ ἐπιζοῦν ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἀναφέρονται στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Λίγα ἀρχαιογνωστικὰ περιοδικὰ ἐν ζωῇ εἶναι παλιότερά της, ὅπως τὸ *Atti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia* ποὺ πρωτοεμφανίστηκε τὸ 1821 καὶ τὸ *Rheinisches Museum für Philologie* ποὺ κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ 1827. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ross ἔχουμε τὴ μονοκρατορία τοῦ Πιττάκη, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* συνδέθηκε στενά. Δεδομένης ὅμως τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνεπάρκειας τοῦ τελευταίου, αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ περιοδικὸ νὰ μὴν ἀποκτήσῃ ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα.

Ἔτσι οἱ τόμοι τῆς πρώτης περιόδου τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* (1837-1860) στεροῦνται ἐπιστημοσύνης καὶ τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τοὺς τόμους τῆς δεύτερης περιόδου (1862-1874). Πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει ὁ Ἀθ. Ρουσόπουλος, ὑπεύθυνος ἔκδοσης τότε τοῦ περιοδικοῦ,

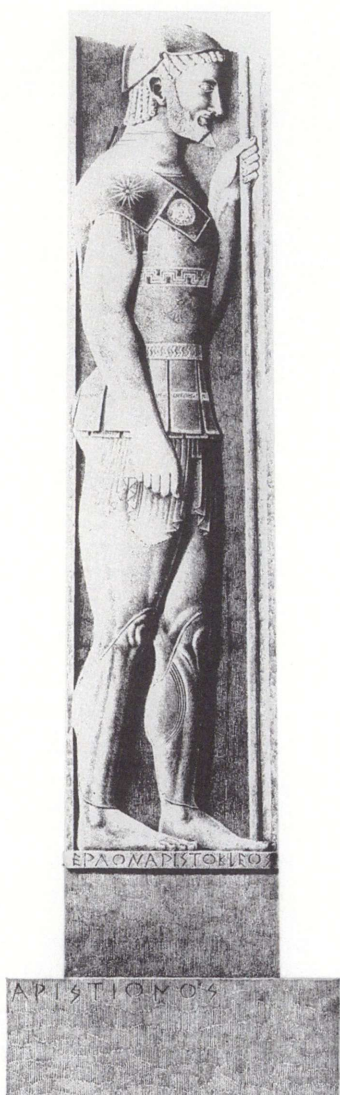
στὸν πρόλογο τοῦ Α΄ τεύχους αὐτῆς τῆς δεύτερης περιόδου: «Σκοπὸς τῆς παρουσίας ἐφημερίδος δὲν ἴνε κυρίως αἱ μακρὰ καὶ σοφὰ πραγματεῖαι, ἀλλ' ἡ διάσωσις τῶν ἀρχαίων μνημείων δι' ἀκριβοῦς αὐτῶν ἐκτυπώσεως· διὸ ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀντιγραφῆ ἐπιγραφὴ τις παραδείγματος χάριν πιστῶς καὶ νὰ φέρῃ σημειώσιν τῶν διαστάσεων τοῦ λίθου εἰς γαλλικὰ μέτρα, εἴτε βασιλικά, καὶ τῆς ποιότητος αὐτοῦ, τοῦ σχήματος, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους τῶν γραμμάτων ... » (Ἀθ. Ρουσόπουλος, *ΑΕ* 1862).

Μόνο κατὰ τὴν τρίτη περίοδο τοῦ περιοδικοῦ (1883-1923), μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* ἀρχίζει νὰ περνᾷ βαθμηδὸν στὴν ἐπιστημονικὴ τῆς φάση. Στους τόμους τῆς ἐμφανίζονται τώρα ἐργασίες διακρινόμενες ἀπὸ ποιοτικὰ κείμενα. Ἔτσι τὸ περιοδικὸ ἀρχίζει πλέον νὰ στέκεται ἰσοτίμα ἀνάμεσα στὰ ἀντίστοιχα περιοδικὰ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν ἱνστιτούτων καὶ σχολῶν. Στους τόμους τοῦ ὑπάρχον ἐργασίες ὅλων τῶν μεγάλων Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων, ἐνῶ ἐνίοτε φιλοξενοῦνται συμβολές καὶ γνωστῶν ξένων. Ἡ ποιότητα τῶν δημοσιευμάτων τοῦ περιοδικοῦ τοῦ ἔδωσε κύρος καὶ τὸ καθιέρωσε ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἔγκυρα ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ διεθνῶς. Ὡστόσο ἡ παρουσία του στὴ διεθνή βιβλιογραφία δὲν εἶναι ἀνάλογη τῆς ποιότητος αὐτῆς. Βασικὴ αἰτία γι' αὐτὸ εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ γλώσσα. Σημαντικὲς συμβολές Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ποὺ ὑπάρχουν σὲ τόμους τοῦ περιοδικοῦ γραμμένες στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα δὲν ἔχουν πάρει τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀξίζει στὴ διεθνή ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία.

Τὸ χαμηλὸ ἐπιστημονικὸ κύρος τῶν τόμων τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τῶν δύο πρώτων περιόδων, μέχρι δηλαδὴ τὸ 1874, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς δυσκολίες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἀνεύρεσή τους – εἶναι ἐπαινετὴ ἡ πρωτοβουλία τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* νὰ προχωρήσει τὸ 1990 σὲ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῶν τόμων τῆς πρώτης περιόδου – εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὰ κείμενα τῶν τόμων αὐτῶν συχνὰ νὰ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει τὸ 1844 γιὰ τὴν ποιότητα τῆς *Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς* ὁ τότε πρωθυπουργὸς Ἰ. Κωλέττης, σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸν Ὅθωνα: «Ἐκδιδομένη δὲ παρ' αὐτῶν (ἀπὸ μέλη εἰδικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν

Πιττάκη) ... ή 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς ... θέλει παύσει να κινηῖ τὸν οἶκτον καὶ τὸν γέλωτα πάντων τῶν ἀρχαιολόγων .... Καθὼς τοῦτο ἔγινε μέχρι τοῦδε διὰ τοὺς παραλογοισμούς καὶ τὴν ἀμάθειαν τῶν γραφομένων, ... » (Β. Πετράκος, *Ὁ Μέντωρ* 11, 1998, 100, 103. Για τὴ γνώμη ποὺ εἶχε ὁ Κωλέττης γιὰ τὸν Πιττάκη, βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀνταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 179, 237, 590, 592). Ἔτσι π.χ. στοὺς γνωστοὺς καταλόγους τοῦ Beazley γιὰ τὰ ἀττικά ἀγγεῖα ἢ ἀποδελτίωση τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1874 καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1883. Ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* τῶν δύο πρώτων περιόδων τῆς ἀγνοεῖται ἀκόμη καὶ στοὺς καταλόγους τῶν ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας. Στὸν κατάλογο τῶν M. Collignon - L. Couve, *Catalogue des Vases Peints du Musée National d'Athènes* (1902) ἢ ἀποδελτίωση τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1874 καὶ στὸ *Supplément* τοῦ G. Nicole, *Catalogue des Vases Peints du Musée National d'Athènes, Supplément* (1911) ἀπὸ τὸ 1889. Στὴν περιφρονητικὴ ἀντιμετώπιση τῶν κειμένων τοῦ Πιττάκη πιθανὸν νὰ συντελέσων καὶ τὰ καυστικά, μὲ εὐρεία ἀπήχηση, κείμενα ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὴν ἐπιστημοσύνη του, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, οἱ Ross καὶ Ραγκαβῆς, μὲ τοὺς ὁποίους βρισκόταν σὲ ἔντονη διαμάχη (βλ. π.χ. Καλογεροπούλου – Προύνη-Φλίπ, ὁ.π. ριά' κέ. καὶ σημ. 3, ρκζ' κέ., ρμ' καὶ σημ. 2, ρμβ' κέ. Για κρίσεις στὸ ἔργο καὶ τὴν ἐπιστημοσύνη τοῦ Πιττάκη, βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀνταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 100 κέ., 161 κέ., 192, 234 κέ.). Πράγματι τὰ κείμενα τοῦ Πιττάκη δὲν ἔχουν ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο. Εἶναι ὡστόσο ἀντιεπιστημονικὴ ἢ de facto ἀπαξίωσή τους, ἀφοῦ ἀπ' αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἰδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες.

Θὰ ἀναφερθῶ σύντομα σὲ σχετικὰ παραδείγματα παρμένα στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς κεραμικῆς, χωρὶς βέβαια νὰ προχωρῶ στὸ σχολιασμὸ τῶν σχετικῶν κειμένων τοῦ Πιττάκη. Ἡ Gisela Richter στὴ μονογραφία τῆς γιὰ τὶς ἀττικὲς ἀρχαῖκὲς ἐπιτύμβιες στήλες, ἀναφερόμενη στὴ γνωστὴ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος ποὺ βρέθηκε στὴ Βελανιδέζα (G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, London 1961, 47 ἀριθ. 67) καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Πιττάκη μὲ λιθογράφημα τοῦ Theophil Hansen

Είκ. 1. Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀριστίωνος, Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 29.

(*Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική* 1838, 127 κέ. [μετὰ τὸν ἀριθ. 80])
 [Είκ. 1], δὲν κάνει καμιά ἀναφορὰ στὴν πρώτη αὐτὴ δημοσί-
 ευση, στὴν ὁποία παρατίθενται τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα
 ἀνεύρεσης τῆς στήλης. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο στὴν

Εικ. 2-3. Ἀττικὸς μελανόμορφος ἀμφορέας με̐ προτομὲς ἀλόγων. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 903 (3752). Φωτ. Εἰ. Μίαρη.

παλιότερη ἀνάλογη δημοσίευση τοῦ Alexander Conze (*Die attischen Grabreliefs I*, Berlin 1893, 4 ἀριθ. 2), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὰ σχετικὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, με̐ παραπομπὴ στὸν Πιττάκη, στὰ ὁποῖα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὑπάρχει καὶ μία ἐνδιαφέρουσα πληροφορία: τὰ καμένα ὅστὰ ἀπὸ τὸν τάφο ποῦ σηματοδοτοῦσε ἡ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος, βρισκόνταν μέσα σὲ ἓναν ἀμφορέα με̐ προτομὲς ἀλόγων (Πιττάκης, ὅ.π. 130 καὶ σημ. 18). Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, με̐ τὴ βοήθεια ποῦ μοῦ παρέσχε γενναϊόδωρα ἡ Χριστίνα Ἀβρονιδάκη, μία γνώστρια τῶν ἀποθηκῶν κεραμικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω [Εἰκ. 2-3]. Ὁ ἀμφορέας μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Conze ὅτι βρισκόταν στὴ συλλογὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας με̐ ἀριθ. 3752. Στὸ σχετικὸ εὔρετήριο σημειώνεται ὅτι σωζόταν τὸ πάνω μισό του, χωρὶς ὅμως τὸ λαιμό, καὶ ὅτι εἶχε σωζόμενο ὕψος 0.24 μ. Ἀκόμη ἀναγράφεται ὅτι τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ δὲν εἶχε καταγραφεῖ στὸ εὔρετήριο τῆς Γενικῆς Ἐφορείας. Ἡ πληροφορία αὐτή, πρὸς συγμῆν, σταμάτησε τὴν ἔρευνά μου γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἀγγείου με̐ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς με̐ προτομὴ ἀλόγων ποῦ ὑπάρχουν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βελανιδέζα. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ὅλοι τους φέρουν ἀριθμὸ

καταγραφής της Γενικής Έφορείας, κανείς τους δὲν φέρει τὸν ἀριθ. 3752 τοῦ εὐρετηρίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ γιὰ κανέναν ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἀναγράφεται στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου ὅτι βρέθηκε στὸν τάφο τοῦ Ἀριστίωνος. Ὡστόσο ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Collignon-Couve (ὁ.π. 198 ἀριθ. 662) βεβαιώθηκα ὅτι ὁ ἀμφορέας τοῦ Μουσείου ἀριθ. 903 μὲ προτομὲς ἀλόγων (Beazley, *ABV* 16, 5 καὶ *Para* 9), εἶναι ὁ ἀμφορέας ποὺ στὸ εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας εἶχε τὸν ἀριθ. 3752. (Ὁ ἀμφορέας αὐτὸς ἀπὸ τὴν A. Birchall, *JHS* 92, 1972, 53 ἀριθ. 2, 60 ἔχει ἀποδοθεῖ στὴν «Ὁμάδα μὲ προτομὴ ἀλόγου τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ Ἀθήνας» [New York-Athens horse-head group] καὶ πὸ συγκεκριμένα στὴν «Ὑπο-ομάδα τῆς Νέας Ὑόρκης» [New York sub-group].) Ἐπομένως αὐτὸς εἶναι ὁ ἀμφορέας ποὺ εἶχε φέρει στὸ φῶς ὁ Πιττάκης ἀνασκάπτοντας τὸν τάφο τοῦ Ἀριστίωνος. Πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν ταύτιση αὐτὴ εἶχε προχωρήσει καὶ ἡ Maria Grazia Picozzi (*Studi Miscellanei* 18, Roma 1971, 18 κέ. ἀριθ. 18, 60, 62 καὶ σημ. 5), χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀναπτύσσει κάποια σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ ἡ ἄποψή της ἔμεινε μάλλον ἀπαρατήρητη στὴν ἔρευνα. Ἐξυπακούεται ὅτι μὲ τὴν ταυτοποίηση αὐτὴ, ποὺ ἀποδεικνύει ὡς ἀνακριβὴ τὴν πληροφορία περὶ μὴ καταγραφῆς τοῦ ἀμφορέα στὸ εὐρετήριο τῆς Γενικῆς Ἐφορείας, συμφωνεῖ ἀπόλυτα καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ, ὅπως καὶ οἱ διαστάσεις του, ποὺ δίνονται στὸ σχετικὸ εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ βου αἰ. π.Χ. καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος. Μὲ τὸ δεδομένο αὐτὸ συνάδει ἡ παρατήρηση τοῦ Πιττάκη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὸν ἀμφορέα εἶχαν ἐναποτεθεῖ τὰ ὀστὰ ὅχι μόνο τοῦ Ἀριστίωνος ἀλλὰ καὶ «τῶν πατέρων του». Δυστυχῶς δὲν ἐπιχειρηματολογεῖ γιὰ τὴν ἄποψή του αὐτὴ.

Στὴ συνέχεια θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἓνα τμήμα ἐρυθρόμορφου ἀττικοῦ ἀγγείου. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ἀγγεῖο ποὺ δημοσιεύει ὁ Πιττάκης (*Εφημερίδα Ἀρχαιολογικὴ* 1839, φυλ. 15, ἀριθ. 2, 258 κέ., ἀριθ. 270) καὶ τὸ ἀπεικονίζει σὲ λιθογραφία τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη [Εἰκ. 4]. Βρέθηκε καὶ αὐτὸ στὴ

Βελανιδέζα τὸ 1839, «διακόσια βήματα μακρὰν τοῦ σήματος τοῦ Ἀριστίονος». Τὸ ἀρχαῖο αὐτό, τὸ ὁποῖο εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ ὄστρακα, μὲ τὴν οὐσιαστικὴ βοήθεια τῆς Χριστίνας Ἀβρονιδάκη, ἐντοπίστηκε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο μὲ ἀριθμὸ 22655 μιᾶς πρόσφατης καταγραφῆς. Στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου ἀναφέρεται ὅτι εἶναι ἄγνωστης προέλευσης καὶ ἀδημοσίευτο. Εἶναι ἐνσωματωμένο σήμερα [Εἰκ. 5] σὲ μεγάλο τμήμα σώματος ἐνὸς πιθανότατα λουτροφόρου-ἀμφορέα. Ἡ συντήρηση, συμπλήρωση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἀγγείου ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὴ συντηρήτρια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Αἰκατερίνη Ἰωαννίδου, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ καὶ γιὰ τὶς φωτογραφίες του. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀγγείου εἶναι γύρω στὰ 0.217 μ. καὶ ἡ μεγίστη διάμετρος του ὑπολογίζεται γύρω στὰ 0.28 μ. Ἐπομένως χάρις πληροφορίες τοῦ Πιττάκη τὸ ἀγγεῖο ἀπέκτησε τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς ἀνεύρεσής του, ἐνῶ ἡ λιθογραφία τοῦ Ἰατρίδη [Εἰκ. 4], παρόλη τὴν ἀδυναμία τῆς στὴν ἀπόδοση τῆς ἀκρίβειας, βοήθησε καθοριστικὰ στὸν ἐντοπισμὸ του, ἐξαιτίας τῆς ἀτυχοῦς περιγραφῆς τοῦ Πιττάκη. Ἀπὸ τὴ λιθογραφία μποροῦμε ἐπίσης νὰ πληροφορηθοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ ἀπεικονισθὲν τμήμα τοῦ ἀγγείου λείπουν σήμερα τρία μικρὰ ὄστρακα καὶ ἐπιπλέον ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ ἓνα ἀπολέπισμα μπροστὰ ἀπὸ τὰ γόνατα τῆς καλύτερα σωζόμενης μορφῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἀγγεῖο, μὲ τὸ ὁποῖο εὐελπιστῶ νὰ ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερα στὸ μέλλον, χρονολογεῖται σὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ παράστασή του εἶναι ἔργο τοῦ Ζ. τοῦ Δίνου.

Στὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογική* τοῦ 1841, Φυλ. 24, 468 κέ. ἀριθ.720, 722-723 ὁ Πιττάκης δημοσιεύει τρία ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα. Πρόκειται γιὰ ἓναν κιονωτὸ κρατῆρα ὕψους 0.31 μ. [Εἰκ. 6-7], μία χοῦ ὕψους 0.18 μ. [Εἰκ. 10-11] καὶ μία ἀρυβαλλοειδῆ λήκυθο ὕψους 0.22 μ. [Εἰκ. 14-15], ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ λιθογραφίες τοῦ Ἰατρίδη καὶ μάλιστα ἔγχρωμες. Τὰ ἀγγεῖα ἐντοπίστηκαν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο μὲ ἀριθ. 1168 (CC 1340), 1164 (CC 1876) καὶ 1162 (CC 1483) ἀντίστοιχα καὶ στὴ Χριστίνα Ἀβρονιδάκη, ὅπως καὶ στὴ Μαρία Χιδίρογλου, εἶμαι ὑπόχρεως γιὰ ποικίλες ἐξυπηρετήσεις. Ὁ κρατῆρας [Εἰκ. 8-9], ποὺ ἀπὸ τὸν Beazley

Είκ. 4. Τμήμα άττικου έρυθρόμορφου λουτροφόρου-άμφορέα. Άθήνα, ΕΑΜ άριθ. 22655. Λιθογραφία Ά. Ίατρίδη (άπό Έφημερίς Άρχαιολογική 1839, άριθ. 270).

Είκ. 5. Τμήμα άττικου έρυθρόμορφου λουτροφόρου-άμφορέα. Άθήνα, ΕΑΜ άριθ. 22655. Φωτ. Αί. Ίωαννίδου.

Εικ. 6-7. Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος κιονωτὸς κρατῆρας. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1168 (CC 1340). Λιθογραφία Α. Ίατρίδου (ἀπὸ *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικῆς* 1841, φύλ. 24, ἀριθ. 720).

Εικ. 8-9. Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος κιονωτὸς κρατῆρας. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1168 (CC 1340). Φωτ. Εἰ. Μίση.

Εικ. 10-11. Ἀττική ἐρυθρόμορφη χούς. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1164 (CC 1876). Λιθογραφία Α. Ίατριδῆ (ἀπὸ Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ 1841, φύλ. 24, ἀριθ. 722).

Εικ. 12-13. Ἀττική ἐρυθρόμορφη χούς. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1164 (CC 1876). Φωτ. ΕΑΜ.

(ARV² 1096 ἀριθ. 9) ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Ζ. τῆς Νεάπολης, χρονολογεῖται γύρω στὸ 440-430 π.Χ. καὶ εἶναι σήμερα συμπληρωμένος. Στὸ εὑρετήριο τοῦ Μουσείου ἀναφέρεται ὡς ἄγνωστης προέλευσης καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ ἔχει περάσει στὴν ἔρευνα. Ἀπὸ τὸν Πιττάκη ὡστόσο μαθαίνουμε ὅτι εἶχε βρεθεῖ στὴν Αἴγινα καὶ ὅτι εἶχε μεταφερθεῖ στὴν Ἀθήνα «εἰς τὰς ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικὰς κεραμεῖας συλλογὰς». Τὰ ὑπόλοιπα δύο ἀγγεῖα, δηλαδὴ ἡ χοῦς [Εἰκ. 12-13], ποὺ σήμερα ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο, καὶ ἡ ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος [Εἰκ. 16-17] χρονολογοῦνται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ σύμφωνα μὲ τὸ εὑρετήριο τοῦ Μουσείου εἶναι ἐπίσης ἄγνωστης προέλευσης. Ἀπὸ τὸν Πιττάκη ὡστόσο πληροφοροῦμαστε ὅτι βρέθηκαν «εἰς τὰς πρὸς τὸ βόρειον τοῦ Πειραιῶς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς (ἐρεῦνας)», προφανῶς σὲ ἀνασκαφὴ νεκροταφείου. (Τὸν Πειραιὰ ἀναφέρουν ὡς τόπο ἀνεύρεσης τῆς χοῦς καὶ οἱ M. Collignon - L. Couve, *Catalogue des Vases Peints du Musée National d'Athènes*, Paris 1902, 602 ἀριθ. 1876.) Γιὰ τὴν χοῦ μάλιστα ὁ Πιττάκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι βρέθηκε τὸ 1838, ἐνῶ γιὰ τὴ λήκυθο, ποὺ ἀπὸ τὸν Beazley (ARV² 1325, 48) ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν «τρόπο τοῦ Ζ. τοῦ Μειδία», μᾶς δίνει τὴν πληροφορία ὅτι εἶχε μεταφερθεῖ καὶ αὐτὴ «εἰς τὰς ἐν Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικὰς συλλογὰς». Ἐκεῖ τὴν εἶχε δεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅπως καὶ τὰ δύο ἄλλα ἀγγεῖα ποὺ μνημόνευσα παραπάνω, μέσα σὲ προηγήκες, ὁ Adolf Michaelis (*Archäologische Zeitung* 19, 1861, 198 κέ. ἀριθ. 5-7 [*Zur Archäologischen Zeitung* XVIII, Mai und Juni 1861]). Ἐκτίθεντο στὸ διώροφο τούρκικο σπίτι ποὺ βρισκόταν ΝΑ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ αὐτὸ καὶ τὸ ὁποῖο, ἀπὸ τὸ 1835 καὶ ὡς τὸ 1877, ἦταν, ὡς γνωστό, τὸ κύριο ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τῆς χώρας γιὰ τὴ μικροτεχνία (βλ. Ἀ. Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοῦτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*. Ἀθήνα 1977, 166. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Παναγιώτη Εὐστρατιάδη, ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία (φάκ. 7), ὑπάρχει κατάλογος τῆς συλλογῆς αὐτῆς: «Τὰ τῆς συλλογῆς τῆς ἐν τῷ οἰκίῳ τῷ ἐν Ἀκροπόλει ἀρχαῖα τὰ ἐπὶ Ross καὶ Πιττάκη συλλεγόντα»). Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημάνω καὶ κάτι ἄλλο. Πρόσθετες δυσκολίες στὴν ἀναγνώριση τῶν τριῶν

Εικ. 14-15. Ἀττική ἐρυθρόμορφη ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1162 (CC 1483). Λιθογραφία Ἀ. Ἰατρίδη (ἀπὸ *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική* 1841, φύλ. 24, ἀριθ. 723).

Εικ. 16-17. Ἀττική ἐρυθρόμορφη ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος. Ἀθήνα, ΕΑΜ ἀριθ. 1162 (CC 1483). Φωτ. ΕΑΜ.

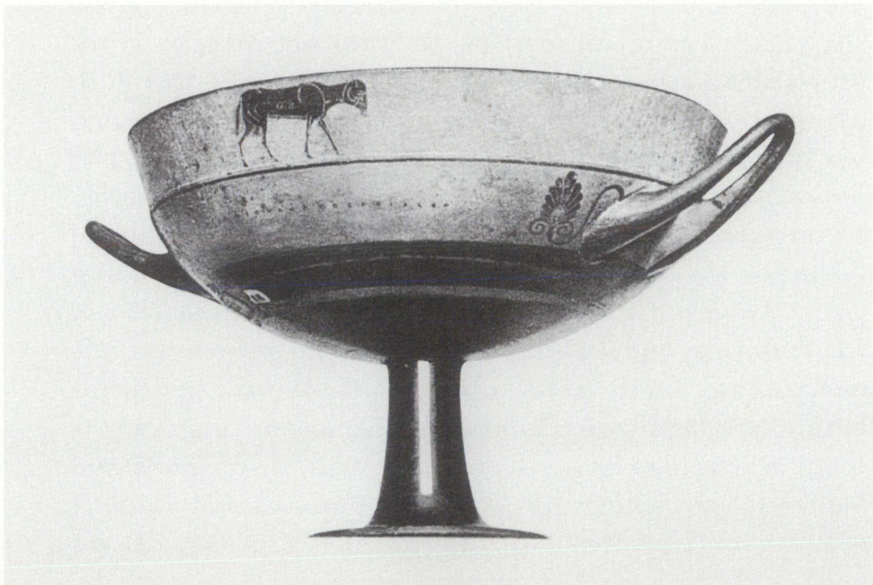
Εικ. 18. Ἀττική μελανόμορφη κύλικα. Βερολίνο, Staatl. Mus. ἀριθ. V.I. 3151 (ἀπὸ U. Gehrig κ.ἄ., *Führer durch die Antikenabteilung*, Berlin 1968, πίν. 48 [πάνω]).

αὐτῶν ἀγγείων πρέπει νὰ προκάλεσε καὶ τὸ γεγονός ὅτι στῆ δημοσίευσή τους ἀπὸ τὸν Πιττάκη ἔχουν ἀπεικονισθεῖ δεξιὰ-ἀριστερά [πρβ. Εἰκ. 6-7 μὲ 8-9, 10-11 μὲ 12-13, 14-15 μὲ 16-17], ἐνῶ καὶ ἡ πιστότητα τῆς σχεδιάσῆς τους ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη δὲν εἶναι καὶ πάλι ἀκριβής. Πάντως τὰ ἰχνογραφήματα τοῦ τελευταίου δὲν εἶναι καὶ «φρικτὰ» ὅπως τὰ ἔχει χαρακτηρίσει ὁ Ross (βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀντανάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθῆναι 2009, 437. Πρβ. Καλογεροπούλου-Προύνη-Φιλίπ, ὁ.π. σελ. ρθ', ριβ συνέχεια τῆς σημ. 3 ἀπὸ τῆ σελ. ρια). Ἡ ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος, μὲ βάση τῆ λιθογραφία τοῦ Ἰατρίδη, σωζόταν τότε σὲ καλύτερη κατάστασι ἀπ' ὅ,τι σήμερα [πρβ. Εἰκ. 14-15 μὲ 16-17].

Συνεχίζω τὴν εἰσήγησή μου μὲ δύο ἀγγεῖα ποὺ δὲν βρίσκονται σήμερα σὲ ἑλληνικὰ μουσεῖα. Καὶ τὰ δύο πρωτοδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Πιττάκη χωρὶς ὅμως νὰ δίνονται ἀπεικονίσεις τους. Τὸ πρῶτο, *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογική* 1852, 681 κέ. ἀριθ. 1129 [Εἰκ. 18], εἶναι τὸ γνωστὸ ἐνυπόγραφο ἔργο τοῦ κεραμέα Ἐργότιμου, μία σπάνια ἀποδη, merry thought κύλικα, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 560 π.Χ. Σήμερα βρίσκεται στὸ Βερολίνο, Staatl. Mus. ἀριθ. V.I. 3151 καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔχει βρεθεῖ στὴν Αἴγινα (Beazley, *ABV* 79 κέ.). Ἀπὸ τὸν Πιττάκη ὅμως ἔχουμε ὀρισμένες πρόσθετες πληροφορίες. Συγκεκριμένα μαθαίνουμε ὅτι ἡ κύλικα αὐτὴ βρέθηκε τὸ 1829

– υπενθυμίζω βέβαια ὅτι οἱ χρονολογίες εὕρεσης ἀρχαιοτήτων ποὺ δίνει ὁ Πιττάκης δὲν εἶναι πάντα σωστές (βλ. Καλογεροπούλου-Προύνη-Φιλίπ, ὁ.π. σ. ρό' κέ.) – καὶ ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ καταγράψει τὶς διαστάσεις τῆς «διότι κατ' ἐκείνην τὴν στιγμήν, καθ' ἣν» πραγματευόταν τὴν ἀπόκτησή τῆς, «... ξένος τις προσθέσας τιμὴν περισσοτέραν τὴν ἔλαβεν, ὅστις δὲν» τοῦ «ἐσυγχώρησε τὴν περαιτέρω παρατήρησιν».

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ δεύτερου ἀγγείου. Πρόκειται γιὰ μία ἀττική μικρογραφικὴ χειλεωτὴ κύλικα ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 540-530 π.Χ. καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν γνωστὸ κεραμέα Τλήσωνα (*Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* 1852, 682 ἀριθ. 1132). Τὸ ἀγγεῖο πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. F 86 κύλικα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου [Εἰκ. 19-20], προερχομένη ἀπὸ τὴν περίφημη συλλογὴ Campana (Beazley, *ABV* 179, 21). Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πιττάκη τὸ ἀγγεῖο ἔφερε στὴ μία του ὄψη «τύπον αἰγὸς» καὶ στὴν ἄλλη «τύπον βοός», ἐνῶ ἡ κύλικα στὸ Λούβρο φέρει καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς κριό. Ἡ ἀναντιστοιχία ὡστόσο αὐτὴ ὀφείλεται σὲ ἀπροσεξία τοῦ Πιττάκη. Ἄλλωστε ὁ κριὸς τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἀγγείου δὲν σωζόταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ ἐπιζωγραφίστηκε [Εἰκ. 20] (πρβ. Beazley, *ABV* 179, 21). Ὅτι στὴν κύλικα εἶχαμε δύο κριοὺς συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς ποὺ δίνει ὁ Ἄ. Ραγκαβῆς, *Antiquités Helléniques* II, Athènes 1855, 13 ἀριθ. 369 καὶ ἀπὸ ἓνα σχέδιο τοῦ ἀγγείου ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Istituto di Corrispondenza Archeologica στὴ Ρώμη, τὸ 1846, ἓνας καθηγητὴς ὀνόματι Παπαδόπουλος. (Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν καθηγητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Γυμνασίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἱστορίας τῆς καλλιτεχνίας στὸ Σχολεῖο Τεχνῶν [μετέπειτα Πολυτεχνεῖο] Γρηγόριο Παπαδόπουλο, ποὺ συχνὰ τὸν συναντοῦμε σὲ διάφορες ἀρχαιολογικὲς ἐπιτροπὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ συμβούλια τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross*, Ἀθήνα 2009, 232, 252, 591 καὶ κυρίως 591 σημ. 60. Πρβ. Καλογεροπούλου, Προύνη-Φιλίπ, ὁ.π. σ. ρλζ' κέ., ρξ' καὶ Β. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987, 42. Μὲ βάση τὸ σχέδιο αὐτό, ποὺ σήμερα πρέ-

Εικ. 19-20. Ἀττική μελανόμορφη χειλεωτή μικρογραφική κύλικα. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου ἀριθ. F 86 (ἀπὸ *CVA* Λούβρου 9, πίν. 84, ἀριθ. 7 καὶ 9).

πει να φυλάσσεται στο Γερμανικό Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ρώμης, ἔγινε γιὰ τὴν κύλικα αὐτὴ καὶ μία ὁμιλία στὴ Ρώμη, στὶς 5 Ἰανουαρίου τοῦ 1849, ἀπὸ τὸν Emil Braun. Βλ. *Bulletino dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica*, 1849, 73-74 καὶ *Archäologische Zeitung* 7, 1849, 35 [στὸ *Archäologischer Anzeiger*, ἀριθ. 3, März 1849].) Τὴν ταύτιση τῶν δύο αὐτῶν ἀγγείων τὴ δέχονται καὶ οἱ συγγραφεῖς τοῦ *CVA* Λούβρου 9, 72-73 (N. Plaoutine - E. Pottier - A. Merlin), οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς ποὺ γνωρίζουν τὴ δημοσίευση τοῦ Πιττάκη. Ὁ Beazley, ποὺ ἀγνοοῦσε τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Πιττάκη, ἀρχικὰ πίστευε, μαζὶ μὲ ἄλλους, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο διαφορετικὰ ἀγγεῖα (J. D. Beazley, *JHS* 52, 1932, 172). Τὸ ἓνα εἶναι ἡ κύλικα στὸ Λοῦβρο ἀριθ. F 86 ἀπὸ τὴ συλλογὴ Campana, ποὺ ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὅτι εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἐτρουρία καὶ τὸ ἄλλο μία κύλικα τοῦ Τλήσωνος, ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν Κόρινθο, ἀνῆκε κάποτε στὴ συλλογὴ Chaix, ἀλλὰ δὲν γνῶριζε τὸ ποῦ βρισκόταν. Ἀργότερα ὡστόσο καὶ αὐτὸς φαίνεται νὰ δέχτηκε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα καὶ μόνον ἀγγεῖο, αὐτὸ ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Λοῦβρο μὲ ἀριθ. F 86 καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κόρινθο (Beazley, *ABV* 179, 21). Οἱ συγγραφεῖς τοῦ *CVA* 9 τοῦ Λούβρου, ὁ Beazley καὶ ὄλοι σχεδὸν ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἀγγεῖο, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ραγκαβῆς (ὀ.π.), ἀναφέρουν ὡς τόπο εὔρεσής του τὴν Κόρινθο. Ὡστόσο ὁ Πιττάκης τοὺς διαψεύδει. Στὸ σχετικὸ κείμενό του διαβάζουμε: «(Τὸ ἀγγεῖο) εὔρεθη τὸ 1846 Μαΐου 22 εἰς τὰς κατὰ τὰς Κλεωνὰς ἀνασκαφάς. ... Ταύτην Ἰωάννης τις Τζουρπάζος καλούμενος, ἐξ Ἀμφίσης, ἐξῆξε τῆς Ἑλλάδος πωλήσας αὐτὴν κρύφα ἐν Πειραιεὶ εἰς τινα Γάλλον». Μὲ τὶς πληροφορίες αὐτὲς μποροῦμε νὰ ἀνασυνθέσουμε τὶς συνθηκὲς εὔρεσης τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ καὶ τὴ μετέπειτα τύχη του. Ἡ κύλικα πρέπει νὰ βρέθηκε στὶς Κλεωνὲς στὶς 22 Μαΐου τοῦ 1846, προφανῶς σὲ λαθρανασκαφὲς ἀρχαίου νεκροταφείου, καὶ τὴν ἴδια χρονιά νὰ πωλήθηκε στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τζουρπάζο σὲ ἓναν Γάλλο, προφανῶς τὸν Chaix. Στὸν Πειραιᾶ (ἢ στὴν Ἀθήνα) θὰ πρέπει νὰ τὴν εἶδε καὶ ὁ Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος καὶ τὴ σχεδίασε. Τὸ ὅτι ὡς τόπος προέλευσης τῆς κύλικας δόθηκε στὸν Chaix ἢ Κόρινθος, πλη-

ροφορία πού ἔκτοτε τὴ συνόδευσε στὶς διάφορες μετακινήσεις της, αὐτὸ πρέπει νὰ ὀφείλεται πιθανὸν στὴ γεινίαση τῶν Κλεωνῶν μὲ τὴν Κόρινθο καὶ ἴσως καὶ στὸ ὅτι ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς θέσεις ἡ δευτέρη ἦταν ἡ μόνη πού γνώριζε ὁ Γάλλος. Τὸ ἀγγεῖο, μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὴν κατοχὴ τοῦ Chaix, πρέπει νὰ πωλήθηκε, πιθανῶς στὴ Ρώμη, στὸν Giampietro Campana καὶ νὰ πέρασε στὴ Συλλογὴ του, τῆς ὁποίας τὰ σπουδαιότερα ἀγγεῖα, ὡς γνωστόν, ἀποκτήθηκαν τὸ 1861 ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. Ἐὰν οἱ παραπάνω συλλογισμοὶ εἶναι σωστοί, τότε ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ περίφημη συλλογὴ Campana, κατεῖχε καὶ ἀγγεῖα, ἔστω καὶ λιγοστά, πού προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. (Πρβ. Plautine - Pottier - Merlin, ὁ.π. Γιὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς συλλογῆς Campana, βλ. D. von Bothmer, *Revue du Louvre et des Musées de France*, 1977/4, 213 κέ.) Λιγοστοὶ εἶναι οἱ μελετητὲς τῆς κύλικας πού παραπέμπουν στὴ δημοσίευση τοῦ Πιττάκη, ὅπως ἦδη ἐλέχθη. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ δὲν φαίνεται νὰ διάβασαν ἢ νὰ κατανόησαν τὰ γραφόμενά του, γιατί ὡς τόπο προέλευσης τοῦ ἀγγείου σημειώνουν τὴν Κόρινθο. Μόνο ὁ H. Heydemann, *Griechische Vasenbilder*, Berlin 1870, 11 ἀριθ. 12 καὶ σημ. 6, παραπέμποντας στὸν Πιττάκη, ἀναφέρει ὡς τόπο εὑρεσης τοῦ ἀγγείου τὶς Κλεωνές. Ὡστόσο καὶ αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ ἀγνοήθηκε.

Κλείνω τὸ κείμενό μου μὲ μία ἀπορία καὶ μὲ ἓνα ἐρώτημα. Ἡ ἀπορία μου συνίσταται στὸ γιατί ὁ Πιττάκης δὲν ζήτησε τὴ βοήθεια τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν ὀργάνων ὥστε νὰ παραμείνουν τὰ δύο αὐτὰ ἀγγεῖα [Εἰκ. 18 καὶ 19-20] στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐλληνικὴ Πολιτεία ἤδη ἀπὸ τὸ 1827 εἶχε ἀπαγορεύσει τὴν πώληση καὶ ἐξαγωγή ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ σχετικὴ διάταξη εἶχε ἐπικυρωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν Δ' Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Ἄργους (βλ. Κόκκου, ὁ.π. 46 κέ.) ἡ ὁποία, ὡς γνωστό, συνήλθε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. (Βέβαια δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ἀστυνόμευση τοῦ κράτους στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐλεύθερου βίου του ἦταν ὑποτυπώδης. Μᾶς εἶναι γνωστὰ ἐπεισόδια κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Πιττάκης, γιὰ τὴ σωτηρία ἀρχαιοτήτων, καταφεύγει στὴν ἀρωγὴ ἰδιωτῶν. Βλ. π.χ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἐλληνικὴ ἀνταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ροσσ*, Ἀθῆναι 2009, 130, 227.) Πάντως τὰ δύο σχετικὰ κείμενα τοῦ Πιττάκη στὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογική*, σοῦ

δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ μόνο ποὺ τὸν ἐνδιέφερε ἦταν νὰ δημοσιεύσει τὰ ἀγγεῖα ἢ σωστότερα νὰ δημοσιεύσει τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ αὐτὰ ἔφεραν καὶ τίποτε ἄλλο. Τὸ ἐρώτημά μου εἶναι βασικὰ νομικῆς φύσης. Εἶναι δυνατὸν σήμερα τὸ Ἑλληνικὸ κράτος νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπιστροφή τῶν δύο αὐτῶν ἀγγείων μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι καὶ τὰ δύο εἶναι καταγεγραμμένα ἀπὸ τὸν τότε ἀρμόδιο ὑπάλληλό του στὸ ἐπίσημο ἀρχαιολογικὸ του περιοδικό, ποὺ σημειωτέον ὁ πλήρης τίτλος του ἦταν «*Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ ἀφορῶσα τὰς ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἀνευρισκομένας ἀρχαιοτήτας*»;

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

*Ἐν μέρει γὰρ νὰ ἐξακριβώσω μιὰ ἐποχή,
ἐν μέρει καὶ τὴν ὥρα νὰ περάσω,
τὴν νύχτα χθὲς πῆρα μιὰ συλλογὴ
ἐπιγραφῶν τῶν Πτολεμαίων νὰ διαβάσω.*

Ὅμολογῶ ὅτι δὲν γνωρίζω πολλοὺς ἀνθρώπους, οὔτε κὰν ἐκπροσώπους τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν, πού σήμερα θὰ ἔπαιρναν στὰ χέρια τους ἓνα ἐπιγραφικὸ σύνταγμα γιὰ νὰ περάσουν τὴν ὥρα τους. Τὴν ἐποχὴ πού ὁ Κωνσταντῖνος Καβάφης ἔγραφε τὸ ποίημά του *Καισαρίων* (1918) ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* συμπλήρωνε τὰ 81 χρόνια τῆς κυκλοφορίας της καὶ ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς ὕλης της ἀπετελεῖτο ἀπὸ δημοσιεύσεις νέων ἐπιγραφῶν. Ὅπως γνωρίζουμε, αὐτὸ δὲν ἰσχύει πλέον. Τί ἄλλαξε στὰ 95 χρόνια πού μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη ἢ τὰ 100 χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπὸ τὸν τόμο τῆς *Ἐφημερίδος* τοῦ 1911, στὸ ὁποῖο 227 σελίδες (σὲ σύνολο 262) ἦταν ἀφιερωμένες σὲ ἐπιγραφές¹; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα παρουσιάζει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον γιὰτὶ ἡ παρουσία τῆς ἐπιγραφικῆς στὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ ἀρχαιογνωστικὸ περιοδικὸ κατὰ κάποιον τρόπο ἀντικατοπτρίζει τὴν ἴδια τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, τὴν ἐξέλιξη πού ἀκολούθησε ἡ ὀργάνωση τῆς ἀρχαιογνωστικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν πορεία τῆς ἐπιγραφικῆς ἔρευνας καὶ στὴ χώρα μας καὶ διεθνῶς. Ἡ παρουσίαση αὐτὴ εἶναι ἐπετειακὴ, δὲν εἶναι ὅμως πανηγυρική. Μιὰ ἐπέτειος πάντοτε δίνει ἔναυσμα γιὰ σκέψεις.

Ἄλλὰ ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ ἡ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀρχαιολογίας πού ὁ Βασίλειος Πετράκος χαρακτηρίζει ὡς «ἠρωικὴ» – χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ θεράποντες τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς δὲν ἐπιτελοῦν ἠρωικὸ ἔργο σὲ ἀντίξοες συνθήκες καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές. Ἡ «ἠρωικὴ ἐποχὴ» ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη ὀργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας τὸ 1837 καὶ τελειώνει περίπου τὸ

1885 μὲ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Σταματάκη, τοῦ τελευταίου αὐτοδίδακτου ἀρχαιολόγου στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἐπιγραφικὴ δὲν εἶχε ἀκόμη καθιερωθεῖ ὡς χωριστὸς κλάδος τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ ἐπιγραφὲς ἀντιμετωπίζονταν ὡς ἰδιότυπα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα μὲ ἰδιαίτερη σημασίαι γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἱστορίας. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο οἱ πρῶτοι συντάκτες τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, ὁ Κυριακὸς Πιπτάκης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς, ἔδωσαν ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν παρουσίαση ἐπιγραφικῶν κειμένων, ποῦ ἕως τὸ 1860 ἀποτελοῦσαν τὴν κυριότερη, συχνὰ τὴ μόνη, ὕλη τῶν τευχῶν τῆς *Ἐφημερίδος*. Ὁ Κυριακὸς Πιπτάκης, ποῦ ἂν δὲν κάνω λάθος ἔχει δημοσιεύσει τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ νέων ἐπιγραφῶν ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον Ἕλληνα, εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του. Οἱ τελευταῖοι στίχοι στὸ τεῦχος τοῦ 1860 ἀποτελοῦν τὸν ἀπολογισμό του: «Μέχρι τοῦδε ἐδημοσίευσαι οἰκεία βουλῆ, προῖκα καὶ ἀμισθεί, τέσσαρας χιλιάδας ἑκατὸν πενήκοντα ὀκτὼ ἐπιγραφάς, ἀριθ. 4158. Ἐπραξα τοῦτο κινούμενος μόνον ὑπὸ τοῦ πρὸς τὸν ἔρωτα τῶν προγονικῶν μου λειψάνων πόθου, ὃς καὶ ἐν καιρῷ πολέμου μοὶ ἦν ἀδιάσπαστος σύντροφος. Νῦν δὲ ἀναγκάζομαι νὰ διακόψω τὴν σειρὰν ταύτην διὰ λόγους, οὓς ἄλλοτε θέλω ἐξιστορήσει. Ὡς ἄνθρωπος πιθανῶς νὰ ὑπέπεσα εἰς λάθη, ἀλλ' οὐδεὶς ἀναμάρτητος. Ὁ σκοπός μου ἦν τὸ κοινὸν καλὸν καὶ ἡ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης διάδοσις παντὸς Ἑλληνικοῦ γράμματος, χάριν τῆς Ἑλληνικῆς εὐκλείας.»

Οἱ στόχοι τοῦ Πιπτάκη, ποῦ δηλώνονται εὐκρινῶς σὲ αὐτὸ τὸν ἀπολογισμό, φαίνονται καὶ ἀπὸ σειρὰ ἄρθρων ποῦ δημοσίευσαι μὲ τὸν τίτλο «Ὑλὴ ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων»².

Ἄν καὶ οἱ σπουδὲς ἀρχαιολογίας ἄρχισαν μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1837, στὰ χρόνια τοῦ Πιπτάκη καὶ τῶν συγχρόνων του δὲν ὑπῆρχαν εἰδικὲς σπουδὲς ἢ ἐγχειρίδια ἐπιγραφικῆς. Οἱ πρῶτοι ἀρχαιολογοῦντες ἦταν

συχνά αὐτοδίδακτοι λόγιοι, στήν καλύτερη περίπτωση μὲ καλή φιλολογικὴ κατάρτιση ποὺ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν κυρίως τὰ γλωσσικὰ καὶ σὲ κάποιο βαθμὸ καὶ τὰ πραγματολογικὰ (ἱστορικά, τοπογραφικά, θρησκευτολογικά, γλωσσικὰ) ζητήματα τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων.

Σὲ αὐτὴ τὴν πρώτη περίοδο ξεχωρίζουν ὀρισμένες μεγάλες μορφές ἀρχαιοδιφῶν, ποὺ θέτουν τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἐπιγραφικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα³. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1792-1863), ποὺ ἀναφέρθηκε ἤδη, εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴ στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ἀλλὰ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν διορισμὸ του ὡς Ἐπιστάτη τῶν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιοτήτων, εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ συλλογὴ ἐπιγραφῶν, δραστηριότητα τὴν ὁποία συνέχισε ὅταν ἀνέλαβε τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπὸ τὸ 1837 ὡς τὸ 1860 ἦταν σχεδὸν ὁ ἀποκλειστικὸς συντάκτης τῆς *Ἐφημερίδος*. Ἄν καὶ ὑστεροῦσε σὲ φιλολογικὴ παιδεία, ἀφοσιώθηκε στὴ δημοσίευση ἐπιγραφῶν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Ἀπὸ τὸ 1837 ὡς τὸ 1862, λίγο πρὶν τὸν θάνατό του, περισυνέλεξε καὶ δημοσίευσε στὴν *Ἐφημερίδα* χιλιάδες ἀθηναϊκῶν ἐπιγραφῶν, καὶ πολλὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Βοιωτία, τὴν Κέα καὶ τὴν Εὐβοία, ἐπίσης κείμενα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὴν Στερεὰ Ἑλλάδα, τὴν Κέρκυρα, τὶς Κυκλάδες, τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ μεμονωμένες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία⁴. Στὴν περίπτωση τῶν δημοσιεύσεων τοῦ Πιττάκη καὶ τῶν συγχρόνων του εἶναι ἀκριβέστερο νὰ μιλάμε γιὰ παρουσίαση ἀπογράφων τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ὄχι γιὰ ἔκδοση κειμένων. Οἱ μεταγραφές ἔχουν λάθη καὶ τὰ σχόλια εἶναι ὑποτυπώδη. Μερικὲς δημοσιεύσεις ἔγιναν ἀπὸ σχέδια ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχαν δώσει στὸν Πιττάκη καὶ τὸν Ῥαγκαβῆ ἄλλοι ἀρχαιοδίφες. Χάρη σὲ τέτοια ἀπόγραφα σώθηκαν πληροφορίες γιὰ ἀρκετὲς ἐπιγραφές ποὺ σήμερα «λανθάνουν», ἐνῶ πολλὲς φορές τὰ πρῶτα ἀπόγραφα ἔγιναν σὲ ἐποχὴ ποὺ οἱ ἐπιγραφές σώζονταν σὲ καλύτερη κατάσταση. Οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Πιττάκη ἔθεσαν τὶς βάσεις μεταξὺ ἄλλων γιὰ τὴ μελέτη τῶν λογαριασμῶν τῶν ταμιῶν, τῶν λογαριασμῶν τῶν ἑλληνοταμιῶν καὶ τοῦ φόρου τῶν συμμάχων – καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἀθηναϊκῆς

Συμμαχίας – καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Ἀττικῆς. Ἡ ἔκδοσις τῶν πρώτων τόμων τῶν *Inscriptiones Graecae* στὸ Βερολίνο ὀφείλει πολλὰ στὴν ἄσκησιν καὶ ἀνιδιοτελεῖ ἔργασίᾳ του.

Στὰ πρῶτα φύλλα τῆς *Ἐφημερίδας* (1837-1840), πρὶν συγκρουσθεῖ μὲ τὸν Πιπτάκη, παρουσίασε ἐπιγραφὰς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴ Λαμία. Τὸ ἔργο του τὸ συνέχισε μὲ τὶς *Antiquités helléniques* (Ἀθήνα 1842-1855), ὅπου παρουσίασε 2490 ἐπιγραφὰς – ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς ἐπαναδημοσίευσεν ὁ Πιπτάκης μὲ διαφορετικὰς ἀναγνώσεις.

Οἱ σημαντικότεροι διάδοχοι τοῦ Πιπτάκη στὴν ἠρωικὴ αὐτὴ περίοδο ἦσαν ὁ Ἀθανάσιος Σ. Ῥουσόπουλος, ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης καὶ ὁ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης. Ὁ Ρουσόπουλος (1823-1898), καθηγητὴς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1860-1863) καὶ Ἀρχαιολογίας (1868-1885) διαδέχθηκε τὸν Πιπτάκη στὴ σύνταξιν τῆς *Ἐφημερίδος* καὶ δημοσίευσεν στὸν τόμον τοῦ 1862 δεκάδες ἐπιγραφῶν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Βοιωτία. Ὁ Εὐστρατιάδης (1815-1888), Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων (1864-1884), εἶχε μαθητεύσει στὸν August Boeckh, τὸν ἐκδότη τοῦ *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Δημοσίευσεν σημαντικὸ ἀριθμὸ νέων ἐπιγραφῶν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Εὐβοία, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ὑπᾶτιν. Συνολικὰ 15 ἄρθρα – τὸ σύνολο τῶν ἄρθρων του στὴν *Ἐφημερίδα* ἀπὸ τὸ 1869 ἕως τὸ 1874 – εἶναι ἐπιγραφικά. Ὁ Κουμανούδης (1818-1899) εἶχε ἀποκτήσει λαμπρὴ φιλολογικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ κατάρτιση στὸ Μόναχο, Βερολίνο καὶ Παρίσι. Ἐὰν καὶ ἡ θέση του ἦταν τοῦ καθηγητῆ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον, πραγματοποίησεν σημαντικὰς ἀνασκαφὰς στὴν Ἀθήνα καὶ δημοσίευσεν πληθῶρα ἐπιγραφῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σὲ 37 ἄρθρα (1862-1890). Ξεχωρίζω μίαν ἀπὸ αὐτὰς, μὲ ἐξαιρετικὴν ἱστορικὴν σημασίαν. Εἶναι ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸ ψήφισμα τοῦ Στρατοκλῆ γιὰ ἐπιθανάτιες τιμὰς γιὰ τὸν ρήτορα Λυκούργον. Ὁ Κουμανούδης ἀναγνώρισεν ἀμέσως ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ψήφισμα ποὺ ἀναφέρεται στὸν *Βίον τοῦ Λυκούργου*, κείμενον καμπὴ στὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀρχαίων τιμητι-

κῶν ψηφισμάτων. Εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ψήφισμα βιογραφικοῦ περιεχομένου, μὲ ἰδιαίτερα ρητορικὰ χαρακτηριστικά⁵.

Πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πιπτάκη ἡ συλλογὴ καὶ δημοσίευση ἐπιγραφῶν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ὡς ὑψίστη προτεραιότητα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Τὸ 1862 ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, τότε καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ ἐπιμελητὴς τῆς *Ἐφημερίδος* συνέταξε ἐνθετες ὁδηγίες γιὰ τὴν ἄρτια δημοσίευση ἐπιγραφῶν καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ἐκμαγαίων ἐπιγραφῶν ποὺ στέλλονταν στὴν Ἑταιρεία. Τὴν ἴδια χρονιὰ γράφει⁶:

«Περιηγηθέντες μετὰ τοῦ φίλου Ἰωάννου Γ. Παπαδάκη τὸν παρελθόντα μῆνα τὴν Μεγαρίδα, Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν, συνελέξαμεν ὑπὲρ τὰς 100 ἐπιγραφάς, ὧν τινες λίαν περιέργοι καὶ ἀξιοσπούδαστοι, μετὰ λύπης δὲ εἶδαμεν πολλαχοῦ καὶ ἰδίως περὶ τὰς Θεσπιὰς καταστρεφόμενα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς ὕλη πρὸς οἰκοδόμησιν οἰκιῶν. Ὅθεν καθῆκον ἡμῶν νομίζομεν νὰ ὑπενθυμίσωμεν τοὺς ἔχοντας τὰ τέλη ὅπως φροντίσωσι περὶ τῆς διασώσεως τῶν ἀρχαιοτήτων δι' ὧν οἶδασι μέσων. Ἡμεῖς δὲ νομίζομεν συντελεστικώτατα πρὸς τοῦτο δύο μάλιστα μέσα· α) νὰ σταλῶσιν ἄνδρες ἱκανοὶ πρὸς καταγραφὴν, ἀντιγραφὴν καὶ ἀγορὰν αὐτῶν, β) μετὰ τοῦτο νὰ παραγγεληθῶσιν οἱ ἕκασταχοῦ δήμαρχοι νὰ συλλέγωσιν τουλάχιστον τὰς ἐπιγραφὰς πληρῶντες τῷ κομιστῇ αὐτῶν τόσα, ὥστε νὰ προκρίνωσι νὰ τὰς πωλῶσι μᾶλλον ἢ νὰ τὰς κατασυντρίβωσι μὲ τὴν βαρειὰν καὶ νὰ τὰς κτίζωσι. Π.χ. ἂς τεθῆ τοιοῦτός τις ὄρος· ἐπιγραφὴ ἑνὸς τετάρτου τετραγωνικοῦ μέτρου νὰ τιμᾶται πέντε δραχμῶν, ἑνὸς δὲ τετραγωνικοῦ μέτρου οὔσα, τεσσαράκοντα δραχμῶν. Οὕτω νομίζομεν ὅτι ὑπὸ γε τῆς ἐπιθυμίας τοῦ κέρδους πᾶς τις θὰ προκρίνη νὰ τὰς πωλῆ μᾶλλον ἢ νὰ τὰς καταστρέφη. Ἄλλως δέ, διὰ συμβουλῶν, ἀπειλῶν καὶ τιμωριῶν, ἐπεδείχθη ὅτι δὲν αἴρεται τὸ κακόν».

Αὐτὸ ποὺ ὁ Ρουσόπουλος δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει τὸ 1862, ὅταν ἡ συλλογὴ ἐπιγραφῶν συνοδευόταν ἀπὸ τὴν ταχύτατη δημοσίευσή τους, ἦταν ὅτι ἐνάμιση αἰὼνα ἀργότερα τὸ κακὸ ποὺ δὲν αἴρεται «διὰ συμβουλῶν, ἀπειλῶν καὶ τιμω-

ριῶν» εἶναι τὸ νὰ μένουν ἐπιγραφές ἀδημοσίευτες ἐπὶ δεκαετίες.

Ἡ συμβολὴ τῆς *Ἐφημερίδας* στὴν ἐπιγραφικὴ αὐτὴ τὴν ἥρωικὴ ἐποχὴ δὲν μετράται μόνο σὲ ἀριθμούς δημοσιευμένων κειμένων⁷. Ἦταν οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴ συνειδητοποίηση τῆς σημασίας πὺ ἔχει ἡ συλλογὴ καὶ δημοσίευση ἀκόμα καὶ τοῦ μικρότερου θραύσματος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμφανὴ ἢ ὄχι σημασία του. Ἡ ἐπιγραφικὴ δὲν ἦταν ποτὲ «κυνήγι θησαυρῶν». Ὁ Κουμανούδης λόγου χάριν δημοσίευσε καὶ ἐνσφράγιστα ἀγγεῖα μὲ λατινικὲς ἐπιγραφές. Ὅταν ἀναφερόμαστε στὴν «ἐπιγραφικὴ» ἀόριστα ὑποσυνείδητα ἐννοοῦμε τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους ὡς τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα, ξεχνώντας τὴν πληθώρα τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν, ἰδίως στὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες (Κόρινθο, Δῖον, Φιλίππους). Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀργότερα στὴν *Ἐφημερίδα* πρωτοδημοσιεύθηκε ἱκανὸς ἀριθμὸς λατινικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Βάση (1907) καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Φώτιο Πέτσα (1950-51).

Ἡ ταχύτατη ἀνάπτυξη τῶν ἐπιγραφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν κατὰ τὴν «ἥρωικὴ περίοδο» συνοδεύτηκε ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν ἢ ἡμιεπιστημονικῶν περιοδικῶν. Παράλληλα, πολὺ συχνὰ ἐπιγραφές δημοσιεύονται σὲ εἰδικὰ συγγράμματα, ἐφημερίδες καὶ τοπικὰ περιοδικά. Ἔτσι ἡ *Ἐφημερίδα* ἀπέκτησε πληθώρα «συναγωνιστῶν» στὴ συλλογὴ ἐπιγραφικῶν κειμένων. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴ βιβλιογραφία δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν πὺ συνέταξε γιὰ τὴν *Ἐφημερίδα* τὸ 1870 ὁ Στέφανος Κουμανούδης – ἴσως νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία πὺ δημοσιεύθηκε ποτέ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα*, ἡ βιβλιογραφία ἑλληνικῶν ἐκδόσεων περιλαμβάνει τὴ συλλογὴ κειμένων στὶς *Antiquités helléniques* τοῦ Ἀλεξάνδρου Ῥίζου Ῥαγκαβῆ (Ἀθῆναι 1842-1855) καὶ κυρίως περιοδικὰ καὶ ἡμερήσιες ἐφημερίδες (*Ἀθηνᾶ*, *Σενέκδημος*, *Φιλίστωρ*, *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, *Αἰγναία*, *Ἴόνιος Ἀνθολογία*, *Φιλόπατρις*, *Πανδώρα Ἀθηνῶν*, *Χρυσάλλης Ἀθηνῶν*, *Ἐφημερὶς Φιλομαθῶν*, *Παλιγγενεσία Ἀθηνῶν*, *Φωνὴ τοῦ Λαοῦ*, *Ἀυγὴ Ἀθηνῶν*, *Ἐθνο-*

φύλαξ Ἀθηνῶν, *Courrier d'Athènes*). Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης ἀπὸ τὸ 1863 ἕως τὸ 1870 δημοσίευσε 354 ἐπιγραφὰς σὲ ἡμερήσιες ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ἐκδόσεις ἄλλες ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα*. Παρ' ὅλα αὐτὰ κατὰ τὴν πρώτην πενηκονταετία τῆς κυκλοφορίας τῆς ἡ *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* παρέμεινε τὸ σημαντικότερο ὄργανο παρουσίας νέων ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων διεθνῶς.

Μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (1881) διευρύνθηκαν τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ μαζί τους οἱ δυνατότητες τῶν ἑλλήνων ἀρχαιοδιφῶν νὰ συλλέγουν ἐπιγραφὰς. Μὲ τὸν διορισμὸ τοῦ Παναγῆ Καββαδία (1850-1928) στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τὸ 1885 ἐπικεφαλῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας βρέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἕνας ἀρχαιολόγος μὲ εἰδικὰ σπουδὰς. Μὲ τὸν Καββαδία καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαιολόγους τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Χρῆστος Τσουντας, ὁ Βασίλειος Λεονάρδος καὶ ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης, ἐγκαινιάζεται μίαν νέα μεγάλη περίοδος καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευνα καὶ γιὰ τὴν ἐπιγραφικὴν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*. Ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἐπιγραφικὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδρυση τὸ 1885 τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

Ἄν καὶ οἱ ἐπιγραφὰς τῆς Ἀθῆνας καὶ γενικότερα τῆς Ἀττικῆς συνέχισαν νὰ ἔχουν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος, ἡ ἐπέκταση τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας ὀδήγησε καὶ στὴν ἄνοδο τῶν ἐπιγραφικῶν ἐρευνῶν καὶ σὲ ἄλλες περιοχάς, κυρίως στὴ Θεσσαλία⁸. Γιὰ σύντομο διάστημα δημοσιεύονται καὶ ἀρκετὲς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία – ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Μιχαῆλ καὶ Νικήτα Χαβιαρᾶ, ποὺ δραστηριοποιήθηκαν στὴ Ρόδο καὶ τὴ ροδιακὴ Περαιὰ ἀπὸ τὸ 1907 ἕως τὸ 1922⁹. Γενικά, ἡ *Ἐφημερίδα* δημοσίευσε ἐπιγραφὰς ἀπὸ κάθε γωνιὰ ἑλληνικῆς γῆς, κυρίως ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα (Βοιωτία, Πελοπόννησο, Στερεὰ Ἑλλάδα) καὶ τὰ νησιά, λιγότερο ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἐλάχιστες ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο.

Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὴ δεύτερη – καὶ τελευταία – μεγάλη περίοδο ἐπιγραφικῶν δημοσιευμάτων στὴν *Ἐφημερίδα*, ποὺ παρὰ τὶς διακοπὰς λόγῳ τῶν ἀλλεπάλληλων πολέμων

διαρκεί ὡς τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἑκατονταετίας τὸ 1937, εἶναι ὁ λεπτομερέστερος σχολιασμὸς καὶ ἡ ἱστορική ἀξιοποίηση τῶν δημοσιευομένων κειμένων. Αὐτὴ τὴν πενηκονταετία ἡ παρουσία τῆς ἐπιγραφικῆς στὴν *Ἐφημερίδα* κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Παναγῆ Καββαδία, Στεφάνου Δραγούμη, Βασιλείου Λεονάρδου καὶ Ἀπόστολου Σ. Ἀρβανιτόπουλου.

Ὁ Καββαδίας, Γενικὸς Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων (1885-1909), καθηγητὴς Ἀρχαιολογίας (1904-1922) καὶ γραμματέας τῆς Ἐταιρείας, πραγματοποίησε ἀνασκαφές κυρίως στὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴν Ἐπίδαυρο, ἀπ' ὅπου καὶ προέρχονται οἱ περισσότερες ἐπιγραφές πού παρουσίασε στὴν *Ἐφημερίδα* σὲ 15 ἄρθρα (1883-1918). Ὁ Δραγούμης, νομικὸς καὶ πολιτικός, γιὰ σύντομο διάστημα πρωθυπουργὸς τὸ 1910 καὶ πατέρας τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη, εἶχε ἄρτια φιλολογικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ κατάρτιση καὶ δημοσίευε τακτικὰ στὴν *Ἐφημερίδα*, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιόδους κατὰ τὶς ὁποῖες κατεῖχε κυβερνητικὲς θέσεις. Δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ ἄρθρα του εἶναι ἀμιγῶς ἐπιγραφικά, ἀφιερωμένα κυρίως στὴν ἐπιγραφικὴ τῆς Ἀττικῆς (1884-1915). Ὁ Λεονάρδος δημοσίευσε μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν σὲ 27 ἄρθρα (1885-1926). Οἱ ἐπιγραφές προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές του στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπό¹⁰, καὶ συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς λατρείας του, ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν. Ὁ σημαντικότερος ἐπιγραφικὸς αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος, συντάκτης καὶ ἐγχειριδίου ἐπιγραφικῆς. Ἀπὸ τὸ 1905 ἕως τὸ 1926 δημοσίευσε στὴν *Ἐφημερίδα* 24 ἐπιγραφικὲς μελέτες, τὶς περισσότερες στὴν περίοδο 1910-1917, ἀφιερωμένες κυρίως στὴ Θεσσαλία.

Ἄλλοι σημαντικοὶ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι καὶ ἐπιγραφικοὶ αὐτῆς τῆς περιόδου μὲ τακτικὲς δημοσιεύσεις στὴν *Ἐφημερίδα* – μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ πού ἐμφανίζονται στοὺς τόμους της – εἶναι ὁ Κυριάκος Μυλωνᾶς (1873-1903), ὁ Δημήτριος Φίλιος (1883-1906), ὁ Σπυρίδων Βάσης (1884-1911), ὁ Βαλέριος Στάης (1887-1899), ὁ Ἀνδρέας Σκιᾶς (1890-1917), σημαντικὸς μελετητής, ὅπως καὶ ὁ Φίλιος, τῶν ἐπιγραφῶν τῆς

Ἐλευσίνας, ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης (1897-1911), μὲ σημαντικὲς συμβολὲς στὴν ἐπιγραφικὴ τῆς Εὐβοίας ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Παπαβασιλείου (1901-1913), ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος (1904-1936) τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιγραφικὴ δράση ἐντοπίζεται κυρίως στὴ Βοιωτία καὶ Φωκίδα¹¹, ὁ Ἀντώνιος Χατζῆς (1908-1930), στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε μεταξὺ ἄλλων τὴ δημοσίευση ἱερῶν νόμων ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα, ὁ Δ. Εὐαγγελίδης (1911-1956) ποὺ παρουσίασε ἐπιγραφὰς τῆς Δωδώνης, ὁ φιλόλογος Πέτρος Παπαγεωργίου (1911-1913)¹², καὶ ὁ Ν. Γιαννόπουλος συλλέκτης κυρίως θεσσαλικῶν ἐπιγραφῶν (1913-1935). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καθιερόνεται καὶ οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς ὡς ἰδιαίτερος κλάδος καὶ αὐτὸ ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴ δημοσίευση βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Βέη τὸ 1911¹³.

Ἡ πληθώρα τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ πρωτοδημοσιεύονταν κάτω ἀπὸ γενικοὺς τίτλους, ὅπως λόγου χάριν «Θεσσαλικά ἐπιγραφαί», ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν διακρίνουμε εὐκόλα τὴν ἱστορικὴ σημασία τῶν κειμένων. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα παραδείγματα. Στὸ ἄρθρο «Ἐρετρικὰ ἐπιγραφαί», ὁ Κ. Κουρουνιώτης δημοσιεύει μίαν σύμβαση μεταξὺ τῶν ἐπαγγελματιῶν τοῦ θεάτρου καὶ τῶν εὐβοϊκῶν πόλεων, ἡ ὁποία ἐκθέτει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν *τεχνιτῶν* κατὰ τὴ συμμετοχὴ τους σὲ ἀγωνιστικὲς γιορτές (περ. 294-288 π.Χ.)¹⁴. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἔχει θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῶν δραματικῶν παραστάσεων στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ δίκαιο¹⁵. Στὸ ἴδιο ἄρθρο βρίσκουμε ἐκτενέστατα θραύσματα καταλόγου πολιτῶν τῆς Ἐρέτριας (9-25 ἀρ. 2-6, περ. 290 π.Χ.) μὲ ἀναφορὰ τοῦ δήμου στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν. Τὰ κείμενα αὐτά, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀνάλογα εὐρήματα, ἀποτελοῦν τὴ σημαντικότερη πηγὴ μας γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἐρέτριας σὲ δήμους καὶ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα συζητοῦνται μέχρι τὶς μέρες μας, χωρὶς νὰ ἔχουν λυθεῖ ὅλα τὰ σχετικὰ προβλήματα¹⁶. Ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐκ Κύπρου» τοῦ Δημητρίου Πιερίδη εἶναι τὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν γυμνασίαρχο τῆς Λαπῆθου Ἄδραστο (29 μ.Χ.), μίαν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγὲς γιὰ τὴν

πρώιμη αυτοκρατορική λατρεία στην Κύπρο¹⁷. Ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης δημοσίευσε τὸ 1869 τὴ σύμβαση ἀνάμεσα στὴν Ἐρέτρια καὶ τὸν Χαιρεφάνη γιὰ τὴν ἀποξήρανση τῆς «ἐν Πτέχαις» λίμνης (τέλη 4ου π.Χ. αἰώνα) μὲ ἐκτενὴ τοπογραφικὰ σχόλια¹⁸. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας τεχνολογίας, τοῦ δικαίου καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ συνεχίζει νὰ εἶναι τὸ βασικὸ κείμενο γιὰ τὴ μελέτη ἀρχαίων ἀποξηραντικῶν μέτρων¹⁹. Ὁ «Λοκρικὸς θεσμός», τὸν ὁποῖο δημοσίευσε τὸ 1924 ὁ Ν. Παπαδάκις καὶ ἔγινε γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομά του («bronze Papadakis»), εἶναι μία ἀπὸ τὶς γνωστότερες ἀλλὰ καὶ πιὸ προβληματικὲς ἐπιγραφὲς νομικοῦ περιεχομένου τῆς ἀρχαϊκῆς Ἑλλάδας· προέρχεται μάλλον ἀπὸ τὴ Ναύπακτο καὶ περιλαμβάνει ρυθμίσεις γιὰ τὴ διανομὴ γαιῶν καὶ τὴν παρουσία ξένων ἐπιούκων μάλλον κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς πολέμου²⁰. Ἕνα ἄλλο ἐρευνητικὸ ἀντικείμενο μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, ἡ πρόσκληση ἀπὸ πόλεις ξένων δικαστῶν, ἔλαβε μεγάλη ὄθηση ἀπὸ τὴ δημοσίευση σχετικῶν θεσσαλικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Σ. Ἀρβανιτόπουλο²¹, καὶ στὸν ἴδιο ἐπιγραφικὸ ὀφείλουμε καὶ τὴ δημοσίευση δεκάδων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία²². Πολλὰ θραύσματα τοῦ διατάγματος τῶν τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ ἔχουν δημοσιευθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν *Ἐφημερίδα* (1899, 1902, 1967, 1992) καὶ συνέβαλαν στὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς κειμένου, πὺν διαρκῶς ἐμπλουτίζεται μὲ νέα ἀποσπάσματα. Τέλος, μεγάλη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς *Ἐφημερίδος* στὴ δημοσίευση «ιερῶν νόμων», ὅπως τὰ ἀττικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν Βενδιδείων²³.

Ἄν καὶ ἡ κυρίως συμβολὴ τῆς *Ἐφημερίδας* συνίσταται στὴ δημοσίευση χιλιάδων νέων κειμένων (συνήθως μὲ γενικοὺς τίτλους ὅπως «Ἐπιγραφικά», «Ἐπιγραφαὶ ἐκ ...» κλπ.), δὲν θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ παραβλέψουμε καὶ ὀρισμένες, ὄχι πολλές, συστηματικὲς μελέτες, ὅπως προσωπογραφικὲς μελέτες καὶ ἓνα συνοπτικὸ κείμενο γιὰ τὶς γραπτὲς στῆλες τῶν Παγασῶν τοῦ Ἀρβανιτόπουλου²⁴, ἀλλὰ καὶ μελέτες ἀφιερωμένες σὲ ἐπιγραφικὰ σύνολα πὺν συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἔρευνα –

π.χ. ἡ μελέτη τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου, «Ἀρκαδικὸ ἔρμαϊ» ἀποτελεῖ καὶ σήμερα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μελέτη τῶν λεγόμενων *ἀργῶν λίθων*²⁵.

Ἡ παρουσίαση νέου ὑλικοῦ ἦταν ταχύτατη. Τὸ 1899 ὁ Βαλέριος Στάης δημοσίευσε κείμενο 100 στίχων μὲ ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ ποῦ εἶχε βρεθεῖ μόλις δύο μῆνες νωρίτερα στὴν Αἴγαιρα, συνοδευόμενος τὴν ἔκδοση μὲ λεπτομερῆ ὑπομνηματισμό²⁶.

Ἐνδεικτικὴ τοῦ διεθνοῦς κύρους τῆς *Ἐφημερίδας* ὡς ὀργανοῦ ἐπιγραφικῶν μελετῶν ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου εἶναι καὶ ἡ παρουσία ἀρκετῶν ἄρθρων ἀπὸ διαπρεπεῖς ξένους ἐπιγραφικούς καὶ ἱστορικούς, ὅπως οἱ Emanuel Löwy (1885), Habbo Gerhard Lolling (1888, 1890, 1893), Adolph Wilhelm (1890-1937), Théodore Homolle (1894), Pierre Perdrizet (1896), Marcus Niehuhr Tod (1904), Friedrich Hiller von Gaertringen (1907, 1910, 1911, 1914, 1923, 1925/26, 1937), Ernst Ziebarth (1907), Johannes Kirchner (1909, 1937), Johannes Sundwall (1909) Günther Klaffenbach (1927/28, 1937), Werner Peek (1931), Rudolf Herzog (1937) καὶ Benjamin Meritt (1924, 1925/26, 1968, 1973, 1978)²⁷.

Ἔτσι, κατὰ τὴν πρώτη ἑκατονταετία τῆς (1837-1937) ἡ *Ἐφημερίδα* ὄχι ἀπλῶς δημοσίευε τακτικὰ ἐπιγραφές καὶ ἐπιγραφικὲς μελέτες, ἀλλὰ φιλοξένησε στὶς σελίδες τῆς μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη περιοδικὴ ἔκδοση διεθνῶς, διαδραματίζοντας στὴν ἐπιγραφικὴ σημαντικότερο ρόλο ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ὄργανα τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς (*Bulletin de Correspondence Hellénique*), τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts/Athener Abteilung*) καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν (*Hesperia*), τῶν ὁποίων οἱ ἀνασκαφές στὴ Δῆλο, τοὺς Δελφούς, τὴν Ὀλυμπία, τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου καὶ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας πραγματοποιοῦνταν σὲ χώρους μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων.

Μέχρι τὸ τέλος τοῦ Μεσοπολέμου ἡ ἐπιγραφικὴ εἶχε κάνει μεγάλα ἄλματα καὶ εἶχε καθιερωθεῖ ὡς εἰδικὸς κλάδος. Ἦδη

τὸ 1860, ὅταν ἡ δημοσίευση τοῦ συντάγματος τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας, τῶν νησιῶν καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας τέθηκε σὲ νέα βάση μὲ τὴν ἴδρυση τῶν *Inscriptiones Graecae*, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀλλάζουν καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιγραφῶν καὶ οἱ συνθῆκες γιὰ τὴ μελέτη τους. Κατ' ἀρχὴν, πολλὲς ἐπιγραφές ἰδίως ἀπὸ θέσεις μὲ πληθῶρα εὐρημάτων ὅπως ἡ Ὀλυμπία, οἱ Δελφοί, ἡ ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ ἡ Δῆλος, δημοσιεύονται σὲ εἰδικές σειρές καὶ συντάγματα²⁸. Ἀπὸ τὸ 1888 ἡ *Revue des Études Grecques* φιλοξενεῖ ἓνα «Ἐπιγραφικὸ Δελτίο» (*Bulletin épigraphique*). Τὴν ἴδια χρονία ἰδρύθηκε ἡ *Année épigraphique* καί, ἂν καὶ θὰ περάσουν χρόνια μέχρι τὴν ἔκδοση τοῦ *Supplementum Epigraphicum Graecum* (ἀπὸ τὸ 1922 καὶ ἐξῆς), στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ἐπιγραφικὴ ἦταν ὀρατὴ ὡς χωριστὸς κλάδος μὲ ἐξειδικευμένους ἐρευνητές. Στὸν τόμο τῆς *Ἐφημερίδος* τοῦ 1912, στὶς σελίδες ποὺ προηγοῦνται τοῦ κυρίως κειμένου, ὑπάρχει «Ἐπιγραφικὸν πιττάκιον», μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν παρουσίαση ἐπιγραφικῶν κειμένων· αὐτὸ ἔγινε 20 χρόνια πρὶν συμφωνηθεῖ στὸ Leiden τὸ 1931 ἡ χρῆση ὁμοιογενοῦς συστήματος διακριτικῶν σημείων γιὰ τὴν ἔκδοση ἐπιγραφῶν καὶ παύρων – ὀρισμένες «αἰρετικὲς» ἐθνικὲς σχολές ἐπιγραφικῆς συνεχίζουν νὰ τὸ ἀγνοοῦν. Τὸ 1929 ὁ Ἀρβανιτόπουλος ἴδρυσε τὸ περιοδικὸ *Πολέμων: Ἀρχαιολογικὸν περιοδικόν* (1929-1965), ποὺ παρὰ τὸν τίτλο του εἶχε κυρίως ἐπιγραφικὴ ὕλη, καὶ τὸ 1939 κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο εἰδικὸ ἐπιγραφικὸ περιοδικὸ (*Epigraphica: rivista italiana di epigrafia*).

Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐξειδίκευσης ἔγιναν ὀρατὲς στὴ μεταπολεμικὴ περίοδο. Ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων παραμένει ἐξαιρετικὰ ὑψηλός, μειώνεται δραματικὰ ἡ παρουσία τους στὴν *Ἐφημερίδα*. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ ὅτι τὴν περίοδο 1883-1938 δημοσιεύθηκαν περίπου 270 ἄρθρα μὲ ἀμιγῶς ἢ κυρίως ἐπιγραφικὸ περιεχόμενο, ἐνῶ στὰ σαράντα χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ὁ ἀριθμὸς μειώνεται σὲ μόλις 90, γιὰ νὰ μειωθεῖ κι ἄλλο στὴ συνέχεια – μόλις 17 τὴν τελευταία 25ετία (1985-2011)²⁹. Ὁ σημαντικότερος λόγος εἶναι ὅτι ὅσο ἡ ἐπι-

γραφική γινόταν αντικείμενο αúξανóμενης éξειδίκευσης και γινόταν εúδιάκριτος ó διαχωρισμός της áπο τήν áρχαιολογία και τήν κλασική φιλολογία, ή δημοσίευση και μελέτη éπιγραφών γινόταν κυρίως σέ éπιστημονικά óργανα áλλα áπο τά γενικοú περιεχομένου áρχαιολογικά και áρχαιογνωστικά περιοδικά. Έτσι πολλαπλασιάσθηκε και συνεχίζει νά αúξάνει ó áριθμός ειδικοών éπιγραφικοών περιοδικών, και διεθνώς (*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* áπο τó 1967, *Chiron* áπο τó 1971, *Tyche* áπο τó 1986, *Minima Epigraphica et Papyrologica* áπο τó 1998) και στή χώρα μας με τήν éκδοση του *λόρου* áπο τó 1983 και τών *Τεκμηρίων* áπο τó 1995. Αυτό εἶχε ως áποτέλεσμα νά μειωθοúν δραματικά οἱ éπιγραφικές δημοσιεύσεις σέ όλα τά áρχαιολογικά και áρχαιογνωστικά περιοδικά γενικοú περιεχομένου. Έπιγραφές πού τόν 19ο αἰώνα θά δημοσιεύονταν στήν *Έφημερίδα* λίγο μετά τήν εúρεσή τους, πρωτοπαρουσιάζονται πλέον στά *Πρακτικά* (π.χ. οἱ éπιγραφές τοú Ραμνοúντος και τῆς Μεσσήνης), στό *Άρχαιολογικό Δελτίο* (κυρίως θεσσαλικές éπιγραφές), στό *Άρχαιολογικό Έργο στή Μακεδονία και Θράκη* και μερικές φορές σέ τοπικά περιοδικά (π.χ. τó *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* και τά *Κρητικά Χρονικά*). Με τήν ίδρυση τοú *Κέντρου Έλληνικῆς και Ρωμαϊκῆς Αρχαιότητας* στό Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών δημιουργήθηκε στήν Ελλάδα éνα éιδικό κέντρο για τήν έρευνα τών éπιγραφών κυρίως τοú βορειοελλαδικοú χώρου. Η Έλληνική Έπιγραφική Έταιρεία áποτελεἶ éναν áλλο πόλο éπιγραφικῶν έρευνῶν. Επίσης πολλές éπιγραφές δημοσιεύονται πλέον σέ τοπικά συντάγματα³⁰. Με τήν αναβίωση τών *Inscriptiones Graecae* τῆ δεκαετία τοú '90, με συμμετοχή και Έλλήνων éπιγραφικῶν τῆς νεώτερης γενιάς, πολλές νέες éπιγραφές, π.χ. τών Άθηνῶν, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Ίκαρίας και τῆς Κῶ, δημοσιεύονται στό σύνταγμα αυτό.

Κατά τήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο οἱ βασικοἱ συντάκτες éπιγραφικῶν áρθρων ἦταν οἱ Μαρκέλλος Μιτσός (1950-1980), με πολυάριθμες δημοσιεύσεις κυρίως σχετικές με éπιγραφές τῆς Άθήνας (ιδίως με τοús éφηβικοús καταλόγους) και τῆς Έπιδαύρου, και Εúθύμιος Μαστροκώστας (1952-

1967), καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ Βασίλειος Πετράκος μὲ παρουσιάσεις ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τὸν Ραμνούντα, ὁ Ἡλίας Καπετανόπουλος, πού ἀσχολήθηκε ἰδίως μὲ τὴν ἐπιγραφικὴ τῆς ρωμαιοκρατούμενης Ἀθήνας, καὶ ὁ Γεώργιος Σταϊνχάουερ, πού παρουσίασε νέες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Λακωνία καὶ τὴν Ἀττικὴ. Τὴν περίοδο 1966-1979 ἡ *Ἐφημερίδα* φιλοξένησε καὶ 7 ἐπιγραφικὲς μελέτες τοῦ μεγίστου ἐπιγραφικοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τοῦ Louis Robert.

Ἄν καὶ μειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφικῶν ἄρθρων, εἶναι ὑψηλὴ ἡ ποιότητα τῶν ἐκδόσεων καὶ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ, ἐνῶ ὀρισμένα κείμενα συγκαταλέγονται στὰ σπουδαιότερα καὶ πιὸ πολυσυζητημένα εὐρήματα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν ἐπιγραφή μὲ βιογραφία τοῦ Ἀρχιλόχου ἀπὸ τὸ Ἀρχιλόχειο τῆς Πάρου, ἡ ὁποία μᾶς χάρισε δεκάδες στίχων τοῦ ἀρχαϊκοῦ ποιητῆ καὶ τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ Νικόλαος Κοντολέων τὸ 1952³¹, τὰ ὄρφικὰ ἐλάσματα τῆς Κρήτης πού δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Βερδελεῆ τὸ 1954 καὶ ἓνα ἰδιαίτερης σημασίας ἔμμετρο κείμενο ἀνάλογου περιεχομένου ἀπὸ τὴ Φερές³², μίᾶ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή τῆς Κερκύρας πού μαρτυρεῖ δικαιοπραξίες μεταξὺ γυναικῶν³³, καὶ τὸ ἀρχαϊκὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ Μνασιθείου ἀπὸ τὴν Ἀκραίφια (περ. 520 π.Χ.), σὲ στήλη μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ γλύπτη Φιλούργου³⁴. Σημειῶνω ἐπίσης καὶ ἓνα μικρὸ μόνο σημείωμα τοῦ μεγάλου ἀρχαιογνώστη Σπυρίδωνος Μαρινάτου μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσίευση ἐπιγραφῶν πού μαρτυροῦν τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Ἐλάστορος στὴν Πάρο. Ὁ Μαρινᾶτος διατύπωσε τὸ 1951 τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆ, συγγενὴς μὲ τοῦ χθόνιου Διὸς Μειλιχίου, θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ θεοῦ ὡς διώκτη ὄσων ἐνέχονται σὲ ἀνθρωποκτονίες. Ἡ ὑπόθεση αὐτῆ ἐπιβεβαιώθηκε τὸ 1994 ὅταν δημοσιεύθηκε ὁ ἱερὸς νόμος ἀπὸ τὴν Σελινούντα³⁵.

Ἡ σημαντικότερη ἐξέλιξη εἶναι ἡ αὐξανόμενη σημασία τῆς ἀρχαίας ἱστορίας σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη ἑκατονταετία τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἀρχαία ἱστορία βρισκόταν παραδοσιακὰ στὴ σκιά τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς φιλολογίας καὶ ἡ παρου-

σία της στις σελίδες τῆς *Ἐφημερίδος* ἦταν ἀσήμαντη. Βεβαίως ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἡ ἱστορική τοπογραφία καὶ ἡ νομισματική, ποὺ ἐκπροσωποῦνται ἐπαρκῶς στὴν *Ἐφημερίδα*, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν κλάδοι τῆς ἀρχαίας ἱστορίας³⁶, ἀλλὰ ἐπιπίπτουν καὶ στὴν ἀρμοδιότητα τῶν ἀρχαιολόγων. Τὰ ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦν σὲ ζητήματα πολιτικῆς ἱστορίας εἶναι ἐλάχιστα, καὶ σχεδὸν πάντοτε εἶχαν ὡς ἀφετηρία τους ἐπιγραφικὰ κείμενα. Μεταπολεμικά, καὶ ἰδιαίτερα τὰ τελευταῖα 30 χρόνια, ἡ ἀρχαία ἱστορία ἔχει ἀναπτυχθεῖ πολὺ δυναμικά. Ἄν καὶ ἡ *Ἐφημερίδα* δὲν ἔγινε ποτὲ σημαντικό ἐπιστημονικὸ ὄργανο γι' αὐτὸ τὸν κλάδο, ὥστόσο βρίσκουμε ἀρκετὲς μελέτες εἴτε ἀφιερωμένες στὴ συστηματικὴ ἀντιμετώπιση ἐπιγραφικῶν συνόλων, ὅπως ἡ μελέτη τῶν Ἀθανασίου Ριζάκη καὶ Ἰωάννη Τουράτσογλου, «Mors Macedonica. Ὁ θάνατος στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς Ἄνω Μακεδονίας»³⁷, εἴτε σὲ ἱστορικὰ ζητήματα ἰδίως τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ ἐπανίδρυση τῆς Κορινθιακῆς Συμμαχίας ἀπὸ τοὺς Ἀντίγονο Μονόφθαλμο καὶ Δημήτριο Πολιορκητὴ³⁸, ὁ Χρεμωνίδειος πόλεμος³⁹, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Συμμαχία τοῦ Ἀντίγονου Δώσωνα⁴⁰.

175 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐπιγραφικὴ δημοσίευση στὴν *Ἐφημερίδα* καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ καὶ ἓνα περιοδικὸ σύγγραμμα γενικοῦ ἀρχαιογνωστικοῦ περιεχομένου βρίσκονται μπροστὰ σὲ νέες προκλήσεις. Ὁ βασικὸς στόχος τῆς ἐπιγραφικῆς δὲν ἔχει ἀλλάξει: εἶναι ἡ παρουσίαση ἔγκυρων ἐκδόσεων κειμένων ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἀπὸ κάθε ἐκπρόσωπο τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ ἐξειδίκευση ἔχει βελτιώσει τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ στόχου – τὴν ἔκδοση κειμένων – καὶ ἔχει πρὸς τὸ παρὸν σώσει τὶς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ γίνουν ἀντικείμενο παραεπιστημονικῆς πατριδοκαπηλείας, ὅπως ἄλλες πηγές –, ἔχει κάνει δυσκολότερη τὴν χρῆση ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοὺς μὴ εἰδικούς. Τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ἐπιγραφικοὶ θεραπεύουν αὐτὸν τὸν κλάδο ὡς ἓνα εἶδος μυστηριακῆς λατρείας μὲ τοὺς ἱεροφάντες καὶ τοὺς μύστες τῆς καὶ συνεχίζουν μίαν κακὴ παράδοση ἐπιθετικότητας, χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ διόρθωση μιᾶς ἐσφαλμένης ἀνάγνωσης ἢ συμ-

πλήρωσης καὶ τὸν χλευασμὸ ἐκείνου ποὺ τὴν ἔκανε, κάνει τὴν ἐπιγραφικὴ σχετικὰ ἀπρόσιτη. Τὰ διακριτικὰ σύμβολα καὶ ἡ ἐξειδικευμένη ὀρολογία λειτουργοῦν κατὰ κάποιο τρόπο ὡς ἀποτροπαϊκὰ σύμβολα ποὺ προειδοποιοῦν: *ἀμύνητος μὴ εἰσίτω*. Ὅμως ἀκριβῶς λόγῳ τῆς καθολικῆς σημασίας τῶν ἐπιγραφῶν ὁ ἀπώτατος στόχος τῆς ἐπιγραφικῆς εἶναι νὰ γίνεи σὲ τέτοιο βαθμὸ κοινὸ κτῆμα κάθε ἐρευνητῆ τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν ὥστε νὰ εἶναι περιττὴ ἡ ὑπαρξὴ της ὡς χωριστοῦ κλάδου.

Οἱ προκλήσεις γιὰ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* ἔχουν δύο πηγές: τὴ δραματικὴ αὔξηση τῶν ἀρχαιογνωστικῶν περιοδικῶν καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ παρέχουν νέες τεχνολογίες. Στους νέους καιροὺς ἓνα ἀρχαιογνωστικὸ περιοδικὸ γενικῆς ὕλης δὲν νοεῖται νὰ εἶναι κυρίως ὄργανο δημοσίευσης νέου ὕλικου. Ἡ οὐσιαστικὴ του προσφορὰ εἶναι τὸ νὰ δίνει κατευθύνσεις στὴν ἔρευνα, ἄλλοτε μὲ τὴ δημοσίευση εὐρημάτων ιδιαίτερης σημασίας, ἄλλοτε μὲ τὴν παρουσίαση γενικῶν συνόλων, ἄλλοτε μὲ ἄρθρα ποὺ ἀντιμετωπίζουν εὐρύτερα ἐρωτήματα ἢ περιέχουν μεθοδολογικοὺς προβληματισμούς. Στὴν ἰδανικὴ περίπτωση ὁ μελλοντικὸς ἀναγνώστης τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* θὰ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ τὴν διαβάσει ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία σελίδα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικότητα τῆ δικῆ του ἢ τοῦ συγγραφέα ἐνὸς ἄρθρου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

1. Σελ. 1-38, 52-118, 121-173, 177-185, 191-199, 206-245, 252-262.

2. *AE* 1852, φύλλο 30, 644-664· 1853, φύλλο 34, 935-940· 1854, φύλλο 38, 1214· 1856, φύλλο 38, 1214· 1856, φύλλο 42, 1435· 1858, φύλλο 48, 1707· φύλλο 50, 1808-1810· φύλλο 52, 1910.

3. Γιὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Πιττάκη καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαιολόγους καὶ ἐπιγραφικοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὴ συνέχεια βλ. Β. Χ. Πετράκος, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἀνασκαφές 1837-2011, *Ὁ Μέντωρ* 100, 2011.

4. Βλ. τὸν τόμο *Περιεχόμενα Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1837-2011 (Α' Ἐπερίοδος)* (Ἀθήναι 2011) 31-48. Ὡς τὸ 1860 εἶχε δημοσιεύσει 4158 κείμενα κάθε εἶδους. Μετὰ τὴν ἐπανεκδόση τῆς *Ἐφημερίδος* τὸ 1862 συνέχισε τὸ ἔργο του, ἀκολουθώντας γιὰ κάποιο διάστημα συνεχῆ ἀρίθμηση (μέχρι τὸν ἀριθμὸ 4209). Στὴ συνέχεια οἱ ἐπιγραφές τῆς Β' περιόδου τῆς *Ἐφημερίδος*, ποὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τοὺς Πιπτάκη, Ἀθανάσιο Ῥουσόπουλο, Στέφανο Κουμανούδη καὶ Δ. Σεμιτέλο ἔχουν τὴ δική τους ἀρίθμηση. Ἡ τελευταία ἐπιγραφή ποὺ παρουσιάζει ὁ Πιπτάκης εἶναι ὁ ἀρ. 220, στὸ 10ο τεύχος τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1863, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του.

5. Τὸ πλήρες κείμενο δημοσιεύεται στὶς *IG II² 457*. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν [Πλούταρχο], *Βίος Ἰ ρήτορων* V 852 e. Γιὰ τὴ σημασία του στὴν ἐξέλιξη τῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων βλ. A. Chaniotis, *Affective Epigraphy: Emotional Display in Public Inscriptions of the Hellenistic Period*, *Mediterraneo Antico* (ὑπὸ ἔκδοση).

6. Ποικίλα, *AE* 1862, στ. 219.

7. Γιὰ διάφορους λόγους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιασθοῦν ἐδῶ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα καὶ στατιστικὲς σχετικὰ μὲ τὰ ἐπιγραφικὰ περιεχομένου δημοσιεύματα στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*. Πρῶτον, πολλές φορές ἐπιγραφές παρουσιάζονται σὲ χρονικὰ ἀνασκαφῶν, μαζὶ μὲ ἄλλα εὐρήματα. Δεύτερον, ἄρθρα μὲ γενικοὺς τίτλους περιλαμβάνουν καὶ ἐπιγραφικὲς ἐνότητες. Π.χ. τὰ «Ἀρχαιολογικὰ φροντισμάτα» τοῦ Στεφάνου Ν. Δραγούμη (*AE* 1911, 121-123) εἶναι ἀποκλειστικὰ ἐπιγραφικὸ περιεχομένου. Τέλος, πολλές ἐπιγραφές εἶναι χαραγμένες σὲ ἀγγεῖα καὶ μεταλλικὰ χρηστικά ἀντικείμενα.

8. Τὸ 1884 ὁ Ἄ. Δημητριάδης δημοσιεύει ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν Τύρναβο.

9. Βλ. τὰ ἄρθρα τους στὴν *Ἐφημερίδα* τῶν ἐτῶν 1907, 1911-1913, 1915, 1920 καὶ 1922.

10. Περιλαμβάνονται τώρα συχνὰ μὲ βελτιωμένες ἀναγνώσεις, χρονολόγηση καὶ ὑπομνηματισμὸ στὸ σύνταγμα τοῦ Β. Χ. Πετράκου, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὀρωποῦ* (Ἀθήνα 1997).

11. Ξεχωρίζω τὸ ἄρθρο του Εἰκόνες πολεμιστῶν τῆς ἐν Δηλίῳ μάχης, *AE* 1920, 1-36, μὲ δημοσίευση τῶν γνωστῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν μὲ ἐγχάρακτες παραστάσεις πολεμιστῶν σὲ σκοτεινὸ ὑπόβαθρο.

12. Γιὰ τὸ ἔργο του βλ. Π. Μ. Νίγδελης, *Πέτρον Ν. Παπαγεωργίου τοῦ Θεσσαλονικέως Ἀλληλογραφία (1880-1912)* (Θεσσαλονίκη 2004).

13. Ἄλλες δημοσιεύσεις χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν ὑπογράφουν οἱ Ἰωάννης Σακελλίων (1886), Νικόλαος Κοτζιάς (1925/26), Νικόλαος Πλάτων (1937), Νικόλαος Δρανδάκης (1967) καὶ Στ. Π. Ντάντης καὶ Δημήτριος Ἰ. Πάλλας (1977).

14. *AE* 1911, 1-9 ἀρ. 1.

15. Ἀναδημοσιεύεται στὶς *IG XII.9.207*. Βλ. πρόσφατα S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine* (Στουτγάρδη 2003) 55.

16. Για την ὀργάνωση τῆς Ἐρέτριας σὲ δήμους, φυλές καὶ περιφέρειες βλ. D.Knoepfler, *Le territoire d'Érétrie et l'organisation politique de la cité (dēmoi, chōroi, phylai)*, στὸ M. H. Hansen (ἐκδ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community: Symposium August, 29-31 1996* (Κοπεγχάγη 1997), 352-449. Για τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἐρέτριας βλ. πρὸ πρόσφατα M.H.Hansen, *Studies in the Population of Aigina, Athens and Eretria* (Κοπεγχάγη 2006), 61-88.

17. *AE* 1863, στ. 255-256. Ἐπαναδημοσιεύθηκε στὶς *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae* ἀρ. 583 καὶ στὶς *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* τόμ. 3, ἀρ. 933. Βλ. καὶ M. Kantiréa, *Le culte impérial à Chypre: relecture des documents épigraphiques*, *ZPE* 167, 2008, 91-112.

18. *AE* 1869, 316-332.

19. Ἀναδημοσιεύθηκε στὶς *IG XII.9.191*. Βασικὴ ἀνάλυση: Th. D. Tsatsos, *Der Chairephanes-Vertrag* (Χαϊδελβέργη 1963). Πρόσφατες σχετικὲς μελέτες: D. Knoepfler, *Le contrat d'Érétrie en Eubée pour le drainage de l'étang de Ptéchai*, στὸ P. Briant (ἐκδ.), *Irrigation et drainage dans l'antiquité, qanâts et canalisations souterraines en Iran, en Égypte et en Grèce. Séminaire tenu au Collège de France* (Παρίσι 2001), 41-79· T. Chatelain, *Assèchement et bonification des terres dans l'Antiquité grecque. L'exemple du lac de Ptéchai à Érétrie: aspects terminologiques et techniques*, αὐτόθι 81-108· T.Châtelain, *Entre terre et eau. L'exploitation des marais en Grèce ancienne: une pratique aux marges de l'agriculture?*, στὸ C. Chandezon (ἐκδ.), *Les hommes et la terre dans la Méditerranée greco-romaine. Actes du colloque international de Montpellier et Loupian, 21-23 mars 2002* (Toulouse 2004), 216-217· S.Collin-Boufriet, *Organisation des territoires grecs et gestion de l'eau*, στὸ E.Hermon (ἐκδ.), *Vers une gestion intégrée de l'eau dans l'Empire romain. Actes du Colloque International, Université Laval, octobre 2006* (Ρώμη 2008), 41-53.

20. *AE* 1924, 119-141. Τὸ κείμενο ἔχει συμπεριληφθεῖ στὶς *IG IX².1.609* καὶ σὲ πολλὲς συλλογὲς ἐπιγραφῶν: R. Meiggs - D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* (Ὁξφόρδη 1988) (δευτέρη ἔκδοση) ἀρ. 13· R. Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis* (Böhlau 1993), ἀρ. 47/48. Πιὸ πρόσφατα βλ. M. L. Zunino, *Decidere in guerra – pensare alla pace. Il caso del 'bronzo Pappadakis'* (*IG IX 1², 3, 609, ZPE* 161, 2007, 157-169· M. Gagarin, *Writing Greek Law* (Cambridge 1908) 60-61, 84, 250-251 ἀρ. 8· Z. Papakonstantinou, *Lawmaking and Adjudication in Archaic Greece* (Λονδίνο 2008) 57, 59.

21. Π.χ. Θεσσαλικὰ ἐπιγραφαί, 1911, 129-149 ἀρ. 64-88. Για τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. τὴν πρόσφατη ἐπισκόπηση ἀπὸ τὸν C. Crowther, *Foreign Judges in Thessaly in the Hellenistic Period: A Second Century Phenomenon?*, στὸ Y.A.Pikoulas (ed.), *Inscriptions and History of Thessaly: New Evidence. Proceedings of the International Symposium in Honor of Professor Christian Habicht* (Βόλος 2006), 31-48.

22. A. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Θεσσαλικὰ ἐπιγραφαί, *AE* 1910, 354-366·

Εἰς Θεσσαλίας ἐπιγραφάς, 1913, 146-182· Θεσσαλικαὶ ἐπιγραφαί, *AE* 1918, 1-37 καὶ 111-138.

23. Ν. Παπαδάκις, Ἱερὸς νόμος Βενδιδείων, *AE* 1937, 808-823. Βλ. ἐπίσης Β. Λεονάρδος, Λυκοσούρας νόμος ἱερός, *AE* 1898, 249-271· F. Hiller - E. Ziebarth, Νόμος Αἰγιάλης, *AE* 1907, 185-198 (ἐπιγραφή ἀναφερόμενη στὸ κληροδότημα τοῦ Κριτολάου γιὰ τὸν ἀφηρωισμό τοῦ γιοῦ του, τοῦ Ἀλεξιμάχου)· Ἀντώνιος Χ. Χατζῆς, Ἱεροὶ νόμοι ἐξ Ἀχαΐας, *AE* 1908, 96-102.

24. Προσωπογραφία Τριπολιτῶν Περραιβῶν, *AE* 1925-26, 198-219· Προσωπογραφία Χυρετιέων, *AE* 1917, 139-145· Ἡ σημασία τῶν γραπτῶν στηλῶν Παγασῶν, *AE* 1909, 1-60.

25. Ἀρκαδικοὶ ἐρμαῖ, *AE* 1911, 149-159.

26. Τὸ διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ. Δύο νέα τεμάχια τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως, *AE* 1899, στ. 147-176.

27. Μεταπολεμικὰ ἢ Ἐφημερίδα φιλοξένησε ἄρθρα τῶν Benjamin Meritt (1968, 1973, 1978), Kevin Clinton (1971, 1972, 1988), Michael Jameson (1975), Louis Robert (1966, 1967, 1969, 1977, 1979), Alan Henry (1991) καὶ Robert Parker (2004). Στὸν τιμητικὸ τόμο 1953-1954 ὑπάρχουν ἄρθρα τῶν John D. Beazley, Georges Daux, Werner Peek καὶ A. M. Woodward.

28. Ὀλυμπία: W. Dittenberger, *Die Inschriften von Olympia* (Βερολίνο 1896). Δελφοί: *Fouilles de Delphes*. Τόμο III. *Épigraphie* (Παρίσι 1900). Δῆλος: *Inscriptions de Délos* (Παρίσι 1929). Ἀγορὰ Ἀθηνῶν: κυρίως στὸ περιοδικὸ *Hesperia* καὶ ἀργότερα σὲ τόμους τῆς σειρᾶς *The Athenian Agora* (Princeton 1957).

29. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι βέβαια μόνον ἐνδεικτικοί. Δὲν μπόρεσα νὰ μετρήσω τὸν ἀριθμὸν σελίδων ἐπιγραφικῶν ἄρθρων, γιὰ νὰ ὑπολογίσω τὸ ποσοστὸ τους ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ὕλης, ἀλλὰ ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ὅτι τὴν πρώτη πεντηκονταετία τῆς Ἐφημερίδας ἡ ἐπιγραφικὴ ὕλη ὑπερτερεῖ κατὰ πολὺ τῆς ὑπόλοιπης, ἀλλὰ καὶ στὴ δευτέρη πεντηκονταετία παραμένει τοῦλάχιστον ἰσόποση τῆς ἀρχαιολογικῆς. Ὑπάρχουν τόμοι (π.χ. 1911) μὲ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἐπιγραφικὸ περιεχόμενο.

30. Ἀναφέρω τὶς σημαντικότερες συλλογὲς καὶ συντάγματα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας πὺν ἔχουν ἐκδοθεῖ στὴν Ἑλλάδα: Θ. Καλπαξῆς (ἐκδ.), *Ἐλευθέρα. Τομέας II.1. Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Πυργὶ καὶ τὸ Νησί* (Ρέθυμνο 1991)· A. D. Rizakis, *Achaïe I. Sources textuelles et histoire regionale* (Ἀθήνα 1995)· Β. Χ. Πετράκος, *Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1997)· Λ. Γουναροπούλου - Μ. Β. Χατζόπουλος, *Ἐπιγραφὲς Κάτω Μακεδονίας (μεταξὺ τοῦ Βερμίου Ὄρους καὶ τοῦ Ἄξιου Ποταμοῦ)*. Τεῦχος Α'. *Ἐπιγραφὲς Βεροίας* (Ἀθήνα 1998)· A. D. Rizakis, *Achaïe II. La Cité de Patras: épigraphie et histoire* (Ἀθήνα 1998)· Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος: Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998)*. II. *Οἱ Ἐπιγραφὲς* (Ἀθήνα 1999)· Φ. Μ. Πέτσας - Μ. Β. Χατζόπουλος - Λ. Γουναροπούλου - Π. Πασχίδης, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux autochthone de Leukopétria (Macédoine)*

(Αθήνα 2000)· Ά. Π. Ματθαίου - Γ. Κ. Παπαδόπουλος, *Έπιγραφές Ίκαρίας* (Αθήνα 2003)· Γ. Κοκκοροϋ-Άλευρά, *Άλάσαρνα Ι. Οί έπιγραφές* (Αθήνα 2004)· Ά. Δ. Λουκοπούλου - Ά. Ζουρνατζή - Μ. Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, *Έπιγραφές τής Θράκης τοϋ Αιγαίου μεταξύ τών ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)* (Αθήνα 2005)· Ί. Έ. Μείμάρης - Κ. Ί. Κρητικάκου-Νικολαροπούλου, *Inscriptions from Palaestina Tertia*. 1A. *The Greek inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)*. 1B. *The Greek inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora) (supplement), Khirbet Qazone and Feinan* (2 τόμοι) (Αθήνα 2005-2008)· Π. Μ. Νιγδελής, *Έπιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία τής αρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006)· Β. Μπαρδάνη - Γ. Παπαδόπουλος, *Συμπλήρωμα τών έπιτυμβίων μνημείων τής Άττικής* (Αθήνα 2006)· Δ. Μποσνάκης, *Άνέκδοτες έπιγραφές τής Κω. Έπιτύμβια μνημεία και όροι* (Αθήνα 2008)· C. Kokkinia (έκδ.), *Boubon: The Inscriptions and Archaeological Remains. A Survey 2004-2006* (Αθήνα 2008)· Ί. Έ. Μείμάρης - Ν. Σ. Μακρυγιάννη, *Έρνος κύδιμον Παλαιστίνης γαίης. Άνθολογία έπιγραφών Παλαιστίνης και Άραβίας* (Αθήνα 2008)· A. D. Rizakis, *Achaie III. Les cités achéennes: épigraphie et histoire* (Αθήνα 2008)· Ά. Π. Ματθαίου, *Τά έν τή σήλη γεγραμμένα. Six Greek Historical Inscriptions of the Fifth Century B.C.* (Αθήνα 2011)· A. Martínez Fernández, *Έπιγραφές Πολυρρηγίας* (Αθήνα 2012).

31. Νέα έπιγραφαί περί τοϋ Άρχιλόχου έκ Πάρου, *AE* 1952, 208. Ή άποψη τοϋ Κοντολέοντος ότι τό μνημείο τοϋ Άρχιλόχου (*Άρχιλόχειον*) ήταν γυμνάσιο δέν εύσταθεί· βλ. A. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften* (Stuttgart 1988), 103-111. Άπό τήν πληθώρα τών πρόσφατων μελετών για τις έπιγραφές αυτές αναφέρω τά βιβλία τών C. Marccacini, *Costruire un'identità, scrivere la storia: Archiloco, Paro e la colonizzazione di Taso* (Firenze 2001) και D. Clay, *Archilochos Heros. The Cult of Poets in the Greek Polis* (Washington, DC 2005).

32. Κρήτη: Ν. Βερδελής, *Όρφικά έλάσματα έκ Κρήτης*, 1953-54 Β', 56-60. Για τά κείμενα αυτά βλ. τώρα Y. Tzifopoulos, *Paradise Earned. The Bacchic-Orphic Lamellae of Crete* (Washington DC 2010). Φεραι: R. Parker - M. Stamatopoulou, *A New Funerary Gold Leaf From Pherai*, 143 (2004), 1-32· *SEG* LV 612. Πρόσφατες συζητήσεις αυτού τοϋ κειμένου: F.Graf, S.I.Johnston, *Ritual Texts for the Afterlife. Orpheus and the Bacchic Gold Tablets* (London - New York 2007) 38 no. 28· F.Ferrari - L.Prauscello, *Demeter Chthonia and the Mountain Mother in a New Gold Tablet from Magoula Mati*, *ZPE* 162 (2007) 193/202· A.Bernabé, *Some Thoughts about the 'New' Gold Tablet from Pherai*, *ZPE* 166, 2008, 53-58· A. Bernabé, *Sobre la 'nueva' laminilla órfica de Feras*, στο A. Martínez Fernández (έκδ.), *Estudios de Epigrafía Griega* (La Laguna 2009) 323-331· W.D. Furley, *Admit Me to the Company of Initiates. Suggestions on the Text of the Recently (Re-)Discovered Gold Funerary Lamella from Pherai*, *ZPE* 170, 2009, p. 31-34.

33. Ί. Βελισσαροπούλου - Β. Κοντορίνη - Ύ. Φάκλαρη Κοντισιότη,

Οικονομικές υποθέσεις γυναικῶν σὲ μία ἀνέκδοτη ὑποθήκη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ Κέρκυρα, 2003, 115-138· *SEG* LIII 503· LIV 572· *Bulletin épigraphique* 2006, ἀρ. 230. Βλ. καὶ I. Velissaropoulou-Karakosta, Une inscription inédite de Corfou, στὸ H.-A. Rupprecht (ἐκδ.), *Symposion* 2003. *Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Βιέννη 206), 285-292· K. Harter-Uiborpuu, Antwort auf Julie Vélissaropoulos-Karakostas, αὐτόθι 293-298.

34. Ἄ. Ἀνδρειωμένου, Ἡ ἐξ Ἀκραϊφίας στήλη Μνασιθείου, ἔργον Φιλολόγου. Τὸ ἐπίγραμμα, *AE* 1999, 81-125· *SEG* XLIX 505· LVI 508.

35. Σ. Μαρινᾶτος, Ζεὺς Ἐλάστερος, *AE* 1950-51, 182-183. Οἱ ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Ν. Κοντολέοντα, Ζεὺς Ἐλάστερος ἐν Πάρῳ, *AE* 1948-49, 1-5. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Σελινοῦντος βλ. Μ. Η. Jameson - D. R. Jordan - R. D. Kotansky, *A Lex Sacra from Selinous* (GRBS Monographs, 1) (Durham 1993) (*SEG* LIII 1032) καὶ πρὸ πρόσφατα L. Dubois, *La nouvelle loi sacrée de Sélinonte*, *CRAI* 2003, 105-125.

36. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴ μελέτη τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Karl Julius Beloch γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Ψυτταλείας μὲ τὸν Ἅγιο Γεώργιο: Ψυτταλεία, *AE* 1910, 385-394.

37. *AE* 2000, 237-281.

38. G. Daux, Adeimantos de Lampsaque et le renouvellement de la ligue de Corinthe par Démétrios Poliorcète (302 avant J.-C.), *AE* 1953-54, Γ', 245-254.

39. Εἰρήνη Βαρούχα, Συμβολὴ εἰς τὸν Χρεμωνίδειον Πόλεμον 266/5-263/2 π.Χ., *AE* 1953-54, Γ', 321-349.

40. Κ. Μπουραζέλης, Παρατηρήσεις στὶς συνθήκες τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου μὲ τὴν Ἐλεῦθερνα καὶ τὴν Ἱεράπυτνα (Staatsv. III 501, 502), *AE* 1981, 114-125.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠ. ΔΟΝΤΑΣ

(1923 - 26 Δεκ. 2012)¹

“Όλοι εκείνοι που έχουν αφιερώσει τη ζωή τους στη μελέτη και την προστασία των ελληνικών μνημείων θλίβονται σήμερα· ένας παλιός συνεργάτης στην κοινή προσπάθεια έχει φύγει από τις τάξεις τους.

Ο Γεώργιος Δοντάς ώριμασμένος μέσα στα σκοτεινά χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής βρέθηκε μετά την Απελευθέρωση, το 1949, να είναι ένα από τα νέα και έλπιδοφόρα στελέχη του Αρχαιολογικού Κλάδου. Νέος επιστήμων, είχε την τύχη με τον τίτλο του Έπιμελητού Αρχαιοτήτων να υπηρετήσει στην μόλις ελευθερωμένη Δωδεκάνησο, στη Ρόδο, με μία ομάδα συνομιλήκων του που όλοι μαζί θα αποτελούσαν σε λίγα χρόνια την επιστημονική ήγεσία της ελληνικής αρχαιολογίας.

Οι ελπίδες και οι προσδοκίες που στήριζαν στον νέο αρχαιολόγο οι παλιότεροί του και οι συνεργάτες του δεν διαψεύστηκαν. Ακολούθησε επί 33 χρόνια μία λαμπρή πορεία στην Αρχαιολογική Υπηρεσία κατακτώντας όλες τις ιεραρχικές βαθμίδες παράλληλα προς την καρποφόρα επιστημονική του δημιουργία. Διδάκτωρ στην Ελλάδα, με εξαιρετικές συμπληρωματικές σπουδές στο Μόναχο, είχε την τύχη και το προνόμιο να ασχοληθεί και να μελετήσει σπουδαίους τόπους της Ελλάδος. Μετά την πρώτη του θέση στα Δωδεκάνησα συνέχισε την πορεία του ως Έπιμελητής στην Ακρόπολη με Έφορο τον Γιάννη Μηλιάδη. Εκεί μυήθηκε στην απaráμιλλη άττική τέχνη του πέμπτου αιώνα για την οποία, χρόνια μετά, θα μάς έδινε εξαιρετικές και βαθυστόχαστες μελέτες.

Μεγαλύτερα και βαρύτερα καθήκοντα τον περίμεναν στην τρίτη θέση όπου υπηρέτησε, τα Ίονια Νησιά, με έδρα την

---

1. Στις 26 Δεκεμβρίου 2012 απέθανε ο πρόην Πρόεδρος (1988-2002) της Αρχαιολογικής Έταιρείας Γεώργιος Σπ. Δοντάς. Η κηδεία του έγινε την επόμενη στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών. Ο Πρόεδρος της Έταιρείας κ. Έπαμεινώνδας Σηπλιωτόπουλος μετά την έξοδιο ακολουθία είπε έκ μέρους του Συμβουλίου τον έδω επικήδειο λόγο.

Κέρκυρα. Ὅκτὼ ὀλόκληρα χρόνια ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰονίων Νήσων ἀσχολήθηκε μὲ σημαντικὰ ἀρχαῖα λείψανα ποῦ μάλιστα ἀπέδωσε στὸ Ἡραῖον τῆς ἀρχαίας Κερκύρας ποῦ μνημονεύει ὁ Θουκυδίδης.

Ἡ ἐξοικείωσή του μὲ τὴ μεγάλη πλαστικὴ τέχνη τῶν ἀρχαίων εἶχαν ὡς φυσικὴ συνέχεια τὴν τοποθέτησή του στὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, θέση ποῦ εἶχαν κοσμήσει πλεῖα φημισμένων προκατόχων του. Ἡ γνώση του ὅμως τῆς λαμπρῆς ἀθηναϊκῆς τέχνης τοῦ χρυσοῦ πέμπτου αἰῶνα τὸν ἐπέβαλαν στὴ συνείδηση τῶν πολιτικῶν προϊσταμένων ὡς τὸν μόνο κατάλληλο γιὰ τὴν περίοπτη θέση τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀκροπόλεως στὴν ὁποία τοποθετήθηκε τὸ 1967. Ἀπὸ τὴ χρονιά ἐκείνη ὡς τὸ 1981, ἐπὶ δεκατέσσερα χρόνια, ὁ Γεώργιος Δοντᾶς ταυτίστηκε ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ μὲ τὰ μνημεῖα τοῦ Ἱεροῦ Βράχου καὶ σημαντικὰ ὑπῆρξαν τὰ ἔργα ποῦ ἔγραψε, ὅπως τὸν τόμο γιὰ τὰ ἀττικὰ πορτραῖτα τοῦ μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν περιπούδαστη μελέτη γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγραύλου τοῦ ὁποίου καθόρισε τὴν πραγματικὴ θέση. Μὲ τὴ μελέτη του αὐτὴ ἄλλαξε τὰ δεδομένα γιὰ τὴν τοπογραφία μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἄλλὰ ὁ Γεώργιος Δοντᾶς δὲν ὑπῆρξε μόνον Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων καὶ Γενικὸς Ἐφορος, βαθμὸ ποῦ ἐπάξια ἔφερε κατὰ τὴν πρόωρη ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὸ 1982. Ὑπῆρξε ἐπὶ δεκατέσσερα χρόνια Πρόεδρος τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ὁποία ἀπὸ νεαρὸ μέλος τῆς τὸ 1950, πρὶν ἀπὸ 62 χρόνια, συνέχισε τὴν πορεία του στὴ διοίκησή της ὡς Σύμβουλος τὸ 1972, ὡς Ἀντιπρόεδρος τὸ 1985 καὶ ὡς Πρόεδρος τῆς τὸ 1988. Ὅπως στὸν προηγούμενο βίο του, ὁ Γεώργιος Δοντᾶς προσέφερε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὴν πείρα, τὶς γνώσεις του καὶ τοὺς κόπους του γιὰ τὴν προκοπὴ ἑνὸς ἀρχαίου Ἰδρύματος ποῦ θλίβεται γιὰ τὴν ἀπώλειά του καὶ τοῦ ὁποίου ὅλοι οἱ συνεργάτες διατηροῦν τὴν ἀνάμνησή του ἄσβηστη γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του στὴν ἰδέα τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου καὶ προφορᾶς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Γεώργιος Σπ. Δοντάς (1923 - 26 Δεκεμβρίου 2012).

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠ. ΔΟΝΤΑ

- Un'opera del giovane Fidia, *ASAtene* 37, 1959-60, 309-320.
 Osservazioni su una testa marmorea del Museo dell'Acropoli,
ASAtene 37, 1959-60, 429-430.
*Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλλη-
 νικὴν τέχνην* (Ἀθῆναι 1960) (ΒΑΑΕ 46).
 Ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν Ἱερὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως τῶν
 Ἀθηνῶν, *ΑΕ* 92-93, 1953-1954 Γ' (1961) 89-97.
 Ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ δημόσιαι σφραγίδες, *ΑΕ* 94, 1955 (1961)
 1-21.
 Νέον ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου
 Fréjus, *ΑΕ* 96, 1957 (1961) 1-5.
 Παρατηρήσεις ἐπὶ ροδιακῶν τινῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων,
ΑΕ 97, 1958 (1961) 208-216, πίν. 27.
 Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Ἀγγελοπούλου. Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου
 Ζαχαράτου, *ΑΔ* 17, 1961-62, Α'-Μελέται (1963) 83-95,
 101-103, πίν. 30-39.
 Arrius Claudius Pulcher, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάν-
 δον*, Β' (Ἀθῆναι 1964) (ΒΑΑΕ 54), 121-137, πίν. XII-XIII.
 Νέος γυναικεῖος κορμὸς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ
 Διονύσου ἐν Ἀθήναις, *ΑΕ* 99, 1960 (1965) 44-53.
 Ἀνασκαφὴ εἰς τοὺς νοτίους πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως καὶ
 σκέψεις τινὲς περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης,
ΠΑΕ 1960 (1966) 4-9, πίν. 1-2.
 Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ρωμαϊκὸν βαλανεῖον τοῦ Ἰνσιπούτου
 ἐλαίας Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1964 (1966) 54-59, πίν. 51-55.
 Μεταπολεμικὰ τινα γλυπτικὰ προσκτῆματα τῶν Μουσείων
 Ρόδου καὶ Κῶ, *ΑΔ* 21, 1966 Α'-Μελέται (1967) 84-101, πίν.
 37-42.
 Kopf eines Philosophen im Museum von Kerkyra, *Antike
 Plastik*, 6, 1967, 111-115.
 Εὐρήματα ἀπὸ τὸ παρὰ τὴν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας σπή-
 λαιον Μελισσάνη, *ΑΕ* 103, 1964 (1967) 28-35.
 Τοπογραφικὰ θέματα τῆς πολιορκίας τῆς Κερκύρας τοῦ
 ἔτους 373 π.Χ., *ΑΕ* 104, 1965 (1967) 139-144.

- Ἐνασκαφαὶ Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1965 (1967) 66-77, πίν. 88-95.
 Le grand sanctuaire de «Mon Repos» à Corfou, *AAA* 1, 1968, 66-69.
- Μέγα ἀδριάνειον κτήριον καὶ ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἰαδριανοῦ, *AAA* 1, 1968, 221-224.
- Ἐνασκαφαὶ Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1966 (1968) 85-94, πίν. 83-85.
 Local imitation of Corinthian vases of the later seventh century B.C. found in Corfu, *Hesperia* 37, 1968, 331-337.
- Τοπογραφικὰ θέματα ἐκ τῆς πολιορκίας τῆς Κερκύρας τοῦ ἔτους 373 π.Χ., *Τρίτον Πανιώνιον Συνέδριον, Πρακτικά* (Ἀθῆναι 1969) 267-274.
- Ἐνα κεφάλι μικροῦ κορινθιακοῦ κούρου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, *Πελοποννησιακά*, 7, 1969-70 (1969) 29-49.
- Νεώτερα περὶ τοῦ μεγάλου ρωμαϊκοῦ κτηρίου τῆς ὁδοῦ Ἰαδριανοῦ, *AAA* 2, 1969, 1-3.
- Ἀθηναικὰ εἰκονιστικὰ προτομαί, *AAA* 2, 1969, 73-74.
- Βάσις ἀρχαϊκοῦ ἀναθήματος τῆς Ἀκροπόλεως, *AAA* 2, 1969, 157-158.
- Λάκων κωμαστής, *BCH* 93, 1969, 39-55.
- Ἐνηγητὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κέρκυρας (Ἀθῆναι 1970).
- Εἰδήσεις ἐκ τῆς Α΄ Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας, *AAA* 3, 1970, 167-170.
- Εἰκονιστικά, *ΑΔ* 24, 1969 Α΄ - Μελέται (1971) 181-202, πίν. 101-115.
- A guide to the Archaeological Museum of Corfu* (Athens 1972).
- Νέα μαρμαρινὴ ἀναθηματικὴ βάσις ἀρχαϊκῶν χρόνων εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, *AAA* 5, 1972, 84-87.
- Εἰκονιστικά Β΄, *ΑΔ* 26, 1971, Α΄-Μελέται (1973) 16-33, πίν. 1-8.
 Eine rotfigurige Lekythos des Achilleusmalers, *Antike Kunst* 16, 1973, 71-75, Taf. 12.
- Collection Paul Canellopoulos (IX). Portrait de Galère, *BCH* 99, 1975, 521-533.
- Denkmäler und Geschichte eines kerkyräischen Heiligtums, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposium in Olympia vom 10. bis 12. Oktober 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia* (Tübingen 1976) 121-133.

- Bemerkungen über einige attische Strategenbildnisse der klassischen Zeit, *Festschrift für Frank Brommer* (Mainz/Rhein 1977) 79-92.
- Ἡ Ἀκρόπολις καὶ τὸ μουσεῖο της (Ἀθήνα 1979).
- Ἐνασκαφὴ στὸ Καρδάκι Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1977 Α' (1980) 154-158, πίν. 95-98.
- Ἐργασίες στὸ Καρδάκι Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1978 (1980) 108-110, πίν. 85-87.
- La grande Artémis du Pirée. Une oeuvre d'Euphranor, *Antike Kunst* 25, 1982, 15-34, Taf. 3-6.
- Stil und Benennung eines Herrscherporträts in Kopenhagen, *Öjh* 54, 1983, 87-98.
- The True Aglaurion, *Hesperia* 52, 1983, 48-63, pl. 13-15.
- (μὲ τὴν Maria Bruskari) Rapport sur l'activité du Comité pour la sauvegarde des monuments de l'Acropole, *Parthenon-Kongress Basel. Referate und Berichte. 4. bis 8. April 1982*, I, Mainz 1984, 334-337.
- Il vecchio quartiere della Plaka e le antichità di Atene, *Archeologia urbana e centro antico di Napoli, 1-2. Atti del convegno, Napoli 27-29 aprile 1983* (Taranto 1984) 73-76.
- Considerazioni sui bronzi di Riace. Proposte sui maestri e sulla provenienza delle statue, *Due bronzi da Riace. Rinvenimento, restauro, analisi ed ipotesi di interpretazione. Serie speciale n. 3/II del "bollettino d'Arte" Ministro per i Beni Culturali e Ambientali* (Roma 1984) 277-296.
- Ὁ χάλκινος Ἀπόλλων τοῦ Πειραιᾶ, *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen*, I. *Archaische griechische Plastik*, (Mainz 1986) 181-192, Taf. 77-79.
- The True Aglaurion. A new inscription from the Peripatos of Athens, *Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982*, Β', (Ἀθήνα 1987) 147-150.
- Ζητήματα καὶ προβλήματα εἰκονιστικῶν ἔργων, *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*, Β' (Ἀθήνα 1987) (BAE 103) 27-36, πίν. 2-4.
- Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία σὺς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως

- καὶ ἓνα δεοντολογικὸ πρόβλημα στὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, *AE* 126, 1987, 299-310.
- Some Remarks on the Bronze Statues of Riace Marina, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Γ (Ἀθήνα 1988) 89-96.
- Un'opera siceliota, l'auriga di Mozia, La Statua marmorea di Mozia e la scultura di stile severo in Sicilia: *Atti della Giornata di studio, Marsala, 1 Giugno 1986, Studi e Materiali* 8 (Roma 1988) 61-68.
- Ein plastisches Attaliden-Paar auf der Akropolis, *Kanon. Festschrift Ernst Berger zum 60. Geburtstag am 26. Februar 1988 gewidmet* (Basel 1988) 222-231, Taf. 61-62.
- Proposte per un'erma di stratega del Museo di Napoli, *ASAtene* 62, 1984 (1988) 103-111.
- Ein verkanntes Meisterwerk im Nationalmuseum von Athen. Der Marmorkopf Γ.177 und Überlegungen zum Stil Euphranors, *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann* (Mainz 1989) 143-150, Taf. 27-28.
- Eine kleine Bronzestatuette Caligulas aus Kos, *Festschrift für Jale Inan: armağani* (Istanbul 1989) 51-58, Taf. 25-26.
- Zu einem Herrscherkopf im Museum von Kos, *AM* 104, 1989, 157-163, Taf. 26-27.
- Le corps des dieux, *le Courrier de l'UNESCO* 12 (Dec. 1990) (Paris 1990) 30-33.
- Ἡ συνεργασία μὲ τὸν Ἰωάννη Τραυλὸ στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, *Ὁ Μέντωρ* 29, 1994, 3-6.
- Cavalli di stile severo del Partenone, *Lo stile severo in Grecia e in occidente. Aspetti e problemi* (Roma 1995) 49-59.
- Ernst Buschor, *Τὸ ἑλληνιστικὸ πορτραῖτο* (Ἀθήνα 1995) [Μετάφραση: Γ. Σ. Δοντιᾶ] (BAE 145).
- Οἱ ἑλληνικὲς ἀναστήλώσεις. *Πρακτικὰ τῆς δεύτερης συνεδρίας τῶν ἐταίρων, 27 Ἰανουαρίου 1996* (Ἀθήνα 1996) (BAE 154) 5-19.
- Σκέψεις, προβληματισμοὶ καὶ προτάσεις γιὰ τὴν γλυπτικὴ τῆς Κέρκυρας στοὺς ἀρχαῖκούς καὶ τοὺς πρώιμους κλασικούς χρόνους, *Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (Ἀθήνα 1997) (BAE 168) 53-170.

Homer A. Thompson, 'Ο Μέντωρ 56, 2000, 85-88.

Margherita Guarducci, *Epigraphica: Atti delle Giornate di Studio di Roma e di Atene in memoria di Margherita Guarducci (1902-1999)*. *Opuscula Epigraphica dell'Università degli studi di Roma-La Sapienza, Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche, Antropologiche dell'Antichità, 10-2003* (Roma 2003) 27-28.

Ritratti attici del V secolo d.C., *Polis. ΠΟΛΙΣ. Studi interdisciplinari sul mondo antico* 1, 2003 (Roma 2003) 235-246.

Αισθητικός και καλλιτεχνικός αντίλογος στην πρόταση ταυτίσεως τῶν τύπων τοῦ Διὸς τῆς Δρέσδης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Hope-Farnese μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Διὸς-Ἄδου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας στὴ Βοιωτικὴ Κορώνεια, *Ἀρχαιογνωσία* 12, 2003-04 (2004) 223-236.

Les portraits attiques au musée de l'Acropole, Corpus Signorum Imperii Romani - Corpus des sculptures du monde romain, vol. I, fasc. I (Académie d'Athènes 2004).

Μία ἀκόμη Βερενίκη στὴν Ἀθήνα, *Ἀρχαιογνωσία* 16, 2010-12 (2012) 11-18.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ¹

Ἀφρητρία τῶν συλλογισμῶν πού θά ἀκολουθήσουν εἶναι ἡ συνειδητοποίηση ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν γῆν ἀρχαῖα δὲν εἶναι ἄπειρα καὶ κάποτε θά ἐξαντληθοῦν. Θά τελειώσουν. Τὸ ζήτημα αὐτό, παρόλο πού φαίνεται αὐτονόητο, ὄχι μόνο δὲν ἔχει ἀντιμετωπιεῖ δεόντως ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κὰν ὑποψία του οὔτε ἀπὸ τὰ ἐμπλεκόμενα ἄτομα οὔτε ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους φορεῖς. Ἔτσι, ἐνδιαφερόμενοι μόνο γιὰ τὸ παρόν, δίνουμε ἀφειδῶς ἄδειες καὶ συνεχίζουμε ἀκάθεκτοι τὶς ἀνασκαφές, μὲ εὐγενεῖς πάντοτε ἐπιστημονικοὺς στόχους. Ἄν ὅμως αὐτὴ ἡ κατάσταση συνεχιστεῖ, ὅλα τὰ ἀρχαῖα θά ἀποκαλυφθοῦν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, μὲ κίνδυνο τὴν ὑπονόμευση τοῦ μέλλοντος τῆς ἐπιστήμης μας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, τίθεται σαφῶς ζήτημα ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος, θά σὰς ἐκθέσω κάποιες πρῶτες σκέψεις· νομίζω ὅτι θά χρειαστοῦν ἐνέργειες πρὸς δύο κατευθύνσεις: ἢ μία εἶναι καθαρὰ πρακτικὴ. Νὰ μειωθεῖ τὸ ταχύτερο καὶ ὅσο γίνεται περισσότερο ὁ ἀριθμὸς τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού μᾶς παραχώρησε τὸ Τμήμα Ἑλληνικῶν καὶ Ξένων ἐπιστημονικῶν Ἰδρυμάτων τῆς ΔΠΚΑ, κατὰ τὸ ἔτος 2011 ἔλαβαν χώραν στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς τῶν ἑκατοντάδων σωστικῶν, καὶ 141 συστηματικὲς ἀνασκαφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες, 54 διεξήχθησαν ἀπὸ ξένες σχολές καὶ ἰδρύματα, ἐνῶ οἱ 87 ἀπὸ ἀντίστοιχα ἑλληνικά (ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια, τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, καθὼς καὶ ἀπὸ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας).

Γιὰ τὸν περιορισμὸ τους, τὸ πρῶτο μέτρο θά πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἔλεγχος ἀπὸ τὰ ἐποπτικὰ ὄργανα (Εφορεῖες, Διευθύνσεις, ΚΑΣ), τῶν ἀνασκαφῶν σχετικὰ μὲ τὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν ὑποχρεώσεών τους. Αὐτὸ θά ὀδηγήσει αὐτόματα σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπομάκρυνση ὅσους δὲν τηροῦν τὶς διατάξεις γιὰ τὶς ἀνασκαφές ὅπως ὀρίζονται ἀπὸ τὸν νόμο. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου θά ἔχει καὶ δευτερογενεῖς εὐεργετικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἄψογη συμπεριφορὰ πάντων ἔναντι τῶν μνημείων καὶ τῶν νόμων τοῦ κράτους. Τὸ δεύτερο καὶ οὐσιαστικότερο

μέτρο είναι να τεθούν αριθμητικοί περιορισμοί για τις συστηματικές ανασκαφές, κατώτεροι των όσων ισχύουν σήμερα. Έτσι, αντί να παραχωρείται άδεια ανασκαφής εις πάντα βουλόμενο και αίτούμενο, προτείνω να θεσπιστούν επί παραδείγματι οι ακόλουθοι όροι:

Στα Πανεπιστήμια αντί του δικαιώματος κάθε μέλος ΔΕΠ να μπορεί να έχει την ανασκαφή του, να επιβληθεί όριο μέχρι τρεις ανασκαφές ανά ίδρυμα, μία προϊστορική, μία κλασική και μία βυζαντινή. Στην Αρχαιολογική Έταιρεία να τεθεί ανώτατος αριθμός και να μην είναι δυνατόν να χορηγηθεί νέα άδεια, αν δεν έχουν τελειώσει οι παλιές. Από τις ξένες σχολές να σταματήσουν οι αποκαλούμενες «συνεργασίες», που διπλασιάζουν τον αριθμό των τριών, που καθεμιά δικαιούται, σε έξι ανά σχολή, ενώ και τα ξένα Πανεπιστήμια να λαμβάνουν τις άδειες μόνο μέσω των σχολών και έντασσόμενα στον αριθμό τους. Τέλος, στην Αρχαιολογική Υπηρεσία οι συνάδελφοι, ως οι άμέσως υπεύθυνοι κατά τον νόμο, θα πρέπει να γίνουν οι ίδιοι με το παράδειγμά τους οι θεματοφύλακες των νέων αντιλήψεων, δεχόμενοι π.χ. μία συστηματική ανασκαφή ανά έφορεία.

Έκ παραλλήλου, αυτή η περιοριστική πολιτική θα πρέπει να συνοδευτεί από έναν μακροχρόνιο προγραμματισμό ανασκαφικής δραστηριότητας σε όλη την Ελλάδα, ή όποια θα έμφορεται από νέα, επιστημονικά κριτήρια. Βάσει αυτών, θα δίδεται άδεια ανασκαφής μόνο σε συγκεκριμένες θέσεις, για να λυθούν συγκεκριμένα ιστορικά και αρχαιολογικά προβλήματα και μόνον σε άτομα ή φορείς, οι όποιοι θα είναι οι άρμοδιότεροι να τα χειριστούν. Μόνον έτσι θα υπάρξει περιορισμός του ανασκαφικού έργου χωρίς απώλειες ή καθυστερήσεις στην επιστημονική πρόοδο και οι ανασκαφές θα υπηρετούν *οὐσιαστικά* την έρευνα.

Η σημαντικότερη όμως προϋπόθεση για να γίνουν όλα αυτά είναι το να αλλάξουμε στάση όσοι και με όποιοδήποτε τρόπο εμπλεκόμαστε στην αρχαιολογική διαδικασία. Να ανατρέψουμε τον τρόπο που σκεφτόμαστε. Πρέπει να πάψουμε να θεωρούμε την ανασκαφή ως ευκαιρία για ανάδειξη των αρχαίων, και ενίοτε δική μας, και να την αντιμετωπίσουμε ως

ανάγκη. Ἀκόμα καὶ ὡς κίνδυνο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι κρίσιμο καὶ κομβικό. Ἄν θεωρήσουμε τὴν ἀνασκαφὴ ὡς κίνδυνο γιὰ τὰ ἀρχαῖα – καὶ ὁ κίνδυνος ἐξαφάνισής τους εἶδαμε ὅτι εἶναι ὑπαρκτός –, ὅλα θὰ εἶναι εὐκολότερα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας ἀντίληψης. Θὰ ἀνασκάπτουμε ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερο, θὰ φροντίζουμε ἀμέσως νὰ ἐπουλώσουμε τὶς πληγὲς μὲ τὴ δημοσίευση καὶ τὴν ἀνάδειξη καὶ θὰ νιώθουμε ἡσυχoi μόνον ὅταν τὰ ἀρχαῖα διατηροῦνται ἀσφαλῆ, δηλ. ἀνέπαφα ἢ προστατευμένα, κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα. Πρὶν ξεκινήσουμε λοιπὸν μία ἀνασκαφὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναρωτιόμαστε ἂν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο νὰ τὴν κάνουμε καὶ ἂν εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ τὴν φέρουμε εἰς πέρας μὲ τὰ διαθέσιμα κάθε φορὰ χρονικά, οἰκονομικά, ἐπιστημονικά κ.ἄ. δεδομένα.

Ἐπίσης πρέπει νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ ἀντίληψη ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ ἀντλήσουμε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερες πληροφορίες, ἀνεξαρτήτως συνεπειῶν. Ἔτσι κι ἄλλιῶς οἱ περισσότερες ἔχουν ἤδη ἐξαφανιστεῖ! Ἡ ἀνασκαφὴ θὰ πρέπει νὰ διεξάγεται μὲ γνώμονα τὴν ὅσο τὸ δυνατόν μικρότερη βλάβη τῶν ἀρχαίων, ἔτσι ὥστε ἀφενὸς νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ διαφύλαξή τους ποὺ θὰ ὀδηγήσει σὲ εὐκολὴ καὶ λειτουργικὴ ἀνάδειξη, καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ εἶναι ἐφικτὴ σὲ κάθε εὐκαιρία ἡ δυνατότητα ἐπανελέγχου τῶν συμπερασμάτων μας ἀπὸ τὴ μελλοντικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Ἄλλὰ βεβαίως, ὅ,τι καὶ νὰ γίνει, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ σταματήσουν οἱ ἀνασκαφές. Στὶς περιπτώσεις, λοιπὸν, ὅπου αὐτὲς εἶναι ἀναπόφευκτες, καὶ πάντοτε ὑπὸ τὸ πρίσμα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ πρόνοια ὥστε νὰ διαφυλάττονται ὑποχρεωτικὰ ἄσκαφτα τμήματα ὡς στοιχεῖα γιὰ μελλοντικὴ ἔρευνα. Συνειδητά, οἱ ἀνασκαφές νὰ μένουν ἀνολοκλήρωτες. Νὰ μὴ λέμε δηλ. στὴν ἔκθεσή μας, «δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε μία κατασκευὴ γιατί συνεχιζόταν στὸ διπλανὸ οἰκόπεδο» ἢ «δὲν προλάβουμε νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα, γιατί οἱ πιστώσεις ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς». Ὅταν συμβαίνουν ὅλα αὐτά, ἐμεῖς θὰ γράφουμε «εὐτυχῶς!» Ἡ δὲ ἀνασκαφικὴ μας ἔκθεση θὰ τελειώνει μὲ τὴ φράση «στὸ τάδε σημεῖο ἀφήσαμε ἄθικτη ἔκταση τῶσων τετραγωνικῶν μέτρων μὲ στόχο τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα».

Ἄν τὸ ἔκαναν αὐτὸ καὶ οἱ παλαιότεροι, ἡ ἐργασία τῶν σημερινῶν ἀρχαιολόγων θὰ ἦταν εὐκολότερη καὶ ἀποδοτικότερη. Δὲν θὰ ὑποχρεωνόταν π.χ. ὁ Η. Kyrieleis στὴν Ὀλυμπία νὰ προσπαθεῖ νὰ μελετήσῃ τὸ λεγόμενο «μαῦρο στρῶμα» ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τοῦ βωμοῦ τοῦ Διός, μόνον στὰ σημεῖα ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφτο κάτω ἀπὸ μεταγενέστερους τοίχους, ποὺ τὸ εἶχαν καλύψει. Οὔτε οἱ Γάλλοι στοὺς Δελφοὺς νὰ βρίσκουν ἀνέπαφα σημεῖα τοῦ πρώιμου ἱεροῦ, μόνον ἂν σηκώσουν βάρη μεταγενέστερων ἀναθημάτων. Γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουμε ὅλοι μας, ὅταν καλούμεθα νὰ δημοσιεύσουμε ὑλικὸ παλαιότερων ἀνασκαφῶν, χωρὶς τὴ δυνατότητα ἐπαλήθευσης τῆς στρωματογραφίας ἔστω καὶ μέσω μιᾶς ἀπλῆς διερευνητικῆς τομῆς.

Βλέποντας λοιπὸν τὰ πράγματα ὑπὸ τὴ νέα ἀντίληψη, θὰ εἶναι πὸ εὐκόλο νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση, ὅτι ὡς προσεκτικοὶ καὶ ὑποψιασμένοι ἀνασκαφεῖς τὰ κάνουμε ὅλα σωστά. Γιὰ τὴ ἀπλούστατα ἢ σωστὴ ἀνασκαφὴ δὲν εἶναι ζήτημα προσοχῆς καὶ εὐθύνης ἀλλὰ ζήτημα τῶν δυνατοτήτων ποὺ ἔχει ἡ ἔρευνα σὲ κάθε ἐποχῇ. Ὅπως ἐμεῖς σήμερα κατηγοροῦμε τὸν Σλήμαν ὅτι δὲν ἔσκαψε σωστά ἢ τὸν Ἐβανς ὅτι ἔκανε ὑπερβολικὰ ἀναστηλώσεις, ἔτσι θὰ κατηγοροῦν κι ἐμᾶς οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ μέλλοντος γιὰ δικές μας, ἀντίστοιχες κατὰ τὴ γνώμη τους, συμπεριφορές.

Ἄς κρατήσουμε, λοιπόν, τὴν ὑποχρέωση νὰ διευκολύνουμε μὲ κάθε τρόπο τὸ ἔργο τῶν μελλοντικῶν ἀρχαιολόγων, γιὰ τὴ πρόκειται γιὰ ζήτημα ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας. Αὐτοί, ἔχοντας καταγεγραμμένη τὴν παλαιότερη γνώση καὶ διαθέτοντας μεγαλύτερη βοήθεια ἀπὸ τὴν τεχνολογία καὶ τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες, ἀσφαλῶς θὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀντλήσουν περισσότερα στοιχεῖα καὶ νὰ ὀδηγηθοῦν σὲ ὀρθότερες ἐρμηνείες.

Ποιὸς φανταζόταν πρὶν ἀπὸ μερικὰς δεκαετίες ὅτι θὰ μπορούσαμε σήμερα νὰ μελετοῦμε τὴν ἀκριβῆ προέλευση πολλῶν ὑλικῶν, τὴν παλαιοχλωρίδα μιᾶς περιοχῆς, τὶς τροφὰς ποὺ εἶχαν καταναλώσει καὶ τὶς ἀσθένειες ποὺ εἶχαν περάσει πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νεκροὺς ποὺ ἀνασκάπτουμε; Σὲ λίγα χρόνια ἡ ἔρευνα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἴσως μᾶς ὀδηγήσῃ σὴ

δυνατότητα ανάκτησης ακόμα και ήχων από ένα κλειστό ανασκαφικό στρώμα. Δεν θα είναι λοιπόν απώλεια ή μη δυνατότητα ανάκτησης των ήχων από μία παράσταση αρχαίας τραγωδίας στο Διονυσιακό θέατρο ή της φωνής του Περικλή όταν διάβαζε τον Έπιτάφιο ή ακόμα του Σωκράτη να μιλάει με τους μαθητές του, επειδή δεν θα υπάρχουν άσκαφτα στρώματα που να την έχουν διαφυλάξει;

Αυτό που θα πρέπει, λοιπόν, εμείς να κάνουμε είναι το να προσπαθήσουμε να δοῦμε τὸν κόσμο ὄχι μόνον με τὰ μάτια τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἔχουμε συνηθίσει λόγω ἐπαγγέλματος ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ μέλλοντος. Στὴν οὐσία αὐτὸ ποὺ προτείνουμε δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία βασικὴ ἀρχὴ τῆς συνειδητῆς ζωῆς: Νὰ προσεγγίζουμε τὰ ζητήματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἄλλου. Καὶ ἐν προκειμένῳ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μελλοντικῶν μας συναδέλφων καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς ἐπιστήμης μας².

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ

1. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀνακοίνωση στὸ συμπόσιο με θέμα «Ἀρχαιολογικὴ Ἔρευνα καὶ Διαχείριση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ὑλικοῦ», ποὺ ὀργάνωσε ἡ Ἐνωση Ἀρχαιολόγων Ἑλλάδας «ΗΩΣ» τὴν 9ῃ Μαρτίου 2012.

2. Μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῆς διάλεξης, ἡ ὑποψήφια διδάκτωρ τοῦ τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας καὶ ὑπάλληλος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου κ. Φωτεινὴ Μπαλλᾶ μοῦ ἔδειξε ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Chateau-Galliard 9-10, 1982, 213-219, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται ἀνακοίνωση τοῦ O. Olsen, με τίτλο *Rabies archaeologorum*, ὅπου ἀναπτύσσονται ἰδέες καὶ προτάσεις ἀνάλογες με αὐτὲς ποὺ ἀναλύθηκαν στὸ ἀνωτέρω κείμενο.

ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Τὸ κείμενο τοῦ καθηγητοῦ κ. Πάνου Βαλαβάνη ἀποτελεῖ μία πολὺ ζωηρὴ περιγραφὴ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ «χρέους» ποὺ διογκώθηκε ἀνεπαισθήτως σὲ βαθμὸ ἀνεξέλεγκτο ἀλλὰ πλήρως συνειδητῶς. Καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι ποὺ διοίκησαν τὶς περιφερειακὲς καὶ τὶς Κεντρικὲς Ὑπηρεσίαις τοῦ Κλάδου, καὶ οἱ καθηγητὲς τῶν Πανεπιστημίων καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία γνωρίζουν ἀπὸ μακρότατο χρόνον ὅτι μία ἀνασκαφὴ ὀλίγων ἡμερῶν χρειάζεται πολλὰς φορὰς μελέτη μερικῶν ἐτῶν καὶ δαπάναις τὶς ὁποῖαι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ διαθέσει. Τὸ μόνον ἐλαφρυντικὸ γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους εἶναι ὅτι μέγα μέρος τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν καὶ γίνονται εἶναι ἀναγκαστικὲς, ἀφοροῦν ἰδιῶτες ἢ δημόσια ἔργα ἢ «Ἐπενδύσεις» (δρόμοι, ξενοδοχεῖα, ἀεροδρόμια).

Ἄλλὰ οἱ ἀναγκαστικὲς ἢ σωστικὲς ἀνασκαφὲς πρέπει νὰ γίνονται καὶ θὰ γίνονται. Οἱ ἄλλες, οἱ πολλὰς, ἐνίοτε ἀνώφελαις ὅταν γίνονται σὲ δημόσια γήπεδα καὶ περιέχουν ἀρχαῖα ποὺ δὲν κινδυνεύουν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν περιττὰς γιὰτὶ μόνον σύγχυση δημιουργοῦν.

Οἱ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι δὲν ἔχουν ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ περισσότεραις παλαιαῖς ἀνασκαφὰς πολὺ σημαντικὰς, εἶναι ἀκόμη ἐντελῶς ἀδημοσίευτοι καὶ σιγὰ σιγὰ περιέρχονται σὲ πρόσωπα ἐκτὸς Ὑπηρεσίας καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ξενηλασίαν, ἀλλὰ ὅτι καὶ οἱ ξένοι ἐπιθυμοῦν τὰ ἀγαθὰ τοῦ γείτονα, ἐνῶ στὴν αὐτὴν τοὺς ὑπάρχουν πλῆθος ἀνασκαφῶν ἡμιτελῶν καὶ ἀγνώστων, μάλιστα μεγάλων κέντρων, ὅπως οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία, ἡ Κνωσός.

Τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζει ὁ κ. Βαλαβάνης ἀπασχολεῖ πολλοὺς ἀρχαιολόγους ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια καὶ στὸ ΕΔΑΕ καὶ τὸν *Μέντορα* ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀρκετὰ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν τὸν πληθωρισμὸ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴν ἔλλειψη δημοσιεύσεων¹.

Τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὅποιο ἔχει ὀδηγηθεῖ τὸ ὅλο ζήτημα, ποὺ ἀφορᾷ καὶ τὴν Ἐταιρεία, ἀνάγκασε τὸ Συμβούλιο νὰ λάβει ἀπόφαση τὴν ὁποία ἀνακοίνωσε σὲ ἐνδιαφερόμενους, σὶς Ἐφορεῖαι τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ σὶς Ἐξένες Σχολὰς μὲ ἐγκύκλιό της ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ:

«Αθήναι, 16 Ὀκτωβρίου 2012 / Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ φανερό, τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἔχει ὡς κύρια μέριμνά του τὴ διάσωση, συντήρηση, ἀποκάλυψη καὶ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν μνημείων. Ἐπὶ 175 χρόνια φροντίζει καὶ δαπανᾷ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ κύριου αὐτοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας. Τὰ τελευταῖα χρόνια, ἰδίως ἀπὸ τὸ 1988, προσπαθεῖ μὲ κάθε τρόπο νὰ προωθήσει τὶς μελέτες καὶ δημοσιεύσεις παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ περιορίζεται, ὡς πρὸς τὶς ἀνασκαφές, κυρίως σὲ συμπληρωματικὴ ἔρευνα τῶν παλαιῶν καὶ λιγότερο σὲ ἔρευνα νέων τόπων.

Τὸ Συμβούλιο ἀκόμη παραχωρεῖ εὐχαρίστως σὲ νέους ἀρχαιολόγους τὴ δημοσίευση τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ εὐρημάτων διότι πιστεύει ὅτι περισσότερο ἀπὸ τὴ διενέργεια νέων ἀναγκαῖα εἶναι ἡ γνώση τῶν παλαιότερων.

Ἡ παραχώρηση τῆς δημοσίευσης γίνεται πάντα ὑπὸ ἓνα γενικῶς ἀποδεκτὸ ὄρο. Ὅτι ἡ δημοσίευση θὰ γίνῃ σὲ εὐλογο χρονικὸ διάστημα καὶ δὲν θὰ χρησιμεύσει τὸ δικαίωμα ποὺ δίδεται στοὺς μελετητὲς ὡς πρόσχημα ἀεναίου ἀναμόχλευσης τοῦ ὑλικοῦ καὶ κοινωνικῆς προβολῆς καὶ ὁ μελετητὴς δὲν θὰ γίνῃ ὁ δεσμοφύλακάς του. Ἦδη τὸ Συμβούλιο ἀναγκάστηκε νὰ ἀνακαλέσει ἄδειες γιὰ δημοσίευση οἱ ὁποῖες τελικῶς χρησίμευαν στοὺς κατόχους τους ὡς εἰσιτήριο μόνον σὲ ἐπιστημονικοὺς κύκλους.

Τὸ Συμβούλιο γνωρίζει τὶς δυσκολίες τῆς μελέτης τοῦ παντοειδοῦς ὑλικοῦ ποὺ φέρουν στὸ φῶς οἱ ἀνασκαφές. Ἡ κεραμικὴ, οἱ ἐπιγραφές, τὰ γλυπτά, τὰ οἰκοδομήματα ἀπαιτοῦν χρόνο γιὰ τὴ μελέτη τους, ὁ χρόνος αὐτὸς ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μακρότερος καὶ ἐνὸς μακροῦ βίου.

Τὸ Συμβούλιο ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὴν ἀνάγκη γνωστοποίησης τῶν πορισμάτων παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀποφάσισε ὅτι οἱ ἄδειες ἀποκλειστικῆς μελέτης καὶ δημοσίευσης ποὺ ἔχει δώσει σὲ ἀρχαιολόγους ἕως τώρα ἰσχύουν κατὰ τὰ ὀριζόμενα ἀπὸ τὸν νόμο 3028/2002 «Γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἐν γένει τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς», ἄρθρο 39 καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον οἱ προθεσμίες ποὺ ἐπιβάλλει ὁ νόμος ἔχουν ἐκπνεύσει ἡ ἀποκλειστικὴ ἄδεια αὐτομάτως ἀνακαλεῖται. Ὁ μελετητὴς θὰ ἔχει δικαίωμα νὰ συνεχίσει τὴ μελέτη του, τὸ

Συμβούλιο όμως δὲν δεσμεύεται πλέον καὶ μπορεῖ νὰ παραχωρεῖ τὸ δικαίωμα δημοσίευσης οἰαοδήποτε ἀνασκαφῆς της μερικῶς ἢ ὀλικῶς σὲ οἰονδήποτε τὸ ζητήσει.

Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἀρκετοὶ διατηροῦν δικαίωματα δημοσίευσης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ δεκαετίες χωρὶς νὰ ἔχουν παρουσιάσει σχετικὴ μελέτη ἀξία τοῦ εὐρήματος παρὰ τὸν χρόνο μελέτης του, τὸν ὁποῖο ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν διαθέσει.

Ἡ ἀπόφαση τούτη τοῦ Συμβουλίου δὲν ἀφορᾷ τοὺς ἀνασκαφεῖς ποὺ δημοσιεύουν τακτικῶς τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους στὴ «Βιβλιοθήκη...» τῆς Ἑταιρείας ἢ στὴν ἹΑρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα».

---

1. ΕΔΑΕ 10, 1990, 25-31· 12, 1990, 101-103· Ὁ Μέντωρ 23, 1992, 163-165· 32, 1994, 187-188· 41-42, 1997, 1-4· 50, 1999, 33-40· 52, 1999, 105-118· 53, 2000, 1-21· 58, 2001, 51-59.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ

Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τεύχους 100, 2011 τοῦ *Μέντορος* δημοσιεύεται φωτογραφία στὴν ὁποία εἰκονίζονται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ Bert Hodge Hill, Σπυρίδων Μαρινᾶτος, Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου, Alan J. B. Wace, ἄγνωστος, Carl W. Blegen καὶ Φώτης Πέτσας. Κατὰ πληροφορία τοῦ Φώτη Πέτσα (*Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν ἀρχαία Θεσσαλία στὴ μνήμη Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη*, Δημοσιεύματα τοῦ ἹΑρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀρ. 48, 1992, σ. 39) ὁ ἄγνωστος εἶναι ὁ «Σπῦρος Παράσχης, ὑπάλληλος τοῦ Ὑπ. Γεωργίας ἀπεσπασμένος στὴν τότε Γραμματεία Τουρισμοῦ». Ὁ Πέτσας ποὺ δημοσιεύει (σ. 39) τὴ φωτογραφία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὴ τραβήχτηκε στὶς 13 Ἰουλίου 1950 «μπροστὰ στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνωνος» καὶ ὅτι τὴν ἄδεια δημοσίευσῆς της τὴν ἔδωσε ὁ κ. Η. Catling. ἼΑρα τὸ πρωτότυπο τῆς φωτογραφίας ἀνήκει στὴν ἹΑγγλικὴ ἹΑρχαιολογικὴ Σχολή.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

31 Ὀκτωβρίου 2012 - 13 Μαρτίου 2013. Τετάρτη, ὥρα 6 - 8 μ.μ.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΙΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΚΕΝΤΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΜΑΝΩΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ, Καθηγητὴς τοῦ ΕΜΠ

31 Ὀκτωβρίου, 7 Νοεμβρίου 2012

Ἡ γένεση τῆς μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πελοπόννησο. • Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἑ.τ.

14 Νοεμβρίου 2012

Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῆς Μιδέας.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας ἑ.τ.

21 Νοεμβρίου 2012

Ὁ πολιτισμικὸς πλοῦτος τῆς Μεσσηνίας μέσα ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὁμ. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης

28 Νοεμβρίου 2012

Ἀρχαία Μεσσηνία: Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξία τῆς συνύπαρξης ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς, ἐπιγραφικῆς.

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Προϊσταμένη τῆς ΛΘ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν & Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων

5 Δεκεμβρίου 2012

Ἡ ἀνατολικὴ Ἀρκαρδία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα: οἱ ἐπικράτειες τοῦ Ὀρχομενοῦ, τῆς Μαντίνειας καὶ τῆς Τεγέας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἑ.τ.

12 Δεκεμβρίου 2012

Λυκόσουρα, Λύκαιον Ὄρος καὶ Μεγαλόπολη, τρεῖς σημαντικοὶ ἀρχαιολογικοὶ χώροι τῆς Δυτικῆς Ἀρκαδίας.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
19 Δεκεμβρίου 2012

Τὸ Ἡραῖον τῆς Περαχώρας.

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
9 Ἰανουαρίου 2013

Ἡ Ἴοθμία: Λατρεία, ἀγῶνες, πολιτική.

ΟΛΓΑ ΠΑΛΑΓΓΙΑ, Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
16 Ἰανουαρίου 2013

Ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς στὴν Πελοπόννησο.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
23 Ἰανουαρίου 2013

Γραμμικὴ Β γραφὴ καὶ μυκηναϊκὸς κόσμος.

ANNA ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Ἀναπληρώτρια Διευθύντρια τοῦ ΚΕΡΑ
30 Ἰανουαρίου 2013

Προνομισματικὴ οἰκονομία στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ μὲ βάση γραπτὲς πηγὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ, Προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Προϊστορικῶν καὶ Αἰγυπτιακῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἑ.τ.

6 Φεβρουαρίου 2013

Ἡ μυκηναϊκὴ Ἀχαΐα στὴν περιφέρεια τῶν μεγάλων μυκηναϊκῶν κέντρων.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ὁμ. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
13 Φεβρουαρίου 2013

Ἱστορικὴ-ἀρχαιολογικὴ ἐπισκόπηση τῆς Ἀχαΐας ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ἕως τὴ Ρωμαϊοκρατία. Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν.

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ἀρχαιολόγος

20 Φεβρουαρίου 2013

Θαλαμῶτοὶ καὶ θολῶτοὶ τάφοι. Ὁ θολῶτὸς τάφος στὸ Βαφειῶ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Λακωνίας ἑ.τ.
27 Φεβρουαρίου 2013

Προϊστορικὴ Λακωνία. Οἱ νέες ἀνασκαφὲς στὸν Ἁγ. Βασίλειο.

CATHERINE MORGAN, Διευθύντρια τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν
6 Μαρτίου 2013

Οἱ ἔρευνες τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴ Σπάρτη: Ἀκρόπολη, Μεγάλιο, Ἱερὸ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος.

ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-LEON, GEORG LADSTAETTER
13 Μαρτίου 2013

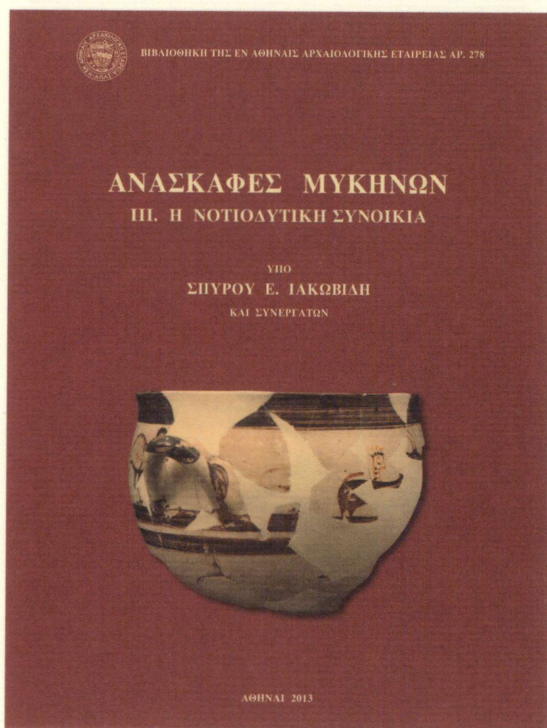
Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας τῶν Λουσῶν. Ἀρχαία Βόρεια Ἀρκαδία.
 • Νέες ἀνασκαφὲς στοὺς Λουσοὺς. Τὸ δημόσιο κέντρο τῆς πόλης ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ἕως τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

ΣΠΥΡΟΥ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗ

ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΜΥΚΗΝΩΝ

III. Η ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος, Εισαγωγή
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟ
ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟ

Γενικά. Τὰ κτίρια. Κεραμεική. Ειδώλια.
Μικρά εύρηματα. Χρήση καὶ ἱστορία τῆς
Νοτιοδυτικῆς Συνοικίας. Appendix.
Πίνακες.

Σχήμα 21×28 ἐκ. Σελ. Χ+597, πίν. 107.

Διατίθεται σὴν Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72,
τηλ. 210 3647585 • Fax 210 3644996 • bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr
Ἀποστέλλεται ἐπίσης ἐπὶ ἀντικαταβολῇ, κατόπιν παραγγελίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ

1828 - 2012

Περιεχόμενα:

Τόμος Ι. Μέρος Πρώτο Χρονογραφικό.

Πρόλογος • Εισαγωγή • κεφ. 1: Τὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Κράτους • κεφ. 2: Περίοδος Ἰωάννου Καποδίστρια • κεφ. 3: Περίοδος Ἀνδρέα Μουστοξύδη • κεφ. 4: Μετὰ τὸν Καποδίστρια • κεφ. 5: Ξένοι οἱ πρῶτοι Ἔφοροι • κεφ. 6: Ἡ ἀνάκτηση τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως • κεφ. 7: Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας • κεφ. 8: Ἡ μελαγχολικὴ πορεία τοῦ Πιττάκη (I) • κεφ. 9: Ἡ μελαγχολικὴ πορεία τοῦ Πιττάκη (II) • κεφ. 10: Περίοδος Π. Εὐστρατιάδη - Π. Σταματάκη (I) • κεφ. 11: Περίοδος Π. Εὐστρατιάδη - Π. Σταματάκη (II) • κεφ. 12: Περίοδος Π. Καββαδία (I) • κεφ. 13: Περίοδος Π. Καββαδία (II) • κεφ. 14: Ἡ περίοδος τῶν Τμηματορχῶν • κεφ. 15: Δεύτερη περίοδος Κ. Κουρουνηώτη • κεφ. 16: Περίοδος Γ. Οἰκονόμου καὶ Σπ. Μαρινάτου • κεφ. 17: Ὁ Πόλεμος - Ἡ Κατοχὴ (I) • κεφ. 18: Ὁ Πόλεμος - Ἡ Κατοχὴ (II) • κεφ. 19: Ὁ Πόλεμος - Ἡ Κατοχὴ (III) • κεφ. 20: Ὁ Πόλεμος - Ἡ Κατοχὴ (IV) • κεφ. 21: Ἡ Ἐταιρεία 1941-1945 • κεφ. 22: Ἡ Ἀπελευθέρωση • κεφ. 23: Μετὰ τὸν Πόλεμο • κεφ. 24: Περίοδος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου • κεφ. 25: Περίοδος Ἰωάννου Δ. Κοντῆ • κεφ. 26: Ὁ Ἰωάννης Δ. Κοντῆ κατὰ τὴν Ἐπταετία • κεφ. 27: Ὁ Σπ. Μαρινάτος Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων • κεφ. 28: Περίοδος Νικολάου Κοντολέοντος • κεφ. 29: Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἰωάννου Δ. Κοντῆ • κεφ. 30: Περίοδος Δ. Λαζαρίδη - Ν. Γιαλούρη • κεφ. 31: Ἡ ἀρχὴ τῆς φθορᾶς τῆς Ὑπηρεσίας • κεφ. 32: Ἡ Αὐλὴ ἔχει σχηματιστεῖ • κεφ. 33: Ὁ ἀγώνας δικαιώνεται • κεφ. 34: Ἐξοικείωση μὲ τὰ σκάνδαλα • κεφ. 35: Οἱ Διάδοχοι τῆς Μελίνας Μερκούρη • κεφ. 36: Αὐθαρεσία καὶ Ἐπιστήμη • κεφ. 37: Προετοιμάζεται ὁ Μαραθῶν • κεφ. 38: Ἡ περίοδος τῶν Νομοθετῶν • κεφ. 39: Οἱ Ἀδιάφθοροι • κεφ. 40: Νομιμότης καὶ Ἠθικὴ • κεφ. 41: Σκάνδαλα καὶ ΝΜΑ • κεφ. 42: Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μνημόνιο • κεφ. 43: Ὁ Ἱμπραῆμ καὶ ὁ Μπέης Νενέκος • Ἐπίλογος • Περιεχόμενα.

Τόμος ΙΙ. Μέρος Δεύτερο Θεματολογικό.

Οἱ Ἔφοροι • Οἱ Κυβερνητικοὶ Προϊστάμενοι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας • Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Διαίρεση τῆς Ἑλλάδος • Ἀρχαιολογικὴ Νομοθεσία • Οἱ Ἀνακατασκευεὺς τῶν Ἀρχαίων Μνημείων • Τὰ Μουσεία • Τὰ Πρόσωπα ποῦ ἐπιδρῶν στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία • Οἱ Ἀνασκαφεὺς καὶ οἱ Δημοσιεύσεις τους • Συντομογραφίες • Εὐρετήριο • Περιεχόμενα.

Σελίδες 740 + 314.

Σχῆμα 17×24 ἐκ.